

**STUDIES OVER DE
SOCIAAL-ECONOMISCHE GESCHIEDENIS
VAN LIMBURG**

JAARBOEK VAN HET SOCIAAL HISTORISCH CENTRUM VOOR LIMBURG

Dit jaarboek wordt gratis aangeboden aan de begunstigers en contribuanten van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg.
Voor abonnementen wende men zich tot de boekhandel of tot de uitgever.

Inzendingen voor de redactie zenden aan het adres:
Boschstraat 73, 6211 AV Maastricht.

**Studies over
de sociaal-economische geschiedenis
van Limburg
XLIII**

**ONDER REDACTIE VAN PROF. DR A. KNOTTER
EN DR W.J.M.J. RUTTEN**

MAASTRICHT, 1999

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

STUDIES

Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg. - Dl. 4 (1959) -
.... - Maastricht : Sociaal Historisch Centrum voor Limburg

ISSN 0923-2842

Verschijnt jaarlijks

Jaarboek XLIII-1998 / onder red. van A. Knotter en W.J.M.J. Rutten.

ISBN 90-74142-10-9

SISO limb 938 UDC 949.294(058) NUGI 641

Trefw.: Limburg ; sociaal-economische geschiedenis ; jaarboeken.

Colofon

Drukwerk: Valkdruk, Valkenburg

INHOUD

Ten geleide	VII
Willibrord Rutten, Bevolking, gezondheid en levensstandaard in Limburg in de negentiende eeuw : een overzicht	1
Annemiek Buijs, Over 'lilies van onschuld', verboden vruchten en boekheidenen : een geschiedenis van het lezen in Nederlands Limburg in de twintigste eeuw	37
Kasper Wagemans, Limburg en het Belgische annexionisme 1918-1920	89
Over de auteurs	135
Recensies	137
Register van plaatsnamen op de jaargangen I-XLII van de Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg	145
Jaarverslag 1997 van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg	185
Bestuur Sociaal Historisch Centrum voor Limburg	231
Organisatieschema	232
Begunstigers en contribuanten	233

TEN GELEIDE

Voor het eerst sinds 1979 verschijnt er een 'Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg' zonder prof. dr J.C.G.M. Jansen als redacteur. Het jaar 1998 stond voor het Centrum in het teken van zijn afscheid en de komst van ondergetekende als nieuwe directeur-hoogleraar van het SHCL. In zijn afscheidsbundel 'Regionale geschiedenis zonder grenzen', die verscheen als eerste uitgave in een nieuwe reeks Cahiers van het SHCL, is door redacteur Willibrord Rutten uitgebreid ingegaan op de verdiensten van prof. Jansen als directeur en wetenschapper. Hier wil ik kort zijn betekenis als redacteur van dit jaarboek memoreren. Dankzij zijn vele contacten met (potentiële) auteurs, die hij steeds aanmoedigde artikelen aan te bieden, zijn kritische redactie van de aangeboden kopij, en last but not least de vele artikelen die hij zelf publiceerde, slaagde hij er telkenjare in een jaarboek van hoog wetenschappelijk niveau en met gevarieerde inhoud uit te brengen. In de periode van zijn redacteurschap verschenen zeventien artikelen van eigen hand; daarvóór had hij er al acht gepubliceerd. In totaal vulde hij daarmee ruim elfhonderd pagina's; twee dikke boeken dus. De onderwerpen hadden vooral betrekking op de landbouwgeschiedenis, de geschiedenis van de joden in Limburg en de sociale geschiedenis van Limburg in de laatste eeuw. Een steeds terugkerend thema is het grensoverschrijdend karakter van de behandelde problematieken. Niet voor niets vermeldde zijn leeropdracht 'Limburg en aangrenzende regiones' als historisch niet van elkaar te scheiden territoria. Dat een aan de Limburgse geschiedenis ontleende regionale identiteit een constructie is van de laatste eeuw, is een uit zijn historische werk bij uitstek te winnen inzicht.

Dat inzicht heeft hij in zijn afscheidsrede, die ook in druk is uitgegeven, opnieuw geformuleerd als kritische kanttekening bij de Nota Cultuurbeleid van de Provincie Limburg, die in het begin van 1998 verscheen. In deze nota wordt met een beroep op de 'regionale identiteit' gepleit voor versterking van het regionaal-historisch bedrijf in Limburg door de oprichting van een 'Limburghuis'. Dit pleidooi kon het Sociaal Historisch Centrum uiteraard niet onberoerd laten. In maart 1998 bracht het SHCL een nota uit, getiteld 'Perspectieven

voor het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg als kennis- en faciliteitencentrum voor regionale geschiedbeoefening'. Naar aanleiding van deze nota werd het SHCL door het provinciebestuur uitgenodigd om samen met Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap en de Vereniging Veldeke Limburg deel te gaan nemen aan de 'Commissie Limburghuis' die door de Provincie en de Universiteit Maastricht is ingesteld. In deze commissie wordt op het moment dat ik dit schrijf druk gediscussieerd over mogelijke vormen van samenwerking om de gewenste versterking van de infrastructuur voor regionale geschiedbeoefening tot stand te brengen. Het feit dat LGOG en SHCL sinds jaar en dag samenwerken bij de uitgave van de reeks Maastrandse Monografieën is daarbij een belangrijke stimulans. Onze gezamenlijke inzet is een 'Limburgs Historisch Centrum' tot stand te brengen, dat de huidige taken van het SHCL gaat combineren met educatie en ondersteuning van de niet-professionele geschiedbeoefening in de provincie.

Los van de provinciale wensen op dit vlak is door bestuur en directie van het SHCL in de afgelopen tijd gestreefd naar verbetering van de relaties met andere partijen in het regionaal-historische veld. De bijzondere leerstoel van het SHCL is overgebracht naar de Faculteit Cultuurwetenschappen van de Universiteit Maastricht en de samenwerking op het gebied van wetenschappelijk onderwijs en onderzoek zal worden geïntensiveerd. Er is overleg gaande met het Rijksarchief in Limburg over onderbrenging van de archieven en verzamelingen van het SHCL en inhuizing in het nieuwe gebouwencomplex van het RAL, alsmede meer samenwerking op het gebied van beheer en acquisitie. Dit alles met behoud van zelfstandigheid van het SHCL als archiefbeherende instelling.

Wat dit uiteindelijk voor het SHCL zal gaan betekenen, is nog niet geheel duidelijk. In ieder geval zullen wij onze wetenschappelijke doelstellingen en de samenwerking met de Universiteit Maastricht, onze publicistische activiteiten, en onze taken op het gebied van archief- en bibliotheekzorg ook in het kader van nieuwe samenwerkingsvormen overeind houden.

In het jaar 1999 viert het SHCL zijn vijftigjarige jubileum. Dit zal gevierd worden met een reizende tentoonstelling en een wetenschappelijk symposium op 8 oktober, beide onder de titel 'Maakbaar Limburg. De constructie van een samenleving in een eeuw van

uitersten'. U zult daarover de komende tijd nader worden geïnformeerd.

Het voor u liggende Jaarboek is tot stand gekomen onder redactie van het hoofd onderzoek en publicaties, thans tevens adjunct-directeur van het SHCL, dr Willibrord Rutten. Van hem is het eerste artikel, waarin voornamelijk op basis van de bestaande literatuur een overzicht wordt gegeven van de sociale geschiedenis van Limburg in de negentiende eeuw. Hij laat zien hoe de Limburgers in de negentiende eeuw konden putten uit een rijk arsenaal aan overlevingsstrategieën, waarbij niet zelden gebruik werd gemaakt van de grensligging van de provincie.

Het tweede artikel is een bijdrage van drs Annemiek Buijs over de leescultuur in Limburg in de twintigste eeuw. Limburgers hebben heel lang een leesachterstand gehad ten opzichte van de rest van Nederland. De auteur onderzoekt de socio-culturele achtergronden van dit verschijnsel. Het rooms-katholieke cultuurpatroon blijkt één van de remmende factoren te zijn geweest.

De derde bijdrage, geschreven door drs Kasper Wagemans, gaat over de vergeefse pogingen van België om Limburg te annexeren, kort na de Eerste Wereldoorlog. Speciale aandacht krijgt de figuur van Henri van Groenendael. Deze Nederlandse parlementariër was één van de weinige prominente Limburgers die voorstander was van aansluiting bij België.

De redactie heeft, om het gebruik van de 'Studies over de sociaal-economische geschiedenis' te vergemakkelijken, een register laten maken op de eerder verschenen jaargangen van het tijdschrift. In deze aflevering wordt een cumulatief register van plaatsnamen gepubliceerd. Samensteller is Hans Janssen, assistent van de afdeling onderzoek van het SHCL. Een cumulatief register van persoonsnamen is in bewerking.

Zoals gebruikelijk wordt dit jaarboek besloten met het jaarverslag van de Stichting Sociaal Historisch Centrum voor Limburg. Het verslag over 1997 is nog geredigeerd door mijn voorganger. Ook de boekbesprekingen zijn door hem verzorgd.

prof. dr A. Knotter
directeur SHCL

WILLIBRORD RUTTEN

BEVOLKING, GEZONDHEID EN LEVENSTANDAARD IN LIMBURG IN DE NEGENTIENDE EEUW: EEN OVERZICHT

*Inleiding*¹

Eén van de kenmerken van de sociale geschiedschrijving in Limburg, zo oordeelden de keurmeesters Gales en Van Royen in 1989, is dat een integrerend perspectief ontbreekt.² Het is dan ook geen eenvoudige opgave zo'n rode draad achteraf alsnog aan te brengen in de sociale geschiedenis van Limburg, zonder de rijkdom van de regionale geschiedschrijving tekort te doen. Toch zijn er thema's die vaak terugkeren in de sociaal-economische geschiedschrijving van Limburg, namelijk de demografische ontwikkeling, de volksgezondheid en de levensstandaard. Deze bijdrage is een poging om hiervan een overzicht te geven, waarbij ik mij beperk tot het tijdvak van de negentiende eeuw. Hier en daar heb ik de literatuur aangevuld met ongepubliceerde gegevens uit eigen onderzoek.

Bevolking

De eerste nationale telling van de bevolking, gehouden in oktober 1795 in verband met de samenstelling van een Nationale Vergadering voor de Bataafse Republiek, is aan Limburg uiteraard voorbijgegaan. In de historisch-demografische literatuur³ circuleert weliswaar het cijfer van 138.115 inwoners, alsof Limburg een onderdeel was van het Bataafse gemenebest, maar dat getal berust op een omstreden schatting gemaakt door de 'Commissie voor den Geschiedkundigen

¹ Met dank aan prof. dr J.C.G.M. Jansen en dr J.F.R. Philips voor hun commentaar bij een eerdere versie van deze tekst.

² B.P.A. Gales en E.J.G. van Royen, 'De fabrikanten van de geschiedenis' : sociaal-economische geschiedschrijving en Limburg, in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg (PSHAL)*, 125(1989), pp. 126-183, aldaar p. 182.

³ E.W. Hofstee, *Korte demografische geschiedenis van Nederland van 1800 tot heden*, Haarlem 1981, pp. 124-125, tabel 2.

Atlas' onder leiding van J.C. Ramaer.⁴ Later heeft J.F.R. Philips een grondige studie gemaakt van de volkstellingen die onder Frans bestuur in de departementen Nedermaas (onder andere in 1796 en 1806) en Roer (onder andere in het jaar X en 1806) zijn gehouden. Na herberekening van zijn data kom ik op afgerond 111 duizend inwoners in 1796 in de Nederlandse gemeenten van Nedermaas en op 31 duizend anno 1798-1799 in de Limburgse gemeenten van het Roerdepartement.⁵ Rekening houdend met enige bevolkingsgroei in de twee voorafgaande jaren bedroeg het inwonertal in de Nederlandse gemeenten van het Roerdepartement in 1796 circa 29 duizend. Voor beide departementen samen kom ik op ongeveer 140 duizend inwoners (zie tabel 1). De schatting van Ramaer c.s. was zo slecht nog niet.

Tabel 1. Bevolkingsontwikkeling in Limburg 1796-1815

	1796	1798	1801	1806	1815
Roer*	29.000	31.000	34.600	36.800	36.000
Nedermaas*	111.200	.	.	122.800	119.300
Limburg	140.200	.	.	159.700	155.300

* Alleen gemeenten binnen de tegenwoordige grenzen van de Nederlandse provincie Limburg.

Bron: Berekend naar Philips, 'Limburgse bevolkingscijfers' (1963). De cijfers zijn afgerond op een veelvoud van honderd.

⁴ Op basis van de inwonertallen in 1789 van Noord-Limburgse plattelandsgemeenten die onder het Ancien Regime deel uitmaakten van het Pruisisch Overkwartier van Gelre en het hertogdom Kleef. J.C. Ramaer, *Geschiedkundige atlas van Nederland : het Koninkrijk der Nederlanden (1815-1931)*, 's-Gravenhage 1931, p. 222.

⁵ J.F.R. Philips, Limburgse bevolkingscijfers uit de eerste helft van de negentiende eeuw, in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg (SSEGL)*, 8(1963), pp. 99-158, kwam tot de conclusie dat het cijfer van Ramaer met zo'n tienduizend verhoogd zou moeten worden tot ruim 148 duizend. Echter, bij nadere inspectie van de data blijkt dit getal te zijn opgebouwd uit cijfers die betrekking hebben op drie verschillende tijdstippen. Het inwonertal in het departement Nedermaas geeft de situatie weer in 1796, terwijl dat van het Roerdepartement op het jaar X (1801-1802) betrekking heeft. Per abus is voor het gebied op de rechteroever van de Maas tussen Venlo en Roermond het hogere cijfer voor 1806 (bijna 25.000) gehanteerd in plaats van dat van 1796 (ruim 22.500). Aan de volkstelling van het jaar X in het Roerdepartement zijn er twee voorafgegaan (jaar VII en IX). Die in het jaar VII (1798-1799) is weliswaar niet voor elke afzonderlijke gemeente compleet, maar verdient de voorkeur, omdat die dichter bij de telling van 1796 in het departement van Nedermaas komt. De lacunes heb ik opgevuld door interpolatie.

In 1806 werd voor het eerst in beide departementen tegelijk de bevolking geteld. Deze census, die in heel het Franse keizerrijk werd gehouden, staat bij Franse historisch-demografen aangeschreven als de beste die er ooit in het Napoleontische tijdperk is geweest.⁶ In de periode 1796-1806 steeg het inwonertal tot bijna 160 duizend. De bevolking nam dus jaarlijks met gemiddeld 1,34 procent toe, een aanzienlijke versnelling, want in de voorgaande periode 1750-1795 kwam de jaarlijks gemiddelde groeivoet niet uit boven 0,35 procent.⁷ Na de inlijving bij Frankrijk heeft zich in het Maasland een geboortegolf voorgedaan, afgaande op de contouren van de bevolkingspiramides in de volkstellingsjaren 1830, 1840, 1849.⁸ Met name de cohorten die werden geboren tussen 1795 en 1803 waren extra omvangrijk.⁹

Volgens Philips maakte een structurele verbetering van de economische omstandigheden in de landbouwsector, alsmede de opkomst van de huisnijverheid op het platteland vanaf het einde van de achttiende eeuw bevolkingsgroei boven het oude plafond mogelijk, doordat de vraag naar arbeidskrachten toenam.¹⁰ Th. Engelen echter wijst op de omgekeerde mogelijkheid dat de protoindustrialisatie en de vernieuwingen in de landbouw een antwoord waren op de toegenomen bevolking.¹¹ Om te kunnen overleven, nam de bevolking de economie op sleeptouw. Wageningse landbouwhistorici hebben aangetoond

⁶ J. Dupâquier, *La population française aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Parijs 1979, p. 78.

⁷ Volgens een beredeneerde schatting telde Limburg volgens de huidige grenzen rond 1750 circa 120 duizend inwoners. J.F.R. Philips, Enige aanduidingen omtrent de bevolkingsontwikkeling van de 17e eeuw tot het einde van de 18e eeuw in het gebied van de huidige provincie Nederlands Limburg, in *SSEGL*, 20(1975), p. 35. R. Philips, Die Agrarstruktur Südlimburgs in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts im Vergleich zu den abgrenzenden deutschen und belgischen Lössgebieten, in: *Acta Historia Neerlandica*, IV(1970), pp. 84-104, aldaar p. 100.

⁸ W. Jappe Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen*, (deel II), tweede druk (Maaslandse Monografieën; 17), Assen 1983, p. 146. (Oorspr. uitg. Assen 1974), ging er nog vanuit dat de bevolkingsgroei in de periode 1795-1815 bijzonder gering was.

⁹ Piramides plegen van boven naar beneden uit te dijen, maar gelet op de bevolkingspiramide anno 1849 was de verbreiding van de leeftijdsklasse van 50-54 jaar (geboren tussen 1795 en 1800) ten opzichte van die van 55 tot 59 jaar (geboren tussen 1790 en 1795) disproportioneel, althans niet verklaarbaar uit het leeftijdsverschil van gemiddeld vijf jaar. Het verschijnsel doet zich voor zowel bij de vrouwen, als bij de mannen. Hierbij moet worden aangetekend dat in het laatste geval de cesuur nog meer accent krijgt, doordat de geboortecohorten van 1790-1794 extra waren uitgedund door oorlogsgeweld.

¹⁰ Philips, Enige aanduidingen, in: *SSEGL*, 20(1975), pp. 1-47, aldaar pp. 26-29.

¹¹ Th.L.M. Engelen, Van 1.300 zielen naar 50.000 inwoners: een eerste aanzet tot de demografische analyse van Kerkrade in de periode 1600-1975, in: *SSEGL*, 35(1990), pp. 1-29, aldaar p. 2.

dat in Drenthe en de Over-Betuwe de bestaansmiddelen met de bevolking meegroeiden. Als het nodig was, waren boeren in staat hun productie te verhogen door intensiever grondgebruik.¹² Is het in Limburg ook zo gegaan? Rondom Maastricht werden in de Napoleontische tijd tabak en andere handelsgewassen geïntroduceerd, maar deze gewassen werden niet geteeld op een schaal van betekenis. Roebroeck, die een uitvoerige studie heeft gemaakt van de agrarische samenleving in het Land van Montfort vóór 1820, heeft de indruk dat de akkerbouw achterbleef bij de behoefte van de sterk groeiende bevolking. De belangrijkste verbeteringen die zich elders in de akkerbouw hebben voorgedaan, namelijk de verbouw van voeder- en handelsgewassen en de teelt van aardappelen vonden in het Land van Montfort tot 1820 nauwelijks ingang.¹³ Ook in het Zuid-Limburgse lössgebied bleven rogge en tarwe veruit de belangrijkste gewassen. Rond 1850 namen aardappelen tezamen met voedergewassen slechts ongeveer 10 procent van het areaal in beslag.¹⁴ Het resultaat was een proces van voortgaande verarming, denkt Roebroeck. Die conclusie gaat waarschijnlijk te ver (zie paragraaf levensstandaard).

Helaas is niet bekend door welke demografische factoren de versnelling van de bevolkingsgroei in Limburg tot stand is gekomen. Werden de geboorteoverschotten groter door een stijging van de vruchtbaarheid, door een daling van het sterftcijfer of door een combinatie van beide? De werkelijke oorzaken van de plotselinge versnelling van de Limburgse bevolkingsgroei blijven vooralsnog in nevelen gehuld, zolang wij niet kunnen beschikken over continue reeksen geboorte-, huwelijks- en sterftcijfers die de overgang van de achttiende naar de negentiende eeuw bestrijken.

Blijkens tabel 1 ging ongeveer een vijfde van de aanwas die vanaf 1795 was geboekt, tussen 1806 en 1815 weer verloren. Hierbij moet worden aangetekend dat het inwonertal van 1815 niet berust op een volkstelling. Het cijfer is niet spijkerhard, maar toch is de bereke-

¹² Jan Bieleman, *Boeren op het Drentse zand 1600-1910 : een nieuwe visie op de 'oude' landbouw* (A.A.G. Bijdragen; 29), Wageningen 1987, pp. 47, 146-147. Paul Brusse, *Overleven door ondernemen : de agrarische geschiedenis van de Over-Betuwe 1650-1850* (A.A.G. Bijdragen; 38), Wageningen 1999, p. 74.

¹³ E. Roebroeck, *Het Land van Montfort : een agrarische samenleving in een grensgebied 1647-1820* (Maaslandse Monografieën; 6), Assen 1967, pp. 378-389.

¹⁴ Jan Bieleman, *Geschiedenis van de landbouw in Nederland 1500-1950 : veranderingen en verscheidenheid*, Meppel 1992, pp. 159-160.

ning plausibel, gelet op de omstandigheden in die jaren.¹⁵ Veel Limburgers, die als dienstplichtige waren ingelijfd in het leger van Napoleon, kwamen om door wapengeweld, ziekte of uitputting.¹⁶ Zo had de kleine gemeente Geulle (kanton Meerssen) sinds de invoering van de dienstplicht in 1798 tot en met de laatste lichte van 1814 64 jongemannen aan het Franse leger geleverd. Van deze militairen keerde de helft (31) niet terug in hun geboortedorp. Op de balans stonden elf doden en twintig vermisten.¹⁷ De bevolking werd van zijn beste krachten beroofd, met alle sociale en economische gevolgen van dien.¹⁸

Doorslaggevend voor de demografische neergang was echter een verslechtering van de materiële omstandigheden. Deze vertaalde zich in de fysieke conditie van de jongemannen die zich moesten inschrijven voor de militaire dienst. Bij de keuring bedroeg de gemiddelde lengte van de *conscrits* rond 1805 nog bijna 164 cm. De volgende lichtingen waren steeds kleiner. Het dieptepunt werd bereikt rond 1809 met nog geen 162 cm, waarna in de volgende jaren herstel volgde. Rond 1811 waren de rekruten weer terug op het niveau van 164 cm.¹⁹

¹⁵ Het inwonertal van 1815 is door Ramaer, *Geschiedkundige atlas* berekend naar een opgave in Algemeene staat van bevolking [...] in de provincie Limburg/ Etat général du mouvement de la population [...] dans la province de Limbourg, in: *Opgave der bevolking van het Koninkrijk der Nederlanden gedurende de jaren 1815 tot en met 1824; zijnde eene verzameling van tabellen, uitgegeven door de Commissie voor de Statistiek, 's-Gravenhage 1827*, ongepagineerd.

¹⁶ A.M.A. Maassen, Lijst van in het burgerlijk hospitaal te Maastricht overleden militairen in de jaren IX (1800)-1814, in: *Limburgs Tijdschrift voor Genealogie*, 16(1988), pp. 83-96.

¹⁷ A.M.A. Maassen, *Conscription militaire 1798-1814 : militaire dienstplicht van 1798 tot 1814 en de uitwerking hiervan in de gemeente Geulle*, Geulle 1985, p. 200.

¹⁸ Blijkens de uitkomsten van de volkstelling van 1849 betaalden met name de lichtingen 1810-1814, overeenkomend met de geboortecohorten van 1790-1794, een zware tol. Er is een 'hap' van ruim vierhonderd personen uit de bevolkingspiramide weggenomen, ten koste van de mannen die toen 55-59 jaar waren. Herleid tot mannen van 20 jaar komt het verlies op ruim achthonderd man. Volgens de voorschriften moesten van de lichtingen 1810-1814 zo'n 3.600 man in het leger worden ingelijfd, aldus Maassen, *Conscription militaire*, passim. Het werkelijke aantal lag een stuk lager, want desertie kwam veel voor. P.J.H. Ubachs, *Ongevilde Revolutie : Limburgs Maastrand onder Frankrijk, 1794-1814* / m.m.v. Ingrid M.H. Evers (PSHAL; 130), Maastricht 1994, p. 61. Het verliespercentage bedroeg derhalve minstens 20 procent.

¹⁹ W.J.M.J. Rutten, De levensstandaard in Limburg van de Franse tijd tot aan de eerste wereldoorlog : een analyse van de lichaamslengte van Limburgse lotelingen, in: *SSEGL*, 40(1995), pp. 123-160, aldaar p. 148.

Het sterftcijfer in het departement was in de jaren 1808-1812 abnormaal hoog: gemiddeld per jaar bijna 27 per duizend in het arrondissement Maastricht en bijna 32 per duizend in het arrondissement Roermond.²⁰ Gewoonlijk kwam het bruto sterftcijfer niet hoger dan 22 per duizend. Deze jaren van achteruitgang werden gekenmerkt door een verhoogde activiteit van allerlei infectieziekten, waaronder dysenterie, een epidemie die sinds het laatste kwart van de achttiende eeuw Limburg niet meer met rust liet.²¹ Het sterfteoverschot is misschien nog vergroot door een terugval van het geboortecijfer, gekoppeld aan een daling van het huwelijkscijfer; in pre-industrieel Europa was dat een normale demografische reactie bij economische tegenslag.

Een lichtpuntje was dat men sedert de introductie van koepokinenting (in Nedermaas in 1801) in staat was zich beter tegen de gevreesde pokken (*variola*) te beschermen. Zoals alle Franse departementen kregen Nedermaas en Roer een *Comité de Vaccine*, sinds 1804 gevestigd te Maastricht respectievelijk Aken, met filialen in de hoofdplaatsen van de arrondissementen. Men kon er gratis een pokkenprik halen. Vergeleken echter met aangrenzende departementen waren de resultaten van de inentingscampagnes in Nedermaas pover.²² Belangrijkste oorzaken waren gebrek aan financiën en het wantrouwen tegen de vernieuwingsdrang van de Fransen, vooral als het centrale bestuur in Parijs erachter zat. Om dezelfde redenen mislukten de pogingen om de kraamzorg in het departement te verbeteren. De *Société Maternelle*, een liefdadig genootschap voor moederzorg opgericht in 1810, bleef een vleugellamme organisatie.²³ Vanaf 1815 kunnen wij de demografische ontwikkeling veel beter volgen, dankzij vrijwel ononderbroken reeksen van geboorte-, sterfte- en huwelijkscijfers (zie grafiek 1). Tot 1840 hebben zij betrekking op de onverdeelde provincie, daarna alleen op Nederlands

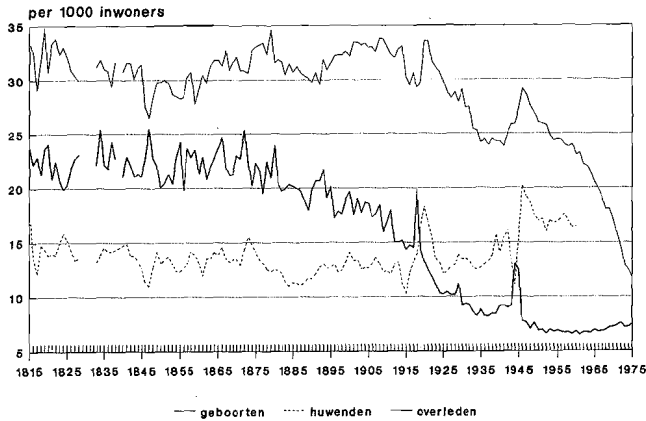
²⁰ J.F.R. Philips, Gezondheid en ziekte in Limburg in de jaren 1800-1865 : een tijd van geruisloze stilstand?, in: *SSEGL*, 36(1991), pp. 1-86, aldaar p. 46.

²¹ J.M.H. Mosmuller, Het vierde kwart van de achttiende eeuw in oostelijk Zuid-Limburg: een epidemische tijd, in: *Historische en Heemkundige Studies in en rond het Geuldal*, 2(1992), pp. 83-103.

²² Willibrord Rutten, 'Les partisans de la vaccine : het debuut van de pokkenvaccinatie in het departement Nedermaas, in: *De Maasgouw : tijdschrift voor Limburgse geschiedenis en oudheidkunde*, 115(1996), pp. 241-264.

²³ P.J.H. Ubachs, Kraamzorg in Maastricht en Nedermaas : de Société Maternelle (1810-1815) : het Genootschap voor Moederlijke Weldadigheid (1829-1845), in: *PSHAL*, 133(1997), pp. 191-213.

Grafiek 1. Demografische kerncijfers. Limburg 1815-1975



Bron: zie noot 15, noot 24, de provinciale verslagen en *Jaarcijfers voor het Koninkrijk der Nederlanden* (1892)-.

Limburg. In de jaren veertig van de negentiende eeuw en ook daarna vertoonden de beide Limburgen onderling geen structurele demografische verschillen.²⁴ De vergelijkbaarheid van de cijferreeksen blijft onaangetast.

Demografische crises, gepaard gaande met grote sterfteoverschotten zoals in de rampzalige jaren 1808-1812, hebben zich in Limburg na 1815 niet meer voorgedaan, ook niet in de jaren 1816 en 1817 toen de nood zeer hoog was gestegen. Het brood was extreem duur als gevolg van het mislukken van de graanoogst. Het platteland werd door vreemde bedelaars overstroomd, hetgeen voor het wettig gezag aanleiding was tot verscherping van de maatregelen tot wering van bedelarij.²⁵ De gegoede ingezetenen werden door de plaatselijke besturen opgeroepen de behoeftigen eten te geven.²⁶ De pastoor van Grevenbicht deed vanaf de preekstoel een dramatische oproep aan welgestelde parochianen om zich te ontfermen over de armen. Zelf gaf hij het goede voorbeeld door van zijn eigen traktement voedsel voor

²⁴ E.W. Hofstee, *De demografische ontwikkeling van Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw : een historisch-demografische en sociologische studie*, s.l. 1978, tabellen 2-4.

²⁵ W. Lindelauf, De betuigeling van bedelarij in vroeger tijd, in: *Het land van Herle*, 9(1959) nr 4, pp. 83-87.

²⁶ W. van Mulken, Enkele gegevens uit het verleden van Nieuwenhagen, in: *Het Land van Herle*, 23(1973) nr 2, pp. 52-60.

de behoeftige zieken te kopen.²⁷ De regering kwam in juni 1817 de provincie te hulp met tienduizend hectoliter rogge, die beneden de marktwaarde aan de gemeenten werd verkocht.²⁸ Ondanks de aanvoer van goedkoop graan moet er in die jaren honger zijn geleden, blijkens de gemiddelde lengte van de dienstplichtigen, die drastisch naar beneden ging (zie grafiek 4). Het is welhaast een wonder dat deze hongersnood niet gepaard ging met grote epidemische sterfte. Alle voorwaarden waren ervoor aanwezig, op één na: de populatie was grotendeels nog immuun voor besmetting sedert de laatste epidemische golf in de jaren 1808-1810.

Het bruto sterftecijfer schommelde in de periode 1815-1880 tussen 20 en 22 per duizend inwoners, met af en toe uitschieters tot 25 per duizend. De cholera, die in 1832/33, 1848 en 1866/67 het gewest bedreigde, was niet algemeen genoeg om een sterfteoverschot te genereren. Ofschoon in 1845 en 1847 de aardappelooft mislukte en in 1847 ook nog de roggeooft, kregen deze misoogsten niet echt vat meer op de bevolkingsontwikkeling. In 1847 was er nog een bescheiden geboorteoverschot.²⁹ Een en ander neemt niet weg dat er van misoogsten een grote dreiging uitging; de heftige reactie van het huwelijks- en geboortecijfer op de aardappelcrisis getuigt ervan (zie grafiek 1).

Plaatselijk daarentegen liep de situatie wel eens compleet uit de hand. Vooral de steden waren erg kwetsbaar voor infectieziekten. Maastricht werd enkele keren onevenredig zwaar getroffen door cholera-epidemieën.³⁰ Tijdens die van 1866/67 bijvoorbeeld was tweederde van de 450 choleraslachtoffers in de provincie uit de hoofdstad afkomstig. Maastricht noteerde in 1831 (onbekende oorzaak) en 1866 (cholera) een sterftesurplus (32 respectievelijk 8 personen).³¹ In Venlo vielen de gevolgen van de cholera mee, maar

²⁷ P. Boselie, Een 'B.V.D.-onderzoek' naar priesters in 1821, in: *Historisch Jaarboek voor het Land van Zwentibold*, 11(1990), pp. 26-27.

²⁸ *Provinciaal Blad*, (1817) nr 58. Circulaire van 23 juni 1817.

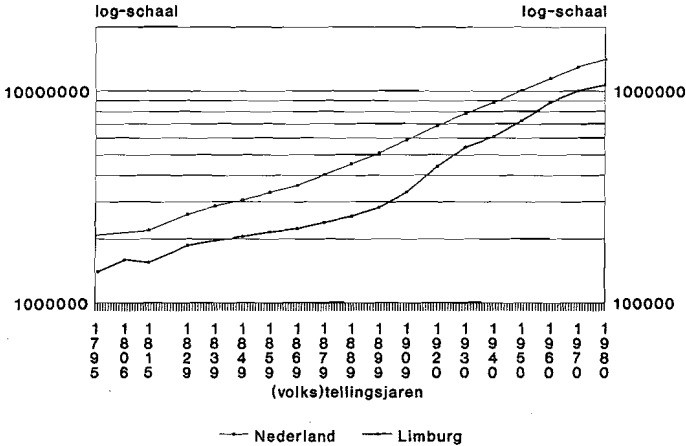
²⁹ Hofstee, De demografische ontwikkeling, p. 205, tabel 9, registreert niettemin in Limburg een klein sterfteoverschot, maar dat komt doordat bij hem de levenloos aangegeven kinderen niet inbegrepen zijn in het geboortecijfer, maar wel in het sterftecijfer.

³⁰ Philips, Gezondheid en ziekte, p. 37.

³¹ Charles Gemmeke, *Maastricht : een bijdrage tot de demografisch-historische studie in het bijzonder over de periode 1830-1920*, Leuven 1961, p. 89. (Licenciaatsverhandeling Katholieke Universiteit). G.J.B. Verbeet, *Limburg op de tweesprong : welvaart en politiek dilemma, 1814-1839*, Maastricht 1978, p. 218. C. Cillekens, J. van den Boogard en B.P.A. Gales, *Geschiedenis van de watervoorziening en de waterleiding in Maastricht*, Maastricht 1988, pp. 57-63.

de stad incasseerde sterfteoverschotten in 1834 en 1847, het laatste jaar als gevolg van een combinatie van voedselschaarste en epidemieën.³² Sittard had in 1859 een sterfteoverschot.³³

Grafiek 2. Bevolkingsontwikkeling, 1795-1980. Limburg en Nederland



Bron: Volkstellingen, uitgegeven door C.B.S. en voorlopers.

Doordat het gebied verschoond bleef van catastrofale epidemieën die de bevolking van de hele provincie decimeerden, was een voorwaarde geschapen voor continue bevolkingsgroei vanaf 1815 (grafiek 2). Het bevolkingscijfer wordt gewoonlijk beschouwd als een thermometerschaal waarop men de fluctuaties in het economisch leven kan aflezen. Meer inwoners duidt op economische voorspoed, een daling van het inwonertal op achteruitgang van de economie. De periode 1815-1830 werd gekenmerkt door snelle bevolkingsgroei, waarbij (Nederlands) Limburg boven het nationaal gemiddelde van Nederland uitkwam. In vijftien jaar kwamen er dertigduizend Limburgers

³² Theo Canters, Demografische patronen, in: *Tussen twee Tricolores : een Limburgse vestigingstad onder Nederlands en Belgisch bestuur, Venlo 1815-1850* | onder red. van Fr. J. Hermans (et al.), Venlo 1990, pp. 45-50. Rob Camps, Venlo en de cholera-epidemieën van 1866 en 1867, in: *Maasgouw*, 110(1991), pp. 161-174.

³³ Thijs van Vugt (et al.), Sittards verleden na 751 jaar voor HKLS-studenten nog springlevend : een verslag van een eerste project van de vakgroep geschiedenis van de HKLS in samenwerking met het gemeente-archief Sittard, in: *Historisch Jaarboek voor het Land van Zwentibold*, 15(1994), pp. 107-117, aldaar p. 111.

bij. Kennelijk waren mensen die nog een gezin moesten stichten, optimistisch over de toekomst, want de huwelijks- en geboortecijfers gingen in de jaren twintig omhoog. Of het ook werkelijk een periode van economische dynamiek was, staat nog te bezien. Het brood was in ieder geval goedkoop, dankzij de invoer van goedkoop graan uit Rusland. Een positief teken is ook dat de onverdeelde provincie Limburg tussen 1815 en 1830 een vestigingsoverschot had van gemiddeld 625 per jaar. Of de gebieden links en rechts van de Maas daar in ongeveer gelijke mate van profiteerden, is niet bekend. Overigens kwam de bevolkingsgroei hoofdzakelijk tot stand door natuurlijke aanwas.

Keerpunt 1830

De Belgische Opstand was ook in demografisch opzicht een keerpunt in de regionale geschiedenis. De bevolkingsgroei kwam weliswaar niet tot stilstand, maar de tijd van snelle expansie was na 1830 voorlopig voorbij. In Limburg kwam onder invloed van de politieke spanningen de kentering tien jaar eerder dan in andere Nederlandse provincies. Van 1830 tot 1900 was Limburg de provincie met de laagste bevolkingsgroei van het land.³⁴ De aanpassing van het huwelijkspatroon aan ongunstige economische omstandigheden heeft daar niet weinig toe bijgedragen. Gewoonlijk werd in de pre-industriële samenleving het huwelijk uitgesteld totdat men overtuigd was van bestaanszekerheid voor zijn gezin. Aangezien het gezinsbedrijf in Limburg domineerde, ging het stichten van een gezin en het zelfstandig uitoefenen van een bedrijf vaak hand in hand. Blijkbaar waren de mogelijkheden om een eigen nering of hoeve te beginnen gering. Tot het einde van de negentiende eeuw bleef in Limburg zo'n 20 procent van elke generatie ongehuwd tegen Nederland circa 15 procent.³⁵ Hoe minder gezinnen men stichtte, des te minder kinderen er werden geboren. Ook de gemiddelde huwelijksleeftijd lag boven het landelijk cijfer. Van Poppel heeft echter aangetoond dat het

³⁴ A.M. van der Woude, Bevolking en gezin in Nederland, in: *De Nederlandse samenleving sinds 1815 : wording en samenhang* / onder red. van F.L. van Holthoorn, Assen-Maastricht 1985, pp. 19-70.

³⁵ Hofstee, Korte demografische geschiedenis, pp. 13-64, 126-130, kaart 1-2. Th. Engelen, *Fertiliteit, arbeid, mentaliteit : de vruchtbaarheidsdaling in Nederlands Limburg 1850-1960* (Maastrandse Monografieën; 45), Assen-Maastricht 1987, pp. 34-42.

huwelijkspatroon niet alleen werd bepaald door de regionaal-economische situatie. Vóór 1900 zette ook het specifieke, onlosmakelijk met het rooms-katholicisme verbonden cultuurpatroon van de regio een stempel op de huwelijkscijfers.³⁶

Als het niet lukte in Limburg een bestaan op te bouwen, zocht men zijn heil elders. Na jaren van overschotten ontstond er een tekort op de migratiebalans van gemiddeld 450 per jaar in het tijdvak 1830-1840. Toen de afscheiding van België een feit was, kwamen Limburgers die ooit waren verhuisd naar een gemeente die voortaan op Belgisch grondgebied lag, voor de keuze te staan van welk land ze staatsburger wilden zijn. Tussen 1839 en 1845 kozen ruim zeventienhonderd Limburgers van Nederlandse oorsprong voor de Belgische nationaliteit. Hieronder bevonden zich heel wat hooggeplaatste burgers en militairen, die in de dagen van de Opstand hun pro-Belgische gezindheid niet onder stoelen of banken hadden gestoken en waren uitgeweken naar België, met het vooruitzicht dat het kersverse koninkrijk fraaie posities had te verdelen bij de bestuurlijke en rechterlijke macht, het leger en de spoorwegen. Zo raakte Maastricht in enkele jaren eenvijfde van haar elite kwijt, in menig opzicht een gevoelig verlies. De vacatures die zo ontstonden, werden spoedig ingenomen door Hollandse plaatsvervangers. De scheiding van de beide Limburgen werd wellicht betreurd, maar van een massale uittocht van de bevolking richting België was geen sprake.³⁷ Het grootste deel van de bevolking vond geheel of ten dele een bestaan in de landbouw en was daardoor letterlijk en figuurlijk aan de geboortegrond en het eigen dorp gebonden.

³⁶ Frans van Poppel, *Trouwen in Nederland : een historisch-demografische studie van de 19e en vroeg-20e eeuw* (A.A.G. Bijdragen; 33), Wageningen 1992, pp. 257-272, 566-567.

³⁷ J. Grauwels, *Emigratie van Limburgers naar België, 1839-1856*, in: *'Van der Nyersen opwaert' : een bundel opstellen over Limburgse geschiedenis aangeboden aan drs M.K.J. Smeets* (Werken Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap; 7), Maastricht 1981, pp. 289-301. Verbeet, *Limburg op de tweesprong*, pp. 214-218. Nick Bos, *Lijst van Nederlands-Limburgers (1839-1845) die kozen voor de Belgische nationaliteit*, in: *Limburgs tijdschrift voor genealogie*, 19(1991) nr 2, pp. 60-64, nr 3, pp. 80-90, nr 4, pp. 112-118, 20(1992) nr 1, pp. 11-19. Nick Bos, *Migranten en optanten : de uittocht van de Maastrichtse bovenlaag na de Belgische Opstand nader beschouwd*, in: *Maaslands Melange : opstellen over Limburgs verleden Dr P.J.H. Ubachs aangeboden bij gelegenheid van zijn vijftenzestigste verjaardag* (Werken Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap; 14), Maastricht 1990, pp. 226-244. Ook verschenen als hoofdstuk in N.J.P.M. Bos, *Notabele ingezetenen : historische studies over Nederlandse elites in de negentiende eeuw*, Brunssum 1996, pp. 223-242. (Dissertatie Universiteit Utrecht). Canters, *Demografische patronen*, p. 50.

Ombuiging van het migratiepatroon

Het tekort op de migratiebalans openbaarde zich weliswaar voor het eerst in de turbulente jaren 1830, maar het bleek weldra een structureel karakter te hebben.³⁸ Zo ging van de natuurlijke aanwas, die in Limburg vóór 1870 weinig onderdeel voor de rest van het land, een aanzienlijk deel teniet. In de jaren veertig, zestig en tachtig was de uitstroom het grootst: respectievelijk 45, 58 en 40 procent van de natuurlijk aanwas ging door vertrekoverschotten verloren. In de jaren dertig, vijftig en zeventig was het verlies ongeveer eenderde. In de jaren negentig bleef het verlies beperkt tot eenvijfde, voorbode van een nieuw tijdperk.

De uittocht had te maken met geografische en economische factoren. Door de scheiding van de beide Limburgen viel de aanvoer van nieuwkomers uit het gebied ten westen van de Maas weg. Met name in steden als Maastricht, Roermond en Venlo was dit merkbaar. Langs de rijksgrens stagneerde de traditionele korteaftandsmigratie tussen naburige dorpen die voortaan tot verschillende koninkrijken behoorden. De bevolkingen aan weerskanten van de Maas, die in de ongedeelde provincie amper waren begonnen te integreren, verwijderden zich weer van elkaar, blijkens de verminderde aanwezigheid in Nederlands Limburg van personen die in België waren geboren. Hun aandeel in de totale bevolking van bijvoorbeeld Maastricht liep tussen 1859 en 1889 terug van ruim 6 naar nog geen 3 procent. Uit de geografische herkomst van mensen die in Maastricht trouwden, blijkt dat vanaf 1830 steeds minder huwelijkspartners van over de grens kwamen. In plaats daarvan trouwden Maastrichtenaren in toenemende mate met elkaar.³⁹ Roermond geeft ongeveer hetzelfde beeld. Dat betekende niet dat Limburg in een isolement raakte. Wel was sprake van een heroriëntatie. De nauwere integratie van Limburg binnen het Nederlandse staatsverband maakte dat daar het migratiepatroon werd omgebogen van oost-westelijke in noordelijke

³⁸ J. Wachelder, De migratie in Limburg in de laatste eeuw, *SSEGL*, 3(1957), pp. 98-212.

³⁹ W.J.M.J. Rutten, Huwelijk en partnerkeuze in een grensstad (circa 1830-1910) : verschuivingen in de geografische herkomst van huwelijkspartners te Maastricht vóór en ná de scheiding van de beide Limburgen, in: *Eenheid en scheiding van de beide Limburgen* (Maaslandse Monografieën; 52), Leeuwarden-Maastricht 1989, pp. 95-124.

richting.⁴⁰ In de provincie als geheel werd het contingent inwoners van Belgische oorsprong gehalveerd (2,6 in 1849 en 1,3 procent in 1889). Omgekeerd verminderde in de aangrenzende Belgische provincies (Limburg en Luik) het aandeel van ingezetenen van Nederlandse origine, wat niet wegneemt dat het Luikse industriebekken aantrekkingskracht bleef uitoefenen op Zuid-Limburgse pendelaars.⁴¹ Van een gebied met aantrekkingskracht werd Limburg een doorgeefluik van arbeidspotentieel. Hoe was dit mogelijk?

Limburg, reservoir van arbeidskrachten

De scheiding van de beide Limburgen als zodanig was niet de belangrijkste reden waarom Limburg tot 1900 permanent een vertrekoverschot hield. Doorslaggevend was de achterstand in economische ontwikkeling. De middelen van bestaan waren ontoereikend voor de hele beroepsbevolking.⁴² Om te overleven werden allerlei strategieën beproefd. Bij gebrek aan werk waren Limburgers bereid te dienen als remplaçant in het leger. In het westen van het land was men bereid voor een dienstvervanger een aanzienlijk bedrag neer te tellen, dat opliep van f 500 à f 600 in de jaren 1860 naar f 800 à f 900 in de jaren 1880-1890.⁴³ Een landarbeider uit Limburg moest drie jaar lang hard werken om zoveel geld te verdienen.⁴⁴ Veel remplaçanten uit de provincies Zuid-Holland en Utrecht blijken uit Limburg afkomstig. De Limburgers zelf namen over het algemeen

⁴⁰ J.F.R. Philips, Genealogieën als bron voor historisch-demografisch geschiedenis, in: *Huldeblijk : bundel opstellen aangeboden aan de genealoog Jan J.M.H. Verzijl*, Roermond 1967, pp. 175-194, aldaar p. 184.

⁴¹ P.D.R. Stokvis, Nederland en de internationale migratie, in: *De Nederlandse samenleving sinds 1815* / onder red. van Van Holthoon, pp. 71-92. E. Jansen, *De migratie van Nederland naar de Belgische grensstreek*, Tilburg 1979. (Doctoraal scriptie Economische Hogeschool).

⁴² De ontwikkeling van de Limburgse industrie werd gefrustreerd doordat Bismarck na de stichting van het Duitse keizerrijk de grenzen sloot voor producten van de Limburgse textiel- en papiernijverheid.

⁴³ E.W.R. van Roon, De dienstplicht op de markt gebracht : het fenomeen dienstvervanging in de negentiende eeuw, in: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 109(1994) nr 4, pp. 613-637.

⁴⁴ *Uitkomsten van het onderzoek naar den toestand van den landbouw in Nederland*, vierde deel, 's-Gravenhage 1890, bijlagen K-L.

een plaatsvervanger uit de eigen provincie.⁴⁵ Deze provincie was gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw ook een belangrijke rekruteringsmarkt voor kloosterlingen. Naast ideële motieven hebben ook economische motieven daarbij een rol gespeeld.⁴⁶ Het was natuurlijk een minderheid die ervoor koos remplaçant te worden of het klooster in te gaan. De massa vond een andere oplossing. Duizenden Limburgers zochten een bestaan over de grens als pendelarbeider, als seizoenwerker of men emigreerde later voorgoed. Jonge vrouwen vonden een betrekking als dienstmeid bij goeude families in steden als Brussel, Luik, Antwerpen en Aken.⁴⁷ Van de vertrekoverschotten die in Limburg vóór 1900 werden gerealiseerd, kwam 90 procent voor rekening van emigratie naar het buitenland. Overzeese emigratie, in Nederland sterk in opkomst vanaf de aardappelpcrisis van 1846, is in Limburg nooit zo aangeslagen als in andere provincies van ons land.⁴⁸ Slechts een beperkt aantal keuterboeren en dagloners, afkomstig uit de Peel en de omgeving van Montfort en Sittard, waagden in de negentiende eeuw de oversteek naar de nieuwe wereld.⁴⁹ Het leeuwendeel van de Limburgse landverhuizers zocht het dichterbij huis. In het Rijnland en het Roergebied bestond sinds de opkomst van de industrie in de jaren 1860 een grote vraag naar arbeidskrachten. De relatief hoge lonen lokten veel arbeiders van het platteland naar de Pruisische industriegebieden, niet om er

⁴⁵ Vriendelijke mededeling van drs E.W.R. van Roon, d.d. 27 december 1995. Zie ook E.W.R. van Roon, *De rekrutering voor de nationale militie in Zuid-Holland 1880-1900*, in: *Holland, regionaal-historisch tijdschrift*, 26(1993) nr 3, pp. 151-170.

⁴⁶ M.M.M. Bohnen, *Geschiedenis van de Broeders van Maastricht, 1840-1880 : een prosopografisch onderzoek naar herkomst en werkzaamheden der Broeders*, Nijmegen 1988. (Doctoraal scriptie Katholieke Universiteit).

⁴⁷ Annelies Dassen, 'Gevraagd voor Brussel: R.K. meisje': Limburgse dienstmeisjes in België, in: *Vrouwen tussen grenzen : Limburgse vrouwen in de 19e en 20e eeuw* / onder red. van Hélène Vossen (et al.), Roermond-Venlo 1990, pp. 76-94.

⁴⁸ Nederlandse plaatsnamen in Amerika herinneren aan de herkomst van de kolonisten, maar tevergeefs zal men zoeken naar Limburgse toponiemen op de kaart van de Verenigde Staten!

⁴⁹ Deze Limburgers vestigden zich zoals zoveel Nederlanders bij voorkeur in Noord-Amerikaanse staten, gelegen langs Lake Michigan. Wachelder, *De migratie in de laatste eeuw*, pp. 162-167. G.C.P. Linssen, *Emigratie van Limburgers naar Amerika*, in: *Economisch- en sociaal-historisch jaarboek*, 35(1972), pp. 209-225. Anja F.M. Koeweyden-Wijdeven, *Vergeeten emigranten*, in: *Spiegel Historiael*, 19(1984) nr 3, pp. 120-124. M.J.H.A. Schrijnemakers, *Vier Geleense families naar Saint Bernard, Nebraska*, in de Verenigde Staten van Noord-Amerika (1878-1879), in: *Geleene door de eeuwen heen* / onder red. van A.H.M.L. van Wall (Cultuur Historische Uitgaven; 2), Geleene 1990, pp. 91-124.

te blijven maar om te profiteren van het verschil in koopkracht: een hoog Pruisisch loon besteed in het goedkope Limburg maakte het mogelijk te volstaan met werken in lente, zomer en herfst. Wie hard werkte, kon geld opzij leggen om een eigen keuterboerderijtje te beginnen. De trekarbeid is een fenomeen dat nader onderzoek verdient. Vele Limburgers staken de grens over om seizoenwerk te verrichten als steenbakker, landarbeider, grondwerker of bouwvakker.⁵⁰ De trekarbeid naar Duitsland begon onmiddellijk na Pasen en men keerde pas terug met de najaarskermis of later als men nog genoeg kracht overhad om deel te nemen aan het binnenhalen van de bietenoogst.

Niet alleen landloze dagloners en arbeiders, maar ook menig keuterboertje kon overleven met het geld dat hij als trekarbeider in het Roergebied of het Rijnland had verdiend. De boerin, toch al zwaar belast door haar taken in de huishouding en op de boerderij, deed zolang het werk van haar man erbij. De wijze waarop binnen het gezinsbedrijf de trekarbeid werd ingepast, verklaart waarom nog begin twintigste eeuw de arbeidsparticipatie van vrouwen in het zuiden van Limburg heel hoog was, vergeleken met de rest van het land.⁵¹ De seizoenarbeid was overigens niet uitsluitend een aangelegenheid van de mannelijke kostwinner. Dikwijls gingen vrouw en kinderen vanaf een jaar of negen met hem mee. De jongste kinderen probeerde men uit te besteden, maar als dat niet ging, dan moesten ze mee naar de veldovens.⁵² Het vee werd verkocht of uitgeleend. Voor vertrek werden ramen en deuren van de woning dichtgespijkerd, ter bescherming van de schamele bezittingen. Sommige dorpen maakten in de zomer een uitgestorven indruk.⁵³ Aan de andere kant van de grens leefden de gezinnen van de steenbakkers vaak onder erbarmelijke omstandigheden in provisorische houten keten.⁵⁴ Daar

⁵⁰ Kusters, Johan, *De tocht der duizenden : Maaslandse brikkenbakkers naar Duitsland 1840-1914* / Stichting Erfgoed Eisden e.a. (Losse Studies; 3), Eisden 1998.

⁵¹ Theo Engelen en Petra Kalkman, *Vrouwenarbeid en zijn demografische achtergronden : een momentopname in Nederland anno 1909*, in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 17(1991) nr 3, pp. 295-323. Zie de kaarten op pp. 312-315.

⁵² Er zijn oude foto's waarop brikkenbakkers uit Thorn en Swartbroek poseren met baby's op hun arm. Winnie van Oorschot, *Swartbroek, verleden en heden : de geschiedenis van een kerkdorp van Weert*, Weert 1993, pp. 109-111.

⁵³ Remigius Dieteren, *De migratie in de mijnstreek, 1900-1935* (Bijdragen tot de sociale en economische geschiedenis van het zuiden van Nederland; IX), Nijmegen 1962, pp. 59-60.

⁵⁴ J.G.T. Bouwens, *De Munstergelaense brikkebekkesj*, in: *Munstergeleenen : een monografie over een Limburgse gemeente*, Munstergelreen 1963, pp. 247-259.

stond tegenover dat men in Duitsland in een maand of vijf evenveel verdiende als anders in een heel jaar. Keerzijde van de medaille was dat de agrarische arbeidsmarkt in Limburg behoorlijk verstoord raakte.⁵⁵ Volgens G.F.R. Corten (1833-1917), die als landbouwleraar de hele provincie sinds 1870 doorkruiste en als enquêteur optrad voor de staatscommissie van 1886, deden in Limburg eind jaren tachtig minstens twintigduizend mannen en vrouwen aan de grote trek mee.⁵⁶ In de gemeente Stein bijvoorbeeld werkte in de jaren 1870 30 tot 40 procent van de actieve bevolking over de grens.⁵⁷ De exodus kreeg door de landbouwcrisis een structureel karakter, want de grotere boeren moesten onder druk van de dalende inkomsten bezuinigen op de kosten van loonarbeid. In die jaren bleef men meer en meer in Duitsland hangen. Van 1876 tot 1940 maakten Limburgers 20 tot 30 procent uit van het totale aantal Nederlandse emigranten.

Voorts was er nog een grote groep pendelaars die vanuit de Zuid-Limburgse grensgemeenten dagelijks naar Aken en omgeving trokken om er te werken in textiel fabrieken, mijnen of hoogovens. De pendel was dikwijls een rechtstreekse voorbereiding tot blijvende vestiging in een buitenlandse werkgemeente.⁵⁸ Toen de Eerste Wereldoorlog uitbrak, was het met de pendel van de ene op de andere dag gedaan.

Gezondheid

Ondanks de enorme emigratieoverschotten bleef de Limburgse bevolkingsgroei tot 1870 nog redelijk op peil doordat het niveau van de sterftcijfers aanvankelijk beneden het landelijk gemiddelde lag. Het verschil bedroeg, na standaardisatie van de samenstelling van

⁵⁵ J. Lucassen, *Naar de kusten van de Noordzee : trekarbeid in Europees perspectief, 1600-1900*, Gouda 1984, p. 215. In de jaren zestig en zeventig waren de lonen flink gestegen, toen het de landbouw voor de wind ging. Maar toen de prijzen kelderden als gevolg van massale import van Amerikaans graan, bleef de door de landbouwers en andere werkgevers vurig gewenste aanpassing van de lonen aan de gewijzigde omstandigheden uit.

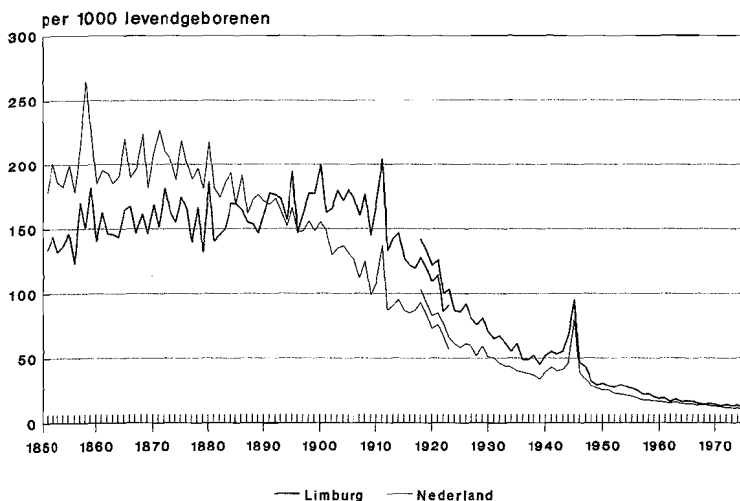
⁵⁶ *Uitkomsten van het onderzoek naar de toestand van den landbouw*, (deel 3), 's-Gravenhage 1890, rapport XCII, p. 15.

⁵⁷ Remigius Dieteren O.F.M. en J.F.R. Philips, *Stein, een achterland werd bruggehoofd : historisch overzicht van gemeente en bevolking*, Stein 1962, pp. 78-82.

⁵⁸ Wachelder, *De migratie in de laatste eeuw*, p. 156.

bevolking naar leeftijd en geslacht, rond 1850 zo'n 20 procent. Maastricht kwam in de jaren 1850-1859 nog niet voor in de top vijftien van steden met de hoogste sterftcijfers. De provincie was arm maar toch gezond, gerekend naar maatstaven van toen.⁵⁹ Na 1875 echter vond een verschuiving in het sterftepatroon plaats. Weliswaar daalde ook het Limburgse bruto sterftcijfer, maar het proces ging veel langzamer dan in de meeste andere provincies. Rond 1900 lag de (gestandaardiseerde) sterfte in Limburg opeens 9 procent boven het nationale gemiddelde. Door de combinatie van emigratie en relatief hoge sterftcijfers raakte vanaf 1870 de bevolkingsgroei in Limburg steeds verder achterop bij die in de rest van het land. Dit duurde tot ongeveer 1900. Met name de zuigelingensterfte bleef onwrikbaar op hetzelfde niveau staan (grafiek 3). Van 1850 tot 1890 schommelde het zuigelingensterftcijfer tussen 140 en 180 promille. Daarna ging de zuigelingensterfte, tegen de nationale tendens in, zelfs omhoog. Het bewoog zich in de periode 1890-1910 tussen 160 à 200 per duizend levend aangegeven kinderen.

Grafiek 3. Zuigelingensterfte, 1851-1975. Limburg en Nederland



N.B.: tot 1923 per 1.000 levend aangegeven kinderen.

Bron: zie noot 15, noot 24, de provinciale verslagen en *Jaarcijfers voor het Koninkrijk der Nederlanden* (1892)-.

⁵⁹ Philips, *Gezondheid en ziekte*, passim.

De schrikbarende hoge zuigelingensterfte in het zuiden van Nederland, met 's-Hertogenbosch, Breda en Maastricht als trieste recordhouders, hield rond de eeuwwisseling de gemoederen bezig van tijdgenoten als de politici Aalberse en Truyen. De laatste hield de huwelijksvruchtbaarheid, die in het katholieke zuiden extreem hoog was, verantwoordelijk voor de hoge zuigelingensterfte. Recent is het vraagstuk opnieuw geanalyseerd door de demograaf Van Poppel.⁶⁰ Hij toont aan, via multivariate analyse, dat het percentage katholieken en de hoogte van de zuigelingensterfte met elkaar samenhangen, een statistisch verband dat ook na uitschakeling van de factoren huwelijksvruchtbaarheid, inkomen en urbanisatie intact blijft. Geïnspireerd door antropologisch onderzoek naar gedrag en cultuur in de Noord-Brabantse Kempen in de negentiende eeuw, oppert Van Poppel de hypothese dat de kindertjes letterlijk ten offer vielen aan de strenge fatsoensnormen, die door de katholieke clerus werden gepredikt; en dit met zoveel succes dat jonge moeders, bevangen door een misplaatst schaamtegevoel, gingen denken dat borstvoeding onzedig was. Maar hij gaat dan wel eraan voorbij dat priesters tijdens hun opleiding, waarin ook aandacht werd besteed aan de pastorale aspecten van geneeskunde en gezondheidsleer, kregen geleerd dat borstvoeding moederplicht is, omdat moedermelk een gave van de Schepper is.⁶¹

Flesvoeding of het uitbesteden van de baby aan een min was volgens katholieke normen anno 1880 alleen in bijzondere omstandigheden geoorloofd. Niet alleen ziekte van de moeder was een geldig excuus, maar ook was het toegestaan de fles te gebruiken als zij moest helpen de kost te verdienen.⁶² Het laatste was, zoals wij hebben gezien, op het Limburgse platteland sinds de agrarische depressie meer regel dan uitzondering. Borstvoeding maakte in toenemende mate plaats voor weinig hygiënische flesvoeding, met als gevolg dat

⁶⁰ F. van Poppel, *Religion and Health : Catholicism and Regional Mortality Differences in Nineteenth-Century Netherlands*, *Social History of Medicine*, 5(1992) nr 2, pp. 229-253.

⁶¹ 'Unde patet, certum esse officium matris, non fraudare infantem cibo a Deo ipso ad hoc sibi dato, sed suo ipsius lacte nutrire', schrijft de Akense medicus Carl Capellmann in *Medicina pastoralis*, Aken 1893, p. 47. Het boek verscheen voor het eerst in 1877. De Duitse en de Latijnse edities beleefden tientallen herdrukken en waren een vast item in iedere seminariebibliotheek.

⁶² Capellmann, *Medicina pastoralis*, pp. 48-49: inkomstenderving was een grond waarop moeders zich ontheven mochten achten van de morele verplichting tot borstvoeding, voorzover die inkomsten noodzakelijk waren om de levensstandaard te handhaven die binnen de eigen stand gebruikelijk was.

nog meer zuigelingen omkwamen. De pastoor, de onderwijzer, de burgemeester en andere notabelen, voorzover ze contact hadden met het gewone volk, waren van deze ontwikkeling getuige, maar ze waren er niet voor aansprakelijk. Hooguit kan men de elites het verwijt maken dat ze wel erg lang hebben staan toekijken, voordat het tot hen begon door te dringen dat het de hoogste tijd was om in te grijpen.

Een probleem was ook dat in de meeste dorpen geen geneeskundige was gevestigd. Nergens was de situatie zo slecht als in Limburg, waar anno 1878 voor gemiddeld elke 2.600 inwoners maar één geneeskundige beschikbaar was, terwijl het landelijk gemiddelde 1 op 2.000 bedroeg.⁶³ Als een volwassen kostwinner ernstig ziek was, dan liet men desnoods van ver een dokter komen, maar bij jonge kinderen en ouden van dagen bespaarde men zich de moeite en de kosten, temeer omdat men de ervaring had opgedaan dat de dokter meestal machteloos stond. Er zijn over de jaren 1875-1879 gegevens die laten zien hoeveel patiënten die in levensgevaar verkeerden door een geneeskundige werden behandeld, hoe minimaal die behandeling ook was. Dan blijkt dat heel wat zuigelingen kwamen te overlijden zonder dat er een dokter bij het kind was geweest. In sommige gemeenten, bijvoorbeeld in de Peel, had 40 tot 80 procent van de overleden zuigelingen geen geneeskundige behandeling gekregen.⁶⁴ Al in de Franse Tijd was verkeerde voeding onderkend als oorzaak van zuigelingensterfte⁶⁵, maar er waren op het Limburgse platteland te weinig medici om nuttige kennis op het gebied van de openbare en de persoonlijke hygiëne aan de bevolking door te geven. Zij zagen het trouwens niet eens als hun taak. In sommige steden bestonden gezondheidscommissies en verenigingen tot verbetering van de volksgezondheid, die het karakter hadden van een adviesorgaan voor de plaatselijke overheid. Zij hadden echter geen bevoegdheden. Op preventief vlak waren ze nogal passief; zij kwamen alleen in actie bij calamiteiten zoals het uitbreken van een epidemie. Het heeft ook lang geduurd voordat in Limburg de pokkenvaccinatie algemeen in zwang kwam. Provinciale Staten hadden geen geld over voor stimulering van inentingscampagnes. Ondanks herhaald aandrin-

⁶³ Meegerekend 46 Pruisische en Belgische dokters die toestemming hadden gekregen om op het grondgebied van de Nederlandse provincie de geneeskunde uit te oefenen.

⁶⁴ W.J.M.J. Rutten, *Volksgeneeskunde in sociaal-historisch perspectief : Limburg in het laatste kwart van de negentiende eeuw*, in: *SSEGL*, 33(1988), pp. 100-113.

⁶⁵ Ubachs, *Kraamzorg*.

gen van de minister van Binnenlandse Zaken kreeg Limburg geen provinciale inentingsverordening. Er werd door de gewestelijke autoriteiten weinig aandrang uitgeoefend op de Limburgers om zich te laten inenten. Vaccinatie maakt deel uit van het burgerlijke beschaafingsoffensief dat wortelde in de cultuur van vrijzinnige protestanten in Noord-Nederland. Met hun ideologie, die doordrenkt was van het verlichte streven naar een deugdzaame natie, had de Limburgse elite weinig of geen affiniteit. De meeste provincies kenden sedert de jaren 1820 een gewestelijke inentingsverordening, maar het provinciaal bestuur van Limburg wachtte af totdat Den Haag een regeling oplegde.⁶⁶

Het is deze houding van non-interventie van de Limburgse notabelen waaraan nieuwe leiders als mgr H. Poels en jhr Ch. Ruys de Beerenbrouck zich later zouden gaan storen. In het algemeen stond Limburg niet in de voorhoede bij de acceptatie van gezondheidsvoorzieningen. Dit proces kwam pas vanaf 1890-1900 in een stroomversnelling toen twee bewegingen bij elkaar kwamen: de katholieke emancipatie en het streven naar emancipatie van het randgewest Limburg. Sindsdien stond de gezondheidszorg hoog op de agenda van de gewestelijke politiek.⁶⁷

Pauperisme

In de negentiende eeuw leefde een groot deel van bevolking in ellendige omstandigheden: de werktijden waren lang en de verdiensten laag. Het werk was ongezond en gevaarlijk. De huisvesting liet alles te wensen over. De hoge kindersterfte is al gememoreerd. De sociale misère kennen wij vooral uit beschrijvingen van de toestand in de oude fabrieksstad Maastricht, zoals de artikelen van kapelaan J.H. Wijnen (1838-1909) over de kinderarbeid en de rapportage van de parlementaire enquêtecommissie van 1887.⁶⁸ Het pauperisme was echter geen product van het industriële kapitalisme. Het was een

⁶⁶ Willibrord Rutten, *'De vreselijkste aller harpijen' : pokkenepidemieën en pokkenbestrijding in Nederland in de 18e en 19e eeuw : een historisch-demografische en sociaal-historische studie* (A.A.G. Bijdragen; 36), Wageningen 1997, pp. 357-359.

⁶⁷ Rudolf Philips, *Gezondheidszorg in Limburg : groei en acceptatie van de gezondheidsvoorzieningen 1850-1940* (Maaslandse Monografieën; 32), Assen 1980, pp. 350-362.

⁶⁸ Samengevat door E. Roebroek, Ontkerkelijking en veranderende sociaal-economische structuur te Maastricht in de negentiende eeuw, in: *SSEGL*, 11(1966), pp. 1-117, aldaar pp. 74-88.

erfenis van de pre-industriële maatschappij en een structureel probleem in heel de provincie, inclusief het platteland. Sommige sociale wantoestanden werden door de opkomst van de grootindustrie verzacht, andere kregen juist extra scherpe kantjes. De aardewerkfabrikant Regout en de papierfabrikant Lhoëst lieten in 1864 respectievelijk 1878 voor hun arbeiders betaalbare woningen bouwen, al was het op kleine schaal. Later werden deze mensenspakhuisen verguisd, maar voor die jaren waren het comfortabele onderkomens.⁶⁹

Op initiatief van dezelfde fabrikanten kwamen in de jaren 1850 fabrieksfondsen tot stand, die aan de arbeiders uitkeringen verstrekten bij ziekte, ongeval of overlijden. De werknemers betaalden een zeker percentage van hun loon als premie, terwijl ook de werkgever regelmatig een bedrag in het fonds stortte.⁷⁰ Zulke fondsen kwamen overigens niet uit de lucht vallen. De voorgeschiedenis van het steunfonds van de Domaniale Mijn te Kerkrade laat zien dat deze voorzieningen voortbouwden op oude tradities van zelfredzaamheid die teruggaan tot het Ancien Regime. Nieuw is dat de werkgever in toenemende mate bij de onderlinge hulpfondsen werd betrokken.⁷¹ Dankzij de grootschaligheid van de onderneming was het mogelijk de financiële risico's van ziekte, ongeval en dood te spreiden over het hele personeelsbestand. Zo'n voorziening was in de mijnbouw, de papiernijverheid, de aardewerk- en glasindustrie bepaald geen luxe. Bedrijfsongevallen en beroepsziekten als vergiftiging en silicose kwamen veel voor. De feitelijke sterfte onder *faïenciers* in dienst van de firma Regout was het dubbele van wat men naar maatstaven van die tijd mocht verwachten, rekening houdend met hun leeftijd, geslacht en woonomgeving.⁷² Ook in de papierindustrie liep men extra risico. Vrouwen die de lompen (grondstof voor pa-

⁶⁹ Ad van Iterson, 'Vader, Raadgever en Beschermer': *Petrus Regout en zijn arbeiders 1834-1870: stijlen van werving, behoud en beheersing van arbeid in fabrieksregimes in de beginjaren van de Westeuropese industriële revolutie*, Maastricht 1992, pp. 138-167.

⁷⁰ A.J.Fr. Maenen, *Petrus Regout 1801-1878: een bijdrage tot de sociaal-economische geschiedenis van Maastricht* (Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland; 7), Nijmegen 1959, pp. 383-396. *Honderd jaren papierfabriek, 1850-1950*, Maastricht 1950, p. 33.

⁷¹ B.P.A. Gales, 'Heilige domanialis, bitte für uns!': wat leren archieven over ongevallen en sociale zekerheid op de Domaniale mijn in het begin van de negentiende eeuw?, in: *Achter de Minderbroeders: opstellen over bijzondere stukken en voorwerpen van het Rijksarchief in Limburg* / onder red. van Régis de la Haye (et al.) (Publicaties Rijksarchief Limburg; 4), Maastricht 1996, pp. 291-332.

⁷² M.Th.L.W. Boersma, Had dokter Schols gelijk?, in: *De Maasgouw*, 103(1984), pp. 41-44.

pier) moesten sorteren, ademen hoge concentraties stof in. Arbeiders die bij de bleekkasten stonden te werken, werden blootgesteld aan ontsnappende chloorgassen.⁷³ Anders dan men wellicht zou verwachten, was de totale sterfte onder de Kerkraadse mijnwerkers, ondanks de dodelijke ongevallen, geringer dan die van andere beroepsgroepen, maar dat kwam doordat vooral gezonde arbeiders mijnwerker werden.⁷⁴

De grootschaligheid en de arbeidsdeling die daarmee gepaard ging, kon ook negatieve effecten sorteren. Kinderarbeid was een algemeen verschijnsel, althans vanaf twaalf jaar. Arbeid verricht in loondienst door nog jongere kinderen kwam in de provincie praktisch niet voor, behalve in Maastricht waar rond 1860 een vijfde van de jongens en een tiende van de meisjes van tien en elf jaar in loondienst was, vooral - maar niet uitsluitend - in de aardewerk-, glas- en papierfabrieken.⁷⁵ In de grootindustrie konden ze voor de fabrikant nuttig werk verrichten door de ver doorgevoerde arbeidsdeling. Werknemers brachten dikwijls hun eigen kinderen mee naar de fabriek. De werkzaamheden waren licht, maar de 'gamins', zoals ze werden genoemd, maakten lange dagen van elf uur en het aanvangsloon was aangepast aan hun leeftijd, dat wil zeggen extreem laag. Steeds vaker werden jonge kinderen in het productieproces ingeschakeld, nog voordat zij het lager onderwijs hadden voltooid. In die zin was er sprake van een verslechtering ten opzichte van vroeger. Het misbruik van de arbeid van kinderen deed in Maastricht niet onder voor de situatie elders in den lande.

De initiatiefwet van Samuel van Houten (19 september 1874, Stbl. no. 130) riep deze ontwikkeling een halt toe. Fabrieksarbeid beneden de leeftijd van twaalf jaar was voortaan verboden. Dat is nog niet hetzelfde als alle voor loon verrichte arbeid, want een uitzondering werd gemaakt voor arbeid, betaald of onbetaald, door jonge kinderen in de huisnijverheid, de landbouw (veldarbeid) en in de huishouding (persoonlijke en huiselijke diensten). Met een paar jaar vertraging werd het verbod ook in Maastricht van kracht.⁷⁶ De lokale fabrikan-

⁷³ Koninklijke Nederlandse Papierfabriek : een industrieel-archeologische verkenning (Deelrapport Werkgroep Industriële Archeologie Maastricht; 4), Maastricht 1989, pp. 49-55.

⁷⁴ Gales, 'Heilige domanialis', p. 317.

⁷⁵ *Uitkomsten van de volks- en beroepstelling, gehouden op 31 december 1859.*

⁷⁶ A. Postma, Een onbekende enquête uit 1877, in: *Economisch- en sociaal-historisch jaarboek*, 36(1973), pp. 216-260.

ten hadden in de praktijk weinig hinder van de maatregel. De jonge kinderen werden opgevolgd door oudere van twaalf tot veertien jaar, die fysiek sterker waren en dikwijls ook nog konden lezen en schrijven.⁷⁷ Vooral in dit opzicht heeft het kinderwetje van Van Houten succes gehad. In combinatie met een door de bedeling verplicht gesteld bezoek van de armenscholen hielp de wet het analfabetisme terugdringen. Ten minste in Maastricht wisten de nakomelingen van de gezinshoofden die rond 1850 werden bedeed, hun kans op stijging op de sociale ladder te verhogen. Van deze bedeeden van de tweede generatie, die vanaf ongeveer 1875 op de arbeidsmarkt kwam, was 36 procent analfabeet, tegenover 60 procent in de eerste generatie.⁷⁸

Ofschoon Regout en andere ondernemers hun fabrieken uitbreidden en het personeelsbestand navenant groeide, was de Maastrichtse arbeidsreserve nog lang niet uitgeput. Het omringende platteland zorgde bovendien voor continue aanvoer van werkzoekenden. Zolang er genoeg aanbod was, bleven de lonen voor ongeschoolde arbeid onverantwoord laag. De Maastrichtse papierfabrikant Léon Lhoëst berekende anno 1887 dat de gemiddelde arbeider per maand bijna dertien gulden tekortkwam om behoorlijk te kunnen leven, hetgeen impliceerde dat een maandloon van zestig gulden niet toereikend was om een gezin te onderhouden.⁷⁹ Vrouwen- en kinderarbeid was niet alleen voor de kroostrijke gezinnen pure noodzaak.

Armenzorg

Het meest uitgebreide onderzoek naar de armenzorg in Limburg is de studie van Gales en anderen naar het Burgerlijk Armbestuur te Maastricht (1796-1996), een openbare instelling voor alle gezindten. In het boek staat trouwens ook veel informatie over de overige instellingen van armenzorg in de hoofdstad, zoals de rooms-katholieke armentafels, protestantse diaconieën, het joodse armbestuur en

⁷⁷ Maenen, Petrus Regout, pp. 328-329.

⁷⁸ Marleen Theunissen, *Armoede en armenzorg in Maastricht in de XIXe eeuw : peiling naar de evolutie in 30 families*, Leuven 1971, pp. 96-97. (Licentiaatsverhandeling Katholieke Universiteit).

⁷⁹ J.F.R. Philips, Een periode van sociale kentering (1880-1890), in: *Miscellanea Trajectensia : bijdragen tot de geschiedenis van Maastricht* (Werken uitgegeven door het Limburgs geschied- en oudheidkundig genootschap; 4), Maastricht 1962, pp. 661-693, aldaar p. 672.

particuliere organisaties. Het Burgerlijk Armbestuur zorgde voor een minieme basisuitkering. De kerkelijke bedeling was er ter aanvulling. Meestal week in Maastricht het bedeelde bedrag per inwoner niet veel af van het gemiddelde voor heel Nederland, afgezien van de periode na 1885 toen er een behoorlijke afwijking ten nadele van Maastricht ontstond. De zuidelijkste stad van Nederland blijkt echter niet model te kunnen staan voor andere steden. Zo was bijna nergens de openbare ('burgerlijke') armenzorg zo omvangrijk. Het grootste deel van de inkomsten van de Maastrichtse armbesturen kwam uit bezit. In andere Nederlandse steden waren vooral collectes en de indirecte belastingen een belangrijke bron van inkomsten.⁸⁰

In doorsneejaren als 1841 en 1843 kreeg 7 tot 12 procent van de Limburgse bevolking iets van de bedeling. In 1846, een crisisjaar, liep dat percentage op tot 16 procent.⁸¹ Steden als Roermond en Maastricht hadden veel hogere bedelingscijfers, maar het blijkt dat de ondersteuning van de huiszittende armen hoofdzakelijk bestond uit incidentele, medische bedeling: gratis medicamenten, kosteloze behandeling door een dokter of vroedvrouw of een uitkering in geld of natura bij ziekte. De armen die permanent door de armbesturen werden bedeed - weeskinderen, bejaarden en invaliden - vormden maar een fractie van de stadsbevolking.⁸² De ondersteuning bestond gewoonlijk uit brood, kolen en geld om de huur te betalen. Voor het gros van de behoeftigen functioneerde de armenzorg als een ziekenfonds annex ziekenkas *avant la lettre*, bedoeld om de financiële gevolgen van ziekte te verzachten. Wat betreft de armbesturen moest de medische zorg prioriteit krijgen, want het was het krachtigste instrument om armoede te voorkomen.⁸³ Ook de doodkist kwam op rekening van het armbestuur. Werkloosheid als zodanig was dikwijls onvoldoende reden om voor ondersteuning in aanmerking te komen. Werklozen werden al gauw van luiheid beticht.⁸⁴ Er moest sprake zijn van verzwarende omstandigheden: een kinderrijk gezin, ouder-

⁸⁰ B.P.A. Gales (et al.), *Het burgerlijk armbestuur : twee eeuwen zorg voor armen, zieken en ouderen te Maastricht 1796-1996*, Maastricht 1997, pp. 223-244.

⁸¹ J.F.R. Philips, *De armenzorg in Maastricht*, p. 25, aangehaald bij Th.L.A.M. Seelen, *De armenzorg in Venlo vanaf de Franse tijd tot het midden der negentiende eeuw*, Venlo s.a., p. 36.

⁸² Theunissen, *Armoede en armenzorg*, p. 14. G.G.J. Cabbollet, *Armoede en armenzorg te Roermond (1854-1870)*, Nijmegen 1983. (Doctoraal scriptie Katholieke Universiteit).

⁸³ Gales, *Het burgerlijk armbestuur*, pp. 251-289.

⁸⁴ Peer Boselie, *Armenzorg in Sittard, 1800-1870*, in: *Sittard uit bronnen geput*, (band II), Sittard 1993, pp. 469-484.

dom, ziekte of invaliditeit. Het is dan ook logisch dat losse arbeiders en dagloners, als ze zonder werk zaten, iedere kwaal aangrepen om een gift van de liefdadigheid los te krijgen.

In de steden waren de voorzieningen het meest uitgebreid. Naast een burgerlijk armbestuur voor de algemene armen had elke godsdienstige gezindte een eigen armbestuur, met dikwijls daaraan verbonden een godshuis voor weeskinderen, zieken en ouden van dagen.⁸⁵ Aangezien de filantropie één van de weinige domeinen was waarin vrouwen uit de gegoede burgerij zich maatschappelijk konden manifesteren, bestonden er ook liefdadige comités die door welgestelde dames werden bestuurd en gefinancierd.⁸⁶ In een stad als Venlo opereerde in de tweede helft van de negentiende eeuw een tiental instellingen voor de armen.⁸⁷ Wie door het ene armbestuur werd afgewezen, waagde een kans bij de volgende liefdadige instelling. Vanaf circa 1850 verscheen een nieuwe ster aan het firmament van de liefdadigheid: de verenigingen van Sint Vincentius. Zij onderscheidden zich van de gevestigde armbesturen door hun visie op het pauperisme en de armenzorg. Het uitdelen van aalmoezen was voor de gegoede burgers vooral een symbool geweest van hun status en een manier om mensen aan zich te verplichten. Zij beleefden genoeg aan het uitdelen van tegoedbonnen voor kolen, brood of voedzame soep.⁸⁸ Echter, de Vincentianen vatten de liefdadigheid meer op als een morele verplichting en een christelijke deugd. Ze wilden meer doen dan alleen aalmoezen uitdelen. De Vincentianen gingen veelvuldig bij de armen op huisbezoek. Zo kwamen zij erachter dat armoede vaak werd veroorzaakt door gebrekkig onderwijs, ongelijke verdeling van de arbeid en gemis aan spaarzaamheid. De vincentiusverenigingen stonden nogal eens aan de wieg van instellingen die armoede probeerden te voorkomen, zoals (be-

⁸⁵ *Thuis in het Godshuis : bijdragen over de geschiedenis van het R.C. Godshuis ter gelegenheid van het tweehonderd en vijftigjarig bestaan in 1989* / onder red. van G.C.P. Linssen, Roermond 1989.

⁸⁶ Ingrid H. Evers, *Om het hart van den arme : de liefdewerken van de Société de Charité des Dames de Maastricht*, in: *Vrouwen tussen grenzen* / onder red. van Hélène Vossen (et al.), pp. 17-43.

⁸⁷ José Duyf, *Het Rooms-Katholieke (Burgerlijk) Armbestuur: pijler van de Venlose armenzorg in de tweede helft van de negentiende eeuw*, in: *De Maasgouw*, 112(1993), pp. 231-242.

⁸⁸ Ingrid M.H. Evers, *De Momus* (Maastrichts Silhouet; 8), Maastricht 1982, pp. 35-38.

waar)scholen⁸⁹ en spaarbanken voor de kleine man.⁹⁰ Maar hoe vernederend de aalmoezen ook waren, een vereniging die niks uitdeelde, werd door de armen niet serieus genomen. Ook 'St. Vincentius' ontkwam niet aan de inrichting van een spijskokerij die gedurende de wintermaanden aan de minvermogenden soep verstreekte.⁹¹

Buiten de steden was het armwezen minder ontwikkeld. Veel plattelandsgemeenten moesten volstaan met één openbaar of burgerlijk armbestuur met weinig eigen goederen en minimale inkomsten.⁹² De grotere dorpen hadden daarnaast nog een parochieel armbestuur en als er ook een protestantse minderheid aanwezig was, een hervormde diaconie.⁹³ In kleinere dorpen en gehuchten waren de behoeftigen aangewezen op de ongeorganiseerde armenzorg van particulieren, bijvoorbeeld hulp van burens of van een kasteelheer. Zo besteedde baron De Negri rond 1880 om de veertien dagen een volle oven van dertig broden aan de armen van Brunssum.⁹⁴

Maar belangrijker dan alle liefdadigheid bij elkaar, georganiseerd of niet, was de ondersteuning die mensen kregen van hun eigen familie. Desnoods trok men bij één van de verwanten in, hetgeen resulteerde in een meer complexe structuur van het huishouden. Zo kon men besparen op huur, brandstof en andere levensbehoeften. Door de schamele inkomsten bij elkaar te voegen, hield men het hoofd boven water, in afwachting van betere tijden.⁹⁵ Wezen en halfwezen, ongehuwde moeders, invaliden en ouden van dagen werden gewoonlijk opgevangen binnen het netwerk van verwanten. Limburg was één van de regio's in Nederland waar het samenwonen van meer generaties onder één dak frequent voorkwam. De ouderenzorg geschiedde

⁸⁹ Peter J.A. Nissen, 'Geen aalmoezen maar liefdadigheid', in: Hans Evers (et al.), *De Vincentiusvereniging in Maastricht : een aspect van de stadsgeschiedenis vanaf 1848*, Maastricht 1993, pp. 13-42.

⁹⁰ Ton Thelen, *Om de spaarcenten van de kleine man : de Roermondse Spaarbank en de evolutie van het spaarbankbedrijf, 1880-1968*, Roermond 1993, pp. 38-40.

⁹¹ Hub Schwanen, Hulp en vorming volgens de 'klassieke' methode : de spijskokerij en de leetuurvoorziening, in: Hans Evers (et al.), *De Vincentiusvereniging*, pp. 58-93.

⁹² Jac Forschelen, De armenzorg in Thorn in de negentiende eeuw, in: *Opera Omnia : een verzameling historische en heemkundige opstellen* / onder red. van Pierre Crasborn (et al.), Thorn 1990, pp. 50-77, aldaar p. 73.

⁹³ Gerard Nijsten, *De armenzorg in Beek, 1854-1912*, Tilburg 1979. (Scriptie Mollerinstuut).

⁹⁴ W.J. Vromen, Uit het oude Brunssum, in: *Het Land van Herle*, 9(1959) nr 1, pp. 19-24.

⁹⁵ R.M.M. Bertrand, Het huishouden in Zuidoost-Limburg in 1796 : structuur, grootte en samenstelling, in: *SSEGL*, XL(1995), pp. 75-121.

binnen de huishouding. Ouderen kenden daardoor een relatief stabiele leefsituatie.⁹⁶ Het inwonen door ouderen gebeurde voornamelijk bij de kinderen en soms bij andere naaste verwanten.

Toen de verzorgingsstaat nog niet bestond, was de solidariteit van verwanten van levensbelang. Weinigen durfden de relatie met hun familie op het spel te zetten. Daarom is het niet zo vreemd dat ongetrouwde moeders, bevreesd hun familie te schande te maken, hun kindje te vondeling legden. Hetzelfde deden jonge getrouwde moeders die vreesden niet zelf voor hun kind te kunnen zorgen en ook niet op hun familie konden terugvallen. Alleen al tussen 1814 en 1823 werden in Maastricht meer dan vijfhonderd vondelingen geregistreerd.⁹⁷ De armencriminaliteit is nog een lacune in de regionale geschiedschrijving, met uitzondering van het verschijnsel infanticide. De angst om sociale en economische zekerheden te verliezen, lijkt het belangrijkste motief te zijn geweest voor kindermoorden die overigens slechts zeer incidenteel plaatsvonden.⁹⁸ Wie door zijn familie was uitgestoten of door verhuizing het contact had verloren, was aangewezen op de caritas, wat niet betekende dat men er met open armen werd ontvangen. Niet zelden werd een kandidaat voor ondersteuning afgewezen met het argument dat het zijn familie goed ging.⁹⁹

Hoe moeten wij de betekenis van de geïnstitutionaliseerde armenzorg voor het sociale leven in Limburg inschatten? Een plaats in de hemel, aanzien, vrees voor de eigen veiligheid en gezondheid of de behoefte aan een omvangrijke arbeidsreserve, die de factor arbeid goedkoop hield, oprechte gevoelens van naastenliefde en solidariteit, het kunnen allemaal motieven zijn geweest waarom de elite de armen niet liet verkommeren. Op grond van het Limburgse materiaal kunnen wij nog geen keuze maken, zo dat al mogelijk is. Hoe het ook zij, van een omvangrijk lompoproletariaat, een echte onderklas-

⁹⁶ E. Bulder, Ouderenzorg binnen de huishouding in Limbricht en Scheemda, 1920-1940, in: *Van particuliere naar openbare zorg en terug? : sociale politiek in Nederland sinds 1880* / onder red. van W.P. Blockmans en L.A. van der Valk, Amsterdam 1992, pp. 161-171.

⁹⁷ J.H.J. Gulikers en M.K.J. Smeets, Vondelingen te Maastricht 1814-1823, in: *Huldeblijk : bundel opstellen aangeboden aan de genealoog J. Verzijl*, Roermond 1967, pp. 47-96.

⁹⁸ J.M. Glorie en R.L.M.M. Camps, 'Het is neet van mich! : kindermoord in het arrondissement Maastricht 1811-1841, in: *SSEGL*, 37(1992), pp. 53-69.

⁹⁹ Forschelen, Armenzorg in Thorn, p. 66.

se, was in Limburg anno 1850 geen sprake.¹⁰⁰ Landloperij kwam incidenteel voor, maar van banditisme horen wij niets meer, zo het al in de achttiende eeuw een plaag is geweest.¹⁰¹ Inheemse bedelaars werden naar de loketten van de caritas gedirigeerd. Uitheemse zwervers werden naar het bedelaarswerkhuis in Rekem gestuurd of later na de afscheiding van Belgisch Limburg naar één van de bedelaarskolonies in het noorden des lands. Vagebonden uit het buitenland werden zonder pardon over de grens gezet. Het laatste ging een stuk efficiënter sinds Limburg geen lappendeken van overkwartieren, enclaves en miniaturstaten meer was, maar een administratieve eenheid binnen het koninkrijk.

De armbesturen hebben het pauperisme niet opgelost. Wel hebben ze het beheersbaar gemaakt, door te voorkomen dat het probleem zichzelf ging versterken. Blijkens een onderzoek naar dertig Maastrichtse families die in 1850 werden bedeed, oefenden de afstammelingen van deze bedeeden in 60 procent van de gevallen een beter betaald beroep uit dan hun ouders. Dit ging gepaard met een opmerkelijke afname van het analfabetisme. Bovendien waren er in de tweede generatie meer vrouwen die geen beroep uitoefenden, hetgeen wijst op een zekere sociale stijging aangezien die gezinnen kennelijk konden leven van het inkomen van de man. Blijkbaar brachten paupers niet noodzakelijk paupers voort, onder meer dankzij het gratis onderwijs dat de kinderen van de bedeeden ontvingen.¹⁰² Kinderen van gezinnen die net boven de armoedegrens leefden, waren waarschijnlijk slechter af. Zij bleven analfabeet, met grote kans om later tot pauperisme te vervallen. Langs de armoedegrens was het een drukte van belang, zowel van verkeer in opwaartse als in neerwaartse richting.

Levensstandaard

Hoe de armoede in de loop van de negentiende eeuw is geëvolueerd, kan aan de hand van de bedelingsstatistieken niet duidelijk worden gemaakt, aangezien op langere termijn de conjunctuur van de bede-

¹⁰⁰ Jacques J. Giele en Geert Jan van Oenen, Theorie en praktijk van het onderzoek naar de sociale structuur, in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, (1976) nr 5, pp. 167-185.

¹⁰¹ L. Augustus, Vervolgingsbeleid en procesvoering tegen de Bokkerijders : het ontstaan van een waandenkbeeld, in: *PSHAL*, 127(1991), pp. 69-153.

¹⁰² Theunissen, Armoede en armenzorg, pp. 50-98.

lingscijfers meer een functie was van de weldadigheid (hoeveel hadden de armbesturen te besteden) dan van de behoefte (hoeveel was er voor de armen nodig).

De daglonen waren in Limburg de laagste van het land, maar dat hoeft niet op extreme armoede te wijzen. Zoals overal waren de lonen afgestemd op de kosten van het levensonderhoud. Die waren in Limburg relatief laag. Ook de druk van de gemeentelijke indirecte belastingen en opcenten was hier de op één na laagste van Nederland.¹⁰³ Tot laat in de negentiende eeuw was Limburg voor Hollandse begrippen spotgoedkoop.¹⁰⁴

Er is nog een andere manier om te peilen in welke mate men erin slaagde in zijn eerste levensbehoeften te voorzien. Uit onverwachte hoek - de militaire archieven - hebben historici een graadmeter voor de ontwikkeling van de welvaart in het algemeen en de voedselconsumptie in het bijzonder te voorschijn gehaald, namelijk de gemiddelde lengte van jongemannen die zich, althans in Nederland, op de leeftijd van circa 19 jaar (tot 1861) respectievelijk circa 20 jaar (vanaf 1863) lieten keuren voor de militaire dienstplicht. Er zijn dus twee manieren om de levensstandaard te meten: enerzijds de economische levensstandaard, dit is de conventionele methode, die gebruikmaakt van reeksen van lonen en prijzen¹⁰⁵, en anderzijds de biologische levensstandaard die op antropometrische gegevens is gebaseerd. Wat de laatste betreft, is Limburg een bevoorrechte provincie. Door de vroege inlijving bij Frankrijk werd de conscriptie al in 1798 ingevoerd. Het is goed zich te realiseren dat op de biologische levensstandaard meer factoren van invloed zijn dan alleen de calorische waarde van het voedselpakket.¹⁰⁶ De gemiddelde lengte van de dienstplichtigen weerspiegelt de algehele fysieke conditie van jongemannen, waarop naast de voeding ook een heel stel omgevings-

¹⁰³ J.M.M. de Meere, Daglonen in België en Nederland in 1819 : een aanvulling, in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 6(1980) nr 20, pp. 357-384.

¹⁰⁴ Voor 'slechts' zestien gulden per maand verschaftte een ongehuwde controleur zich er kost en inwoning. *Jaarboekje voor de ambtenaren der directe belastingen, in- en uitgaande regten en accijnzen in Nederland*, (1864), aangehaald in *Gedenkboek : samengesteld [door N.H. Telders] ter gelegenheid van de opheffing van de directie der rijksbelastingen te Maastricht met ingang van 1 januari 1990*, (deel I), s.l. s.a. (Dl. 1: 19e eeuw), hoofdstuk 5, par. d. (ongepagineerd).

¹⁰⁵ J.C.G.M. Jansen, Economische geschiedenis van Limburg : 1800-1990, in: *SSEGL*, XLII(1997), pp. 15-89.

¹⁰⁶ Bernard Harris, Health, Height, and History : an Overview of Recent Developments in Anthropometric History, in: *Social History of Medicine*, 7(1994) nr 2, pp. 297-320.

factoren inwerken, bijvoorbeeld de duur en de zwaarte van fysieke arbeid en/of de mate waarin ziekte het lichaam uitput. Infectieziekten gingen dikwijls hand in hand met ondervoeding of ze hadden te maken met inferieure huisvesting, zodat ook deze milieufactoren weer kunnen worden herleid tot de factor consumptie. Kortom, de biologische levensstandaard correspondeert met de mate waarin men erin slaagt de primaire levensbehoeften (voeding, kleding, verwarming en huisvesting) te bevredigen.

Rond 1865 waren de Limburgse dienstplichtigen langer dan die van welke andere provincie dan ook, een indicatie dat het met de levensstandaard in het hertogdom niet zo slecht was gesteld.¹⁰⁷ De lichte voorsprong die de Limburgers hadden op andere Nederlanders was waarschijnlijk van recente datum. Hij kon pas ontstaan nadat in de loop van de jaren veertig en vijftig de levensstandaard in andere provincies gestaag achteruit was gegaan.¹⁰⁸ Limburgers van twintig jaar hadden in het midden van de jaren zestig een gemiddelde lengte van ongeveer 165 cm, hetgeen overeenkomt met ongeveer 163 cm op negentienjarige leeftijd. Uit grafiek 4 blijkt dat 162 à 164 cm het gebruikelijke niveau was sinds de jaren twintig. In goede jaren waren de lichten gemiddeld één of twee centimeter groter, in slechte jaren één of twee centimeter kleiner. Sinds de jaren twintig waren de Limburgers redelijk in staat zich in hun eerste levensbehoeften te voorzien. Het ging beter dan in de Napoleontische tijd, ook met de arbeiders in de steden. Zij profiteerden van de massale aanvoer van goedkoop Russisch graan op de West-Europese markten. De laatste keer dat Limburg massaal door hongersnood werd getroffen, was rond 1817. De lichten 1817-1819 waren uitzonderlijk klein (157-158 cm). Oorzaak was de misoogst van 1816/17, die een ware aanslag pleegde op de fysieke ontwikkeling van Limburgse jongemannen.

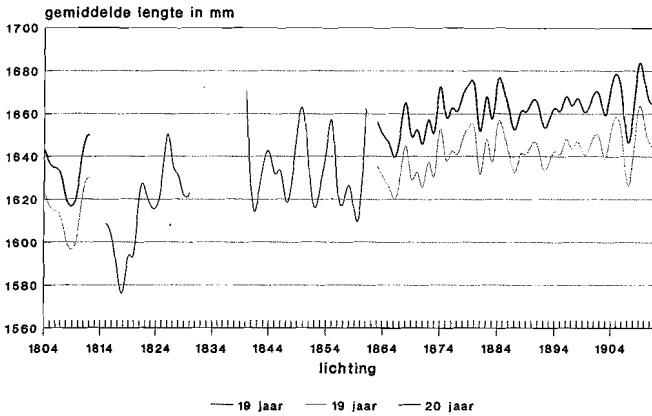
Van een proces van voortgaande verarming was in Limburg in de negentiende eeuw geen sprake. Het is verrassend dat de materiële omstandigheden in provincies als Limburg en Drenthe, zogenaamd 'achtergebleven' gebieden, in vergelijking tot de rest van het land

¹⁰⁷ J.C.G.M. Jansen en W.J.M.J. Rutten, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg in de twintigste eeuw* (Maaslandse Monografieën; 52), Leeuwarden-Mechelen 1992, pp. 85-87 en grafiek 6.

¹⁰⁸ J.M.M. de Meere, *Economische ontwikkeling en levensstandaard in Nederland gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw : aspecten en trends* (Cahiers Sociale Geschiedenis; 1), 's-Gravenhage 1982, p. 105, grafiek XXVI.

een gunstig beeld geven. De verklaring is waarschijnlijk dat de gezinsbedrijven die hier domineerden tot diep in de negentiende eeuw in hoge mate zelfvoorzienend waren. De huishoudens hadden nog weinig last van de grillen van de economische conjunctuur. De meeste hadden bestaanszekerheid, zij het op een laag niveau. Laten wij ons overigens geen illusies maken: het bleef een bestaan net boven de armoedegrens.

Grafiek 4. Lengte van Limburgse lotelingen. Lichtingen 1804-1912. Curved trend.



Bron: steekproef Limburgse lotelingen.

De levensstandaard in Limburg blijkt in de jaren 1860-1870, tijdens de agrarische hoogconjunctuur, structureel vooruit te zijn gegaan. De gemiddelde lengte van dienstplichtigen nam langzaam maar zeker toe. Fiscale bronnen bevestigen het beeld van stijgende welstand. Het percentage van de Limburgse bevolking dat een aanslag kreeg in de personele belasting, ging gestaag omhoog.¹⁰⁹ Echter, de agrarische crisis, die in 1878 inzette, luidde voor het hertogdom een lange periode van economische stagnatie in. De winst die in de voorgaande periode was geboekt, hoefde niet te worden ingeleverd, maar een voortzetting van de verhoging van het welvaartspeil van de gezinnen

¹⁰⁹ N.J.P.M. Bos, Belastingen als bron voor economische en sociale geschiedenis in de tweede helft van de negentiende eeuw, met bijzondere aandacht voor Limburg, in: *Economisch- Sociaal-Historisch Jaarboek*, 54(1991), pp. 50-101, aldaar p. 67. Zie ook Bos, *Notabele ingezetenen*, pp. 56-105.

zat er voor de eerstkomende twintig jaar niet in, althans de gemiddelde lengte van de Limburgse lotelingen stakte op het niveau van ongeveer 166 cm. Ondertussen ging in het rijk de daling van het percentage ondermaatse dienstplichtigen (< 155 cm) en de stijging van het percentage lange dienstplichtigen (> 170 cm) gestaag door.¹¹⁰ Zo ging in de loop van de jaren tachtig Limburgs voorsprong op de rest van het land verloren. Vanaf 1885 begon zich een achterstand te manifesteren. Rond de eeuwwisseling was de gemiddelde Limburger van 20 jaar een centimeter kleiner dan de gemiddelde Nederlander. Het verschil liep op tot twee centimeter aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog.¹¹¹

Sociale ongelijkheid

Het historisch onderzoek naar de sociale structuur en de sociale mobiliteit staat voor wat de provincie Limburg betreft nog in de kinderschoenen. Volgens het bekende onderzoek van Giele en Van Oenen, die het beroep als criterium nemen voor hun sociale stratificatie, behoorde rond 1850 nog geen 4 procent van de mannelijke beroepsbevolking in Limburg tot de grote burgerij, 20 procent tot de kleine burgerij (kleine zelfstandigen, intellectuelen, beambten), 39 procent tot de zelfstandige boerenklasse, 37 procent tot de arbeidende klasse (ambachtslieden, geschoolde en ongeschoolde arbeiders) en 0,1 procent tot het lompenproletariaat. Het hertogdom onderscheidde zich van de andere landgewesten vooral door een omvangrijke boerenklasse. Het is bij één momentopname gebleven, want critici zetten grote vraagtekens bij het beroep als criterium voor de sociale doorsnede. Zij geven de voorkeur aan een sociale stratificatie op basis van welstandskenmerken als inkomen, bezit en vermogen. Gebruikmakend van fiscale bronnen is deze methode beproefd door Philips voor Maastricht in de jaren 1880-1890 en door Theunissen in zijn onderzoek naar standen en klassen in Linne (1860-1910).¹¹²

¹¹⁰ Jansen en Rutten, *Geschiedenis van de landbouw*, pp. 85-87.

¹¹¹ Nationale gegevens berekend door C.A. Mandemakers en J.L. van Zanden, *Lengte van lotelingen en het nationaal inkomen : schijnrelaties en misvattingen*, *Economisch- en sociaal-historisch jaarboek*, 53(1990), pp. 1-23.

¹¹² Philips, *Een periode van sociale kentering*, pp. 661-693. R.J. Theunissen, *Standen en klassen in Linne 1860-1910*, in: *Roerstreek*, 21(1989), pp. 54-63.

Er zijn veel meer van dit soort studies nodig voordat wij in staat zijn voor heel Limburg patronen en trends te benoemen.

Naast fiscale bronnen zijn boedelinventarissen een prachtige bron van kennis over verschillen in levensstandaard en -stijl van sociale groepen. Zo blijkt uit een studie naar de materiële cultuur van boeren in Horst rond 1800 dat er binnen de boerenstand duidelijke verschillen waren in welvaart, hetgeen met name bij de aanschaf van textilia - de dragers van uiterlijk vertoon bij uitstek - tot uitdrukking kwam.¹¹³

De geringe omvang van het gemiddelde grondbezit wijst op een weinig rooskleurige vermogenspositie in Limburg. De belastingopbrengsten, die in het hertogdom bijna de laagste waren van het land, wijzen in dezelfde richting. Maar de spreiding van die welstand was er het grootst van alle plattelandsprovincies.¹¹⁴ Een buitengewoon groot gedeelte van de bevolking bezat grond. Naast rijke landeigenaars en boeren bezaten ook landarbeiders een lapje grond, al was het maar een halve hectare. In die zin was de sociale ongelijkheid in Limburg minder groot dan elders. Met het oog op de modernisering van de landbouw was de versnippering van het grondbezit een hinderpaal, maar er stond tegenover dat de velen verzekerd waren van een bestaan, zij het levend op de rand van het minimum. Boven de brede volksmassa torende de elite uit: een smalle welgestelde bovenlaag, bestaande uit oude adel, grootgrondbezitters, regenten-families en nieuwe rijken, die in de Franse Tijd een fortuin hadden verdiend met handel in domeingoederen¹¹⁵ of later, tijdens de industrialisatie, omhoog waren gekomen als succesvol fabrikant.¹¹⁶ Getuige het geringe aantal censuskiezers was de middenstand in Limburg zeer schaars vertegenwoordigd, wat voor een samenleving met een weinig gecommmercialiseerde agrarische

¹¹³ G.W.J. Rooijackers, Hebben en houden te Horst : de materiële cultuur van boeren omstreeks 1800, in: *Horster Studiën*, 3(1992), pp. 105-140.

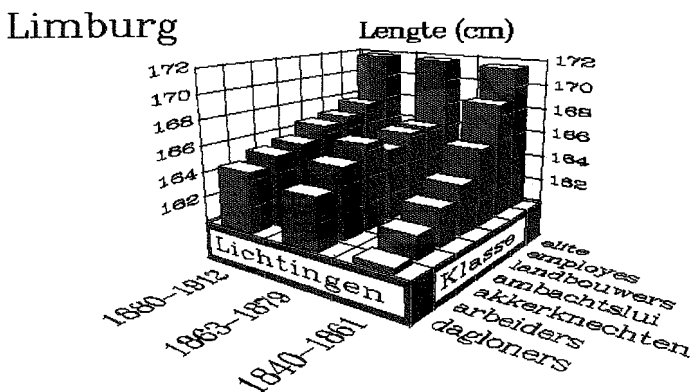
¹¹⁴ Bos, Belastingen als bron, p. 62.

¹¹⁵ N.J.P.M. Bos, Rijkdom in revolutietijd : oude en nieuwe rijken te Maastricht, 1795-1814, in: *Economisch- en Sociaal-historisch Jaarboek*, 52(1989), pp. 148-197. Ook in Bos, Notabelen ingezetenen, pp. 172-221.

¹¹⁶ Nick Bos, De 'deftige lui' : elites in Maastricht tussen 1850 en 1890, in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 12(1986) nr 1, pp. 53-85. Ook in Bos, Notabele ingezetenen, pp. 243-289. N.J.P.M. Bos, Vermogensbezitters en bevoorrechte belastingbetalers in de negentiende eeuw, in: *Bijdragen en Mededelingen Geschiedenis der Nederlanden*, 105(1990) nr 4, pp. 553-577. Ook in Bos, Notabele ingezetenen, pp. 106-156.

economie niets bijzonders is.¹¹⁷ Ook in Maastricht ontwikkelde zich geen brede middengroep die de grote verschillen in sociaal milieu tussen de elite en de massa kon overbruggen.¹¹⁸

Grafiek 5. Lengte van Limburgse lotelingen per socio-professionele categorie. Lichingen 1840-1912



Bron: steekproef Limburgse lotelingen.

Voor een systematische analyse van de sociale ongelijkheid binnen de samenleving vallen wij weer terug op antropometrische gegevens (grafiek 5). Wij hebben daarmee niet de pretentie een sociale stratificatie van Limburg te geven, want de categorieën zijn a-priori gekozen, afgaande op de beroepstitels van de lotelingen. Niettemin laten de lengtedata zien hoezeer de levensstandaard tussen diverse socio-professionele groepen uiteenliep. Het verschil in gemiddelde lengte (lichtingen 1840-1861) tussen de twee uitersten op de maatschappelijke ladder, was opmerkelijk. Dagloners waren gemiddeld elf centimeter kleiner dan de elite, i.c. de hoogstaangeslagenen in de directe belastingen.¹¹⁹ De rijke Limburgers keken letterlijk en figuurlijk op

¹¹⁷ J.F.R. Philips, De landbouw in een statische maatschappij, 1815-1875, in: *Geschiedenis van de landbouw in Limburg 1750-1914* (Maaslandse Monografieën; 4), Maastricht 1965, p. 163.

¹¹⁸ Philips, Een periode van sociale kentering, p. 672.

¹¹⁹ Nick Bos was zo vriendelijk mij inzage te geven in zijn bestand van verkiesbaren voor de Eerste Kamer. Zie N. Bos en R. de Peuter, De lijsten van verkiesbaren voor de Eerste Kamer als bron voor elite-onderzoek (1850-1892), in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 14(1988) nr 4, pp. 412-439.

het gewone volk neer. Het welvaartspeil van arbeiders met min of meer een vast dienstverband was iets hoger dan dat van de dagloners, die regelmatig zonder werk zaten. Akkerknechten, vaak inwonend bij de boer, waren weer beter af dan arbeiders. Van de beroepsgroepen die met fysieke arbeid hun inkomen verdienden, hadden de landbouwers, de meerderheid van de populatie, de hoogste levensstandaard. Zij hadden een voorsprong op de ambachtslieden. Een rol zal daarbij hebben gespeeld dat boeren als producenten van voedsel gemakkelijk zichzelf konden voorzien van levensmiddelen. Laatstgenoemden waren niet in staat de lengte van de employés (onderwijzers, kantoorbedienden, beambten enzovoorts) te evenaren, laat staan die van de elite. De levensstandaard van beroepen waarvoor een theoretische vorming of een intellectuele opleiding is vereist, onderscheidde zich heel duidelijk van die waarvoor hooguit praktische vorming nodig was. De overgang tussen landbouwers en employés werd gemarkeerd door een verschil van drie centimeter.

De Limburgse levensstandaard liet tijdens de periode van agrarische hoogconjunctuur in de jaren zestig en zeventig een belangrijke verbetering zien, afgaande op de gemiddelde lengte van alle lotelingen. Het is niet duidelijk welke beroepsgroepen het meest van deze opbloei van de koopkracht hebben geprofiteerd. De vergelijkbaarheid van de meetgegevens wordt vertroebeld door een herziening van de militiewet in 1862, waarbij de keuringsleeftijd werd opgetrokken met één jaar. De verhoging van 19 naar 20 jaar maakte voor de gemiddelde lengte van de elite vrijwel niets uit. Deze jongemannen waren met 19 jaar blijkbaar al volgroeid. Een jaar respijt betekende voor de andere sociale categorieën mogelijk dat zij de kans kregen een aanzienlijk gedeelte van hun groeiachterstand in te lopen. Door een jaar later te meten, kwamen de gemiddelde lengtes van afzonderlijke socio-professionele groepen dichter bij elkaar te liggen, wat niet impliceert dat de welvaartsverschillen navenant kleiner waren geworden. Wel staat vast, afgaande op de gemiddelde lengte van lotelingen van 20 jaar, dat gedurende de periode 1863-1912 van de meeste sociale categorieën de levensstandaard vooruit is gegaan, met uitzondering van de arbeiders en akkerknechten (grafiek 5). Tijdens de agrarische depressie van de jaren 1880-1895 bespaarden boeren op vaste arbeidskosten. De akkerknechten werden daarvan de dupe. De dagloners daarentegen deden het iets beter, dankzij de inkomsten uit pendel- en seizoenarbeid in Duitsland.

Onder druk van een proces van rurale proletarisering hebben de Limburgers zich in de negentiende eeuw in leven gehouden door te putten uit een arsenaal van overlevingsstrategieën, waarbij niet zelden gebruik werd gemaakt van de grensligging van Limburg. Diverse opties zijn de revue gepasseerd: emigratie, trek- en pendelarbeid, maar ook lang wachten met het stichten van een gezin, ongetrouwd blijven en desnoods een beroep doen op de armenzorg. Bij nader inzien is overleven de verbindende factor in de sociale geschiedenis van Limburg. Alleen, één ding is duidelijk: onze kennis van deze overlevingsstrategieën is nog erg globaal. Wij hebben behoefte aan een meer nauwkeurig en gedifferentieerd inzicht, waarbij een onderscheid wordt gemaakt naar sociale groep, periode en subregio. Demografisch- en sociaal-historisch onderzoek op microniveau is al eens incidenteel beproefd in Limburg door Marleen Theunissen. Dat er in deze aanpak muziek zit, blijkt ook uit het onderzoek in het kader van de Historische Steekproef van de Nederlandse Bevolking.¹²⁰ Ook Limburg participeert in dit project over de levensloop van willekeurig gekozen Nederlanders vanaf 1812 tot 1920. Er worden al volop gegevens verzameld.¹²¹ Vanaf 2000 komen de data beschikbaar voor analyse. Straks hebben wij naar verwachting een scherper beeld van de overlevingsstrategieën van Limburgse gezinnen.

¹²⁰ *De levensloop van de Utrechtse bevolking in de 19e eeuw* / onder red. van K. Mandemakers en O. Boonstra, Assen 1995.

¹²¹ In dit project participeren voor Limburg het Sociaal Historisch Centrum en het Rijksarchief te Maastricht.

ANNEMIEK BUIJS

OVER 'LELIES VAN ONSCHULD', VERBODEN VRUCHTEN EN BOEKHEIDENEN: EEN GESCHIEDENIS VAN HET LEZEN IN NEDERLANDS LIMBURG IN DE TWINTIGSTE EEUW

Inleiding

Vanaf 1820 woedt er een discussie over leesslachte onder katholieken, in Nederland. Parallel hieraan ontstaat in de twintigste eeuw een soortgelijk debat over leesachterstand in Limburg. Doel van dit artikel is het in kaart brengen van deze discussie aan de hand van een geschiedenis van het lezen onder katholieken in het algemeen en in Limburg in het bijzonder.

Katholieken en lezen rond de eeuwwisseling

In 1901 werd in Nederland de algemene leerplicht ingevoerd, waardoor het aantal mensen dat kon en wilde lezen groeide. Lezen vormde in die dagen het contact met de buitenwereld. Vooral kranten waren belangrijk. Ze werden vaak woord voor woord gespeld. Wat betreft de invloed van het lezen was men er, in confessionele kring, rotsvast van overtuigd dat goede lectuur mensen beter maakte en slechte lectuur (prikkelende romans, asfaltlectuur, stuiversromans, leesvoer) grote schade aanrichtte.¹

De verzuiling had haar intrede gedaan in Nederland, ook binnen de leescultuur. Er was een rooms-katholieke, een protestants-christelijke en een socialistische (algemene) zuil van boekhandelaren en uitgevers, en bibliotheken. Er was weinig onderlinge communicatie.²

¹ Paul Schneiders, *Lezen voor iedereen : geschiedenis van de openbare bibliotheek in Nederland*, Den Haag 1990, pp. 41-43.

² Lisa Kuitert, *'Ik heb me vaak een verkeersagent op een druk kruispunt gevoeld' : de idealen van boekhandels tot de 'leesbevordering' in het Interbellum*, Amsterdam 1988, pp. 24-

Rond de eeuwwisseling was er een omslag te bespeuren van defensief naar offensief katholicisme en daardoor een nieuwe fase in de katholieke emancipatiestrijd aangebroken. De pers en het gedrukte woord werd een machtsmiddel in de katholieke zaak. Ook was er een toenemende vraag naar lectuur, waar de katholieke dagbladders aan wilde voldoen middels hogere verschijningsfrequenties, nieuwe rubrieken, zondagsbladen, feuilletons en romanbijlagen, welke laatste zo werden gedrukt dat ze tot een boek gevouwen konden worden om te bewaren. Vooral vrouwen lazen deze romanbijlagen.³

Toch werd er geklaagd dat katholieken weinig lazen, 'dat was al eeuwen zo'. Katholieken lazen alleen kranten als de *Katholieke Illustratie*, *De Tijd*, *De Maasbode*, *Het Centrum* of een lokaal blad, stuiversblaadjes, missieboekjes of goedkope romannetjes. Het katholieke boek stelde nog niet veel voor.⁴ Ook onder de clerus in Nederland heerste zogenaamde leesmoedigheid: men las nauwelijks.⁵ Al vanaf ongeveer 1820 woedde een discussie over leesslapté onder katholieken in Nederland.⁶

Met de katholieke boekhandel en uitgeverij ging het in het begin van de eeuw slecht. In de negentiende eeuw had het boekenbedrijf onder katholieken niet tot bloei kunnen komen. Het katholieke boek werd nog te weinig gekocht.⁷

26. (Doctoraalscriptie *Moderne Letterkunde* / onder begeleiding van Marita Mathijssen).

³ Otto S. Lankhorst, *Tussen commercie en apostolaat : de katholieke dag- en weekbladen in Nederland tot 1940*, in: *De gezegende pers : aspecten van de katholieke persgeschiedenis in Nederland tijdens de 19de en 20ste eeuw* / onder red. van Mechteld de Coo-Weigerinck, Otto S. Lankhorst en Jan Roes, Zeist 1989, pp. 58-59. (Publicaties van het Katholiek Documentatie Centrum).

⁴ W. van de Pas, *De strijd voor het katholieke boek : uitgegeven bij gelegenheid van het vijftienvijftig jarig bestaan van de R.K. Nederlandsche Boekhandelaren- en Uitgeversvereniging 'Sint Jan' 1924-1949*, Amsterdam 1949, p. 91.

⁵ H.J.A. Sanders, *Lectuur in een seminarie : beschermd reservaat of open hof?*, in: *Katholieke Lectuurvoorziening* / onder red. van J.H. Roes en Mechteld Weigerinck (Memoreeks : herinneringen aan personen en gebeurtenissen uit het katholieke leven; 8), Nijmegen 1979, p. 85.

⁶ Zie hiervoor mijn scriptie *Lezen in Limburg : een onderzoek naar 'leesslapté', 'leesachterstand', 'boekheidenen' en 'het papieren gevaar'*, Maastricht 1997. (Universiteit Maastricht, faculteit der Cultuurwetenschappen).

⁷ Van de Pas, *De strijd*, pp. 7, 91-93. A.Th.W. van den Oord, *De hoogtijd van het gedrukte woord*, in: *Geschiedenis van Noord-Brabant*, (deel 2), Amsterdam 1996, p. 371. (Dl. 2: 1890-1945 Emancipatie en industrialisering / onder red. van H.F.J.M. van den Eerenbeemt).

Het katholieke bibliotheekwezen was een lappendeken van volksbibliotheekwerk.⁸ Naast de katholieke parochiebibliotheken bestonden er voor katholieken bijvoorbeeld de St. Vincentiusbibliotheken en de commerciële, niet levensbeschouwelijke, winkelbibliotheken.⁹ Omstreeks 1950 bestonden er ongeveer duizend parochiebibliotheken¹⁰ in Nederland, waar men zaterdagavond of zondags na de Hoogmis naar toe ging. Parochiebibliotheken bereikten echter nauwelijks de volksklasse, straatcolportage (huis aan huis verkoop) wel.¹¹ Bovendien waren deze parochiebibliotheken veelal klein en van marginaal belang.¹²

Katholieke leeszaalstrijd

Rond de eeuwwisseling was in Nederland de leeszaalbeweging op gang gekomen. Door de groei en spreiding van het onderwijs werd de drang naar verdergaande ontwikkeling sterker. Bibliotheken zouden hieraan tegemoet dienen te komen. Volgens de leeszaalbeweging, die vooral uit liberalen, vrijzinnigen en socialisten bestond, zouden de nieuw te vormen Openbare Leeszaalen en Bibliotheken (OLB-en)¹³ een staatsaangelegenheid moeten worden. Derge-

⁸ Volksbibliotheken waren voor iedereen toegankelijke, niet-commerciële bibliotheken, uitgaande van een maatschappelijke of godsdienstige instelling (particulier initiatief) en door vrijwilligers beheerd (*BDI-terminologie : verklarend woordenboek van Nederlandse termen op het gebied van bibliotheek en documentaire informatie*, Den Haag 1990). Zie ook A.W.H. Hilderink, *Eenheid in verscheidenheid : overzicht van de literatuur over het katholiek bibliotheekwezen en de katholieke boekhandel in Nederland*, (deel 1), verschenen in de jaren 1906-april 1965, in: *Mens en Boek*, 17(1965), pp. 141-156 en deel II verschenen in de periode april 1965-december 1968, in: *Mens en Boek*, 21(1969), pp. 107-121.

⁹ Sint-Vincentiusbibliotheken waren katholieke volksbibliotheken, opgericht door het Sint-Vincentiusliefdewerk, een charitas-instelling die in 1847 was ontstaan. Ze ontstonden in de 19e eeuw en werden door particuliere of publieke organisaties opgericht op ideële en charitatieve grondslag. Winkelbibliotheken waren gericht op het volk, commercieel en niet confessioneel van opzet, en weerspiegelden de smaak van het publiek; het publiek kon er vrij lezen, er was geen toezicht of leesbegeleiding. Ze waren vaak verbonden aan een boekhandel of uitgeverij; tegen betaling konden er boeken worden geleend.

¹⁰ Parochiebibliotheken waren katholieke volksbibliotheken die na 1850 ontstonden, ze werden instandgehouden door een plaatselijke parochie ten dienste van de parochianen.

¹¹ Van den Oord, *De hoogtijd*, pp. 372-373.

¹² Herman Divendal, *Katholieke leetuurvoorziening*, Utrecht, ca. 1950, pp. 8-9. [KDC Br. 15284].

¹³ In de jaren zestig verdwijnt de L en spreekt men voortaan over de openbare bibliotheek.

lijke instituten zouden de leemte tussen wetenschappelijke en volksbibliotheken moeten vullen. Anders dan bij volksbibliotheken, die afhankelijk waren van goede wil en liefdadigheid, zouden de nieuw op te richten leeszaalen er voor iedereen moeten zijn en uit openbare middelen bekostigd moeten worden. De OLB was bovendien van een hoger niveau dan de volksbibliotheek. Er was geschoold personeel en er waren ook naslagwerken als woordenboeken en atlanten aanwezig.¹⁴ De eerste openbare leeszaal werd in 1899 in Dordrecht geopend.¹⁵

Confessionelen en vooral katholieken stonden negatief ten opzichte van de leeszaalgedachte. Ze hielden lang vast aan de volksbibliotheken en kwamen laat tot erkenning van de leeszaalgedachte. Pas vanaf 1916 had deze officieel goedkeuring van het episcopaat.¹⁶ De bezwaren van de katholieken waren vooral gericht op het ontbreken van kerkelijke censuur en een verantwoorde lezersbegeleiding. Katholieken noemden deze leeszaalen niet openbaar of algemeen, maar neutraal. Zij zagen in dergelijke instituten een groot gevaar omdat daar alles 'vrij ter lezing werd aangeboden. Er lag daar alles, rijp en groen en gift en lang niet iedereen was in staat het gelezene juist te begrijpen en te bevatten'. Men was vol angst voor de gevolgen van het slechte boek, dat tot geloofsafval zou leiden. Katholieke pastoors vonden 'dat zaakje onnoodig voor ons volk'. De verantwoordelijkheid voor het lezen lag bij de Moederkerk. De OLB werd wel vergeleken met de verboden vrucht van Adam en Eva: 'Sist niet van ieder slecht boek of dagblad de vraag der paradijsslang: waarom eet gij niet van de vrucht van dezen boom?'.¹⁷ Protestanten waren iets soepeler. Ze hadden ook bezwaren maar vonden dat 'iedere gelovige het recht had

¹⁴ H.G. Leih, Protestantisch-christelijk bibliotheekwerk, in: *Omzien met een glimlach* : aspecten van een eeuw protestantse leescultuur / onder eindred. van R.G.K. Kraan, Den Haag 1991, p. 78.

¹⁵ Schneiders, *Lezen voor iedereen*, pp. 58-65.

¹⁶ A.H. Scheyven, De introductie en verwezenlijking van de leeszaalgedachte in Maastricht tot 1930, in: *Campus Liber : bundel opstellen over de geschiedenis van Maastricht aangeboden aan mr dr H.H.E. Wouters, stadsarchivaris en bibliothecaris 1947-1977, bij zijn zeventigste verjaardag* / onder red. van A.H. Jenniskens (et al.) (Werken uitgegeven door Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap gevestigd te Maastricht; 8), Maastricht 1982, p. 448.

¹⁷ Schneiders, *Lezen voor iedereen*, pp. 68, 95.

om door eigen onderzoek waarheid en bedrog vast te stellen, hoe stuitend sommige lectuur ook mocht zijn'.¹⁸

De afwijzing van de OLB was echter niet absoluut, er waren geen bisschoppelijke richtlijnen tegen. Er waren ook katholieken die wél voor gesubsidieerde leeszaalen waren en ze als belangrijk voor de ontwikkeling beschouwden. Het katholieke antwoord op de OLB was de RK OLB (Rooms Katholieke Openbare Leeszaal en Bibliotheek),¹⁹ waarvan de eerste in 1913 in Amersfoort werd opgericht. In de RK OLB kon de specifiek katholieke visie op lezen en bibliotheekwerk worden gewaarborgd. Er kon begeleiding worden geboden, de bisschop zorgde voor adviseurs-censoren, de geestelijkheid besliste over de toelaatbaarheid van publicaties. Streng voorbehouden lectuur werd in zogenaamde 'gifkastjes' bewaard. Alleen met een bepaald bewijs kon dit worden uitgeleend. Protestanten hadden minder behoefte aan een eigen OLB, er heerste meer verdeeldheid onder de christelijke geleerden.²⁰

Katholieken zouden desondanks tot in de jaren vijftig vasthouden aan het volksbibliotheekwerk ten koste van de RK OLB-en. Volksbibliotheken pasten beter in het verzuilde denken, ze hielden de katholieken meer binnen hun eigen lees- en leefwereld. Veel parochiebibliotheken en St. Vincentiusbibliotheken werden verbeterd om te kunnen voldoen aan de normen van de RK OLB teneinde voor subsidie in aanmerking te komen. In 1958 waren er 88 algemene, 55 katholieke en 11 protestants-christelijke OLB-en in Nederland.²¹

Behalve het katholieke bibliotheekwezen, was ook de boekhandels- en uitgeverij-wereld verzuild. De rooms-katholieke boekhandelaren en uitgevers hadden hun eigen organisatie, de in 1924 opgerichte 'Katholieke Boekverkopers- en Uitgeversvereniging Sint Jan', kortweg aangeduid met St. Jan. Deze vereniging maakte propaganda voor het katholieke boek en lezen in het algemeen, en deed aan belan-

¹⁸ Frank van Vree, De macht van het gedrukte woord : de politisering van de leescultuur 1870-1960, in: *Bladeren in andermans hoofd : over lezers en leescultuur* / onder red. van Theo Bijvoet(et al.), Nijmegen 1996, p. 303.

¹⁹ De O voor openbaar is hier nog slechts een subsidietechnisch begrip, duidend op de algemene toegankelijkheid, maar niet op de collectie.

²⁰ Schneiders, *Lezen voor iedereen*, pp. 66, 69, 95-97, 107.

²¹ Schneiders, *Lezen voor iedereen*, pp. 202-205.

genbehartiging van de leden.²² Een protestants-christelijke vereniging van boekverkopers en uitgevers bestond niet.²³ De overkoepelende organisatie van boekhandelaren en uitgevers was de 'Vereeniging ter Bevordering van de belangen des Boekhandels' (Vereeniging), die was opgericht in 1815.

Leeszalen in Limburg

In Limburg had de invoering van de *Leerplichtwet* slechts een bescheiden effect gehad, er was sprake van een langzame stijging van de relatieve deelname aan het lager onderwijs. In de negentiende eeuw was de situatie van het lager onderwijs in de zuidelijke provincies bovendien slechter dan die in het noorden. Het lager onderwijs had een door en door katholiek karakter.²⁴ Bovendien hadden katholieken tot in de twintigste eeuw een lagere alfabetiserings- en ontwikkelingsgraad dan protestanten.²⁵

Het bibliotheekwezen in Limburg rond de eeuwwisseling was een lappendeken van katholieke parochiebibliotheken, Sint-Vincentiusbibliotheken en andere uit particulier initiatief ontstane volksbibliotheken, een enkele Nutsbibliotheek²⁶ en de niet-confessionele winkelbibliotheken. In Maastricht bestonden bijvoorbeeld de in 1850 opgerichte 'Katholieke lees-bibliotheek' in de Maria-parochie, de Volksbibliotheek van vrijmetselaarsloge 'La Persévérance', de in 1873 opgerichte Bibliotheek van de Vereeniging Geloof en Wetenschap, en de in 1914 opgerichte Piusbibliotheek, waar de dichter-romancier Mathias Kemp bibliothecaris was.²⁷ In 1908 was het aantal biblio-

²² Otto S. Lankhorst, *Voorgoed geboekstaafd : de Katholieke Boekverkopers- en Uitgeversvereniging Sint Jan vanaf het 25-jarig jubileum in 1949 tot aan de opheffing in 1979*, Nijmegen 1994, pp. 7, 21.

²³ Hans Furstner, *De Nederlandse Boekverkopersbond van 1947-1987*, Den Haag 1987, p. 72.

²⁴ H. van Rheenen, De deelname aan het lager onderwijs in de beide Limburgen (1846-1914), in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg : jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg [SHC]*, XL(1995), pp. 162, 166, 172-173.

²⁵ Marita Mathijssen, *Gij zult niet lezen : de geschiedenis van een gedoogproces*, Amsterdam 1996, p. 25.

²⁶ De door de in 1784 gestichte Maatschappij tot Nut van het Algemeen (het Nut), op basis van filantropie opgerichte volksbibliotheken.

²⁷ Scheyven, De introductie, pp. 450-453.

theken en uitleningen, gerelateerd aan de bevolking in Limburg, laag. Samen met Noord-Brabant en Drenthe stond de provincie onderaan.²⁸ In 1912 was de leeszaalgedachte in het zuiden nog iets nieuws, er waren mensen die meenden dat er in de zuidelijke provincies geen behoefte was aan leeszalen vanwege het enorme arsenaal aan volksbibliotheken die een schat aan lectuur herbergden. Andere krachten meenden dat er wel degelijk behoefte was aan de betere bibliotheek, en wel in de vorm van de RK OLB, ter studie en ontwikkeling: 'Aan boekjes is er heusch geen gebrek, maar het zou wel eens tijd kunnen worden, dat men er de mensen ook met *boeken* in kennis bracht'. Gebrek aan degelijk materiaal 'verstompen lust en toewijding'. 'Wij moeten niet meenen, geen leeszalen noodig te hebben, omdat alles ook zonder deze tot nu toe heeft gemarcheerd (...) wij moeten hogerop, generaliteitsdrukten (de generaliteitsperiode) te boven worstelen, en waarlijk, daar tintelt in het zuiden intellect genoeg'.²⁹

De stem voor rooms-katholieke leeszalen en lezen in het zuiden ging samen met de roep om een eigen katholieke universiteit ter culturele emancipatie, want 'Zoolang men er de zoete rust als zijn ideaal beschouwt, zolang staan wij er aan bloot over 't hoofd te worden gezien'. Het idee van het donkere zuiden en een gebrek aan ontwikkeling, dat vooral in het linkse kamp en in het noorden heerste, moest worden weerlegd. R.k. leeszalen waren een voortreffelijk middel ter hogere ontwikkeling. 'Misschien zal zoo op den duur de geestelijke donkerte opklaren, die er volgens sommigen nog altijd hangt over ons katholiek gewest'.³⁰

Het mag typerend worden genoemd dat de voorzitter van de Bond van RK OLB-en, dr M. Schoengen uit Zwolle, als niet-Limburger heeft gefungeerd als promotor van het RK OLB-werk in Limburg. De drang naar ontwikkeling en degelijke kennis zorgden er uiteindelijk voor dat ook in Limburg de behoefte aan goede leeszalen werd erkend. De eerste Limburgse RK OLB werd in 1915 in Heerlen opgericht. De primeur ging niet naar Maastricht vanwege de moeilijkheid aan een geschikte ruimte te komen. Er was tijdens de

²⁸ Van den Oord, *De hoogtijd*, p. 371. Scheyven, *De introductie*, p. 463.

²⁹ J. de Louw, *Leeszalen in het Zuiden*, in: *Boekzaal*, 6(1912), pp. 239-246. (Overdruk uit de *Maasbode*, pp. 240-242).

³⁰ De Louw, *Leeszalen*, pp. 242-246.

Eerste Wereldoorlog in Maastricht veel woonruimte nodig voor de opvang van Belgische vluchtelingen. Bovendien erkende de Gemeente Maastricht geen behoefte aan een behoorlijk geëquipeerde leeszaal, ze had er weinig geld voor over. In 1917 hadden ook Sittard, Venlo en Maastricht hun RK OLB,³¹ gevolgd door Roermond in 1921. De RK OLB-en in Limburg kenden vanaf 1917 een samenwerkingsverband in de vorm van de Provinciale Vereniging (PV).³² De wetenschappelijke Stadsbibliotheek Maastricht viel buiten dit samenwerkingsverband.

In 1921 verscheen er in de *Limburger Koerier* (LK) een oproep voor meer leeszaalen in Limburg. Lezen was een wapen in de strijd om het bestaan en moest niet ongebruikt blijven. Iedereen kon nu wel lezen door de *Wet op de leerplicht*, maar men las vooral zaken van minder allooi: kranten, colportageromans en tijdschriften; verder kwam men niet. Leeszaalen waren 'een school voor heel het volk', leverden 'voedsel voor de geest' en hadden de taak de leeslust bij het volk te wekken en te bevredigen in gunstige zin. Hier zou het volk goed leren lezen. Leeszaalen waren belangrijk voor het algemeen belang en de beschaving, en ter ontwikkeling van het openbare leven in Limburg. Ze zouden in een ware behoefte voorzien.³³

Het bereik van de leeszaalen was echter laag. In tabel 1 worden de OLB-en van Limburg in 1923 vergeleken met andere in het land. Het valt op dat de Limburgse bibliotheken er zeer negatief uitspringen qua boekenbezit, aantal uitleningen en subsidie. Opvallend is het relatief hoge bezoekersaantal van de lees- en studiezaal in Maastricht, evenals het hoge aantal uitleningen in Venlo.³⁴

³¹ Scheyven, De introductie, pp. 447-448, 454, 462.

³² Harry Schillings, *Provinciale Vereniging van openbare bibliotheken in Limburg 1919-1969 : 50 jaar*, Roermond 1969, pp. 5, 9.

³³ Gerard Krekelberg, Meer leeszaalen in Limburg!, in: *Limburger Koerier*, 15-9-1921 en 16-9-1921.

³⁴ Scheyven, De introductie, pp. 463, 465.

Tabel 1. Kerncijfers van openbare leeszalen en bibliotheken. Limburgse gemeenten vergeleken met andere Nederlandse gemeenten. Anno 1923

Plaats	Boekenbezit	Uitleningen	Bezoek aan lees- en studiezaal	Gemeentelijke subsidie
Amersfoort	13.272	55.626	18.045	f 5.000
Apeldoorn	7.500	22.489	19.951	3.225
Arnhem	16.822	56.821	27.362	5.500
Breda	± 7.000	43.366	18.572	3.249
Dordrecht	23.753	129.515	.	6.050
's-Hertogenbosch	7.597	26.672	22.179	2.400
Hilversum	36.781	76.633	21.096	14.340
Leiden	16.070	70.536	.	3.750
Heerlen	4.862	15.597	16.466	3.345
Maastricht	± 4.500	2.863	16.831	2.000
Roermond	± 4.000	11.496	14.685	1.956
Sittard	± 3.550	8.746	8.597	1.250
Venlo	4.267	20.656	8.752	1.600

Bron: Scheijven, 'De introductie' (1982), pp. 463, 465.

De belangstelling voor het openbaar bibliotheekwerk in Limburg bleef marginaal. In 1935 baarde het geringe ledental van de RK OLB in Maastricht zoveel zorgen dat er een directeur-propagandist werd aangetrokken die het ledental moest opvoeren. Het aantal leden in 1935 was 271, in 1936: 287 en in 1937: 325.³⁵ Ook in 1953 was het bereik van de RK OLB-en in Limburg nog niet hoog: gemiddeld was slechts 4,2 procent van de bevolking in Limburg lid van een RK OLB (zie tabel 2).³⁶

³⁵ Schillings, Provinciale Vereniging, p. 11.

³⁶ *Lectuur en Lezer*, 2(1954) nr 7-8 (juli-aug), p. 19.

Tabel 2. Het aantal lezers der R.K. Openbare leeszalen en bibliotheken anno 1953. Absoluut en per 100 inwoners

Leeszalen	Aantal lezers in '53	Aantal inwoners	Percentage
Roermond	1.660	24.106	6,9 %
Sittard	1.630	23.823	6,8
Maastricht	4.940	82.253	6,0
Venlo	1.930	47.751	4,0
Heerlen	1.700	63.197	2,7
Kerkrade	1.140	44.526	2,6
Brunssum	950	21.632	4,4
Valkenburg	480	10.978	4,4
Geleen	870	23.415	3,7
Tegelen	490	15.443	3,2
Weert	460	24.192	2,0
		gemiddeld	4,2

Bron: *Lectuur en Lezer*, 2(1954) nr 7-8 (juli-aug.), p. 19.

'Het lectuurgevaar'; de katholieke kerk en het lezen

Aan het begin van de twintigste eeuw had de katholieke geestelijkheid een grote invloed op het lezen, hetgeen werd versterkt door de verzuiling. De door paus Paulus III in 1559 ingestelde *Index librorum prohibitorum* (kortweg de *Index*), de door Rome opgestelde lijst van voor katholieken verboden schrijvers en titels, was nog steeds van kracht, alhoewel deze in 1897 door paus Leo XIII was aangepast. Katholieken mochten boeken van deze lijst niet uitgeven, verkopen, bewaren, vertalen en lezen zonder kerkelijke toestemming. De moederkerk zag het als haar recht en plicht de gelovige te leiden. Een index zou voor protestanten onaanvaardbaar zijn op grond van de vrijheid en eigen verantwoordelijkheid van de gelovige. Toch was de moraal en dogmatiek van de calvinisten in de praktijk even

bindend als die van de katholieken, en was er bij hen ook sprake van bevoogding en bescherming, doch niet van verboden. Onder protestanten was het idee van 'omhoog lezen' meer gangbaar: mensen beginnen met waardelose verhalen, maar gaandeweg verbetert hun smaak en gaan ze betere boeken lezen.³⁷

De katholieke kerk zag in het gedrukte woord een groot geestelijk machtsmiddel, dat grote gevaren teweeg kon brengen. Lectuur werd als een dusdanige potentiële bedreiging gezien van het ware, katholieke, geloof en van de goede zeden, dat werd gesproken over 'het lectuurgevaar'.³⁸

Kerkelijke boekenwetgeving (1918-1983)

In 1918 werd de *Boekenwet* van kracht, een onderdeel van het kerkelijk recht *Corpus Iuris Canonici (CIC)*,³⁹ waarin boekencensuur en boekenverbod werden geregeld. Het lezen tegen het kerkelijk verbod was een doodzonde, indien men 'een aanmerkelijk aantal bladzijden las, of zelfs minder'.⁴⁰

In het CIC werd ook de bisschoppelijke uitgevercensuur, het Imprimatur, geregeld. Voor ieder werk dat handelde over geloof en zeden en ieder boek geschreven of vertaald door een priester, was vooraf toestemming nodig van de bisschoppelijke censor. Zodoende hadden de bisschoppen een verbodsbevoegdheid voor het eigen diocees.⁴¹

Praktisch gaf het Imprimatur weinig problemen. Het was een kwestie van handigheid, relaties en zelfcensuur. De uitgever stuurde een drukproef naar het bisdom, meestal was deze binnen 24 uur weer terug voorzien van het goedkeuringsstempel 'imprimi potest' (het mag gedrukt worden) of 'nihil obstat' (er is geen bezwaar).⁴² Een

³⁷ Van den Oord, *De hoogtijd*, p. 366. Leih, *Protestants-christelijk bibliotheekwerk*, pp. 94-102, 142-145.

³⁸ Evert Peet, *De rooms-katholieke informatie dienst inzake lectuur (IDIL) 1937-1970*, in: *Archief voor de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland*, 28(1986), p. 52.

³⁹ Van den Oord, *De hoogtijd*, p. 365.

⁴⁰ *Katholieke Encyclopaedie*, 1950, pp. 454-459.

⁴¹ Van den Oord, *De hoogtijd*, p. 366.

⁴² A.H. Bloemsmas, *Het koningschap van Christus door middel van de boekhandel*, in: *Katholieke Lectuurvoorziening / onder red. van J.H. Roes, m.m.v. Mechteld Weigerinck*

boek dat absoluut geen goedkeuring van het episcopaat kreeg, was een herdruk van de brochure van de Brabantse arts J.N.J.S. Smulders *Periodieke onthouding in het huwelijk. Methode: Ogino-Knaus* uit 1930. Toch werd het boek verkocht in de katholieke boekhandel, doch alleen aan geestelijken en artsen of aan anderen, mits ze toestemming van een geestelijke of dokter hadden, middels een ondertekend formuliertje. Het boek mocht niet in de etalage worden gelegd.⁴³

Bovendien had elke katholiek (in het bijzonder bisschoppen, pauselijke legaten en rectors van katholieke universiteiten) de denunciatieplicht, de plicht om gevaarlijke boeken bij het gezag aan te geven. Als men bepaalde boeken toch wilde lezen, diende men leesverlof of boekenverlof bij de bisschop aan te vragen. Dit was een kerkelijk verlof om boeken te lezen waarop een of ander (kerkelijk) verbod rustte krachtens de *Index* of de *Boekenwet*. Seminarie-professoren of rooms-katholieke boekhandelaren hadden vaak boekenverlof. Ze mochten alles lezen *exceptis de obscenis professo tractantibus* (behalve de met opzet als zodanig geschreven pornografie).⁴⁴ De inmenging van de geestelijkheid en de sfeer van onvrijheid leek door de *Boekenwet* nog sterker dan voorheen, en begon totalitaire trekken aan te nemen.⁴⁵

Index en *Boekenwet* bleken een onvoldoende leidraad te zijn voor de katholieke lezer. De *Index* noemde alleen verboden boeken en was niet duidelijk genoeg wat betreft nieuwe uitgaven. Het was een lange en saaie lijst van veelal onbekende werken uit vorige eeuwen, vooral uit de Verlichting. Een uitzondering vormde de Franse literatuur. Het volledige werk van Voltaire, Zola en Sartre stond erop, evenals afzonderlijke werken van Simone de Beauvoir, bijvoorbeeld *De tweede sekse*, en *Madame Bovary* van Flaubert. Nederlandse uitgaven

(Memoreeks : herinneringen aan personen en gebeurtenissen uit het katholieke leven; 8), Nijmegen 1979, pp. 9-12.

⁴³ M.F.M. van Rossum, Ervaringen en herinneringen van een boekhandelaar en uitgever, in: *Katholieke Lectuurvoorziening* / onder red. van J.H. Roes en Mechteld Weigerinck (Memoreeks : herinneringen aan personen en gebeurtenissen uit het katholieke leven; 8), Nijmegen 1979, pp. 65-67.

⁴⁴ W.J.C. van Rossum, Roeping en verantwoordelijkheid van een katholieke boekverkoper, in: *Katholieke Lectuurvoorziening* / onder red. van J.H. Roes, m.m.v. Mechteld Weigerinck (Memoreeks : herinneringen aan personen en gebeurtenissen uit het katholieke leven; 8), Nijmegen 1979, p. 77.

⁴⁵ Peet, De rooms-katholieke, pp. 56-57.

stonden er bijna niet op, een uitzondering vormde *Het volkomen huwelijk* van Th. H. van de Velde. In de onduidelijke leemte en het schemergebied tussen *Index* en *Boekenwet* voorzagen een stroom van herderlijke brieven, encyclieken, toespraken en commentaren.⁴⁶ De verboden en vermaningen vanaf de preekstoel hadden soms een averechtse uitwerking en deden de vraag naar een dergelijk boek juist toenemen.⁴⁷

IDIL (1937-1970)

De regelgeving van de kerk was ook voor boekhandelaren en bibliothecarissen niet duidelijk genoeg. Het was vaak onbekend of een bepaald boek (vooral nieuwe uitgaven) wel of niet onder de wet viel. Daarbij was niet ieder boek voor iedere lezer verboden: gevormde lezers mochten meer lezen.⁴⁸ De behoefte aan voorlichting was groot, reden waarom in 1937 de Stichting Informatie Dienst Inzake Lectuurvoorziening (IDIL) werd opgericht, op initiatief van de Katholieke Boekverkopers- en Uitgeversvereniging Sint Jan.

IDIL was een soort keurraad voor het katholieke boek. Een commissie, bestaande uit specialisten op elk gebied, beoordeelde de nieuw verschenen boeken naar katholieke maatstaf. De recensies gaven een beoordeling van de morele inhoud op principieel katholieke basis, doch zeiden tevens iets omtrent esthetische, letterkundige of wetenschappelijke waarde. IDIL gaf een kwalificatie van alle boeken, onderverdeeld in categorieën I tot en met V. Klasse I betekende verboden lectuur voor katholieken, klasse V betekende geschikt voor iedereen, ook voor de jeugd.⁴⁹

Het was een soort informatiesysteem vooraf. Door zich bij bestellingen te baseren op IDIL, waren boekhandelaren en bibliothecarissen er zeker van geen verboden boeken in huis te krijgen. Voorbeelden van schrijvers die volgens IDIL niet mochten, waren A.M. de Jong, Courths-Mahler, Emile Zola en andere realisten, Carry van Bruggen

⁴⁶ Peet, *De rooms-katholieke*, pp. 55-57. Bloemsma, *Het koningschap van Christus*, p. 11.

⁴⁷ Schneiders, *Lezen voor iedereen*, p. 210.

⁴⁸ Peet, *De rooms-katholieke*, p. 57.

⁴⁹ Greetje Heemskerk, *Aanstotelijk voor de eerbaarheid : gemeentelijk toezicht op leesbibliotheken*, in: *Literatuur : tijdschrift over Nederlandse letterkunde*, juli/aug 1989, p. 193.

en sexuele voorlichtingsboeken. Bij protestanten bestond in de jaren dertig een dergelijk universeel keuringssysteem niet.⁵⁰

'Het lectuurgevaar' in het bisdom Roermond

In Limburg was de invloed van de geestelijkheid op de lectuur sterk, vooral in de eerste decennia van de eeuw. Vanaf de preekstoel in de H. Missen en in de Kerkelijke Verenigingen werd erover gesproken. Ook tijdens huisbezoeken werd aangedrongen op goede lectuur.⁵¹

In 1908 werd door een gedeelte van de geestelijkheid in Brabant en Limburg gewaarschuwd tegen het lezen van socialistische bladen. De Maastrichtse pastoors gaven in navolging hiervan een verklaring uit, waarin gewaarschuwd werd tegen de 'socialistische besmetting'. Het socialisme was verkregen door eigen begrijpen, het katholieke geloof was echter een gave 'door God uit louter goedheid geschonken'. Het lezen van socialistische geschriften werd gezien als een gevaar voor het geloof, het was de gelovigen dan ook in het algemeen verboden zich aan deze besmetting bloot te stellen. De geestelijkheid vond dat ze het volste recht had tot een verbod, omdat ze moest waken over de zielen.⁵²

In 1909 verscheen een ingezonden brief in het *Venlo's Nieuwsblad* waarin sterk werd geageerd tegen de roman, waarin deze werd vergeleken met een 'verboden vrucht', 'stinkend moeras', 'vergiftigde pijl', 'besmettelijke ziekte der ontucht', 'modder' en 'vuilnis'. Het zou jongeren tot dier of zelfmoordenaar maken. De slechte pers maakte de wereld tot een tweede Sodoma. Diefstallen en zelfmoorden verdubbelden, krankzinnigengestichten en ziekenhuizen raakten overbevolkt. De slechte pers moest worden bestreden door de goede, 'wij moeten apostelen worden der goede lectuur'.⁵³

Ook werd sterk geageerd tegen de zogenaamde sensatielectuur die via straatcolportage een enorm afzetgebied in het zuiden had. Er werd geconstateerd dat vooral kinderen naar rijpere lectuur verlangden; 'ze willen boeken lezen', maar hun smaak werd bedorven door dergelijke

⁵⁰ Kuitert, 'Ik heb me vaak', pp. 27-28, 36-37.

⁵¹ Lankhorst, Tussen commercie en apostolaat, pp. 60-62.

⁵² Verbod van slechte lectuur, in: *Limburger Koerier*, 19-12-1908.

⁵³ Dat deed de roman, in: *Venlo's Nieuwsblad*, 25-9-1909.

lectuur, en lichaam en ziel benadeeld. 'Het volk heeft hulp nodig bij het kiezen van geschikte boeken'.⁵⁴

Bisschop J.H. Drehmanns, van 1900 tot 1913 bisschop van Roermond, schreef in 1911 een brief aan alle gelovigen in het bisdom die op Pinksterdag vanaf de kansel voorgelezen diende te worden, waarin hij waarschuwde tegen het lezen en steunen van het onafhankelijke weekblad *De Roermondenaar* of *Limburgs Belang*. Het blad zou dwaalleren verkondigen en een aanslag zijn op de katholieke kerk.

'Wie zulke bladen leest en blijft lezen, zal ongetwijfeld allengs schade lijden aan zijn geloof, aan zijn eerbied voor de H. Kerk (...) en alzo schade, misschien onherstelbare schade aan zijn onsterfelijke ziel. Wie zulke bladen leest (...) maakt zich schuldig aan zonde, zonde tegen God en tegen zichzelf. (...) Weg dan uit uwe huizen en kringen met dat blad en met alle dergelijke bladen! Leest den laster en de dwaalleren niet, die daarin verkondigd worden! Betaalt door uw abonnement of uwe advertenties den kaakslag niet, die bij herhaling daarin gegeven wordt aan uw Moeder de H. Kerk! Komt integendeel op voor hare eer, zoo dikwijls die wordt aangerand! Toont steeds in alles, dat gij haar ware kinderen, en, als ware Limburgers, ook ware katholieken zijt (...). Komt op voor de goede Limburgse zeden'.⁵⁵

In 1912 was de vastenbrief van mgr Drehmanns gewijd aan de verslapping van het katholieke leven. Naast de gevaarlijke omgang met andersdenkenden en het niet-katholieke onderwijs, zag hij de 'slechte, lichtzinnige en ongodsdienstige lectuur' als belangrijke oorzaak. Anti-katholieke kranten, boeken (met name ongodsdienstige of onzedelijke romans), vlug- en tijdschriften, 'wij achten het overbodig, en het ware overigens onmogelijk, al die lectuur met name te noemen', werden de gelovigen door andersdenkenden of 'neutralen' opgedrongen en vormden een aanslag op de katholieke kerk. Ook de

⁵⁴ *Limburger Koerier*, 5-11-1910.

⁵⁵ J.H. Drehmanns, *Herderlijk schrijven* van 2 juni 1911 (nr LVIII), Roermond 1911 [RAL 14A 003A, nr 180]. Zie ook *De vastenmandementen en andere publicaties van Z.D.H. Mgr. Josephus Hubertus Drehmanns*, Leiden 1913. (Uitg. bij gelegenheid van zijn 70ste verjaardag voor een liefdadig doel).

sterkste geest zou door dergelijke lectuur in het geloof verslappen en het gevoel voor de christelijke zedelijkheid verliezen.

‘Voorzeker is lectuur noodzakelijk ter ontwikkeling van den geest en ter vorming van karakter en hart; zij is nuttig als uitspanning (ontspanning) en ter bevordering van een gezelligen, ontwikkelden omgang met anderen; maar daartoe leze men goede katholieke kranten; men neme degelijke en door de Kerk goedgekeurde wetenschappelijke geschriften, en boeiende godsdienstig en zedelijk reine boeken ter lezing; dan zal met de ontwikkeling van den geest tevens het hart veredeld, en het katholiek denken, voelen en handelen behouden en aangewakkerd worden.’⁵⁶

In 1919 werd door de clerus herhaaldelijk gewezen op het belang van godsdienstige en apologetische lectuur. ‘Want lectuur moet het tegenwape zijn, omdat lectuur immers de meeste slachtoffers maakt’. Het volk zou heiligenlevens, kerkboeken, gebedenboeken, devotieboeken, missieboekjes, kerkelijke annalen en almanakken etc. moeten lezen. ‘Belangrijke en prettige lectuur, bereid met godsdienstige truffels en gekruid met dito specerijen’.⁵⁷ Het ‘grootste geschut, het reuzenkanon is ... de courant en bij name het dagblad’. ‘Dagbladpers, gij zijt de kanselredenaar, de groote prediker van onzen zijd, het grootste ‘tegengif’.⁵⁸

Er werd daarbij gewezen op het belang van onder andere de ‘brochuurtjes’ van de Apologetische Volksbibliotheek, Onze Gele Boekjes, de talloze vlugschriftjes en vliegende blaadjes van Futura, de uitgaven van de Apologetische Vereeniging ‘Petrus Canisius’, de artikelen van paters en ‘Max in de *Maasbode*’.⁵⁹

Er werd aanstalten gemaakt tot propagandawerk voor het verspreiden van het goede boek, want ‘zelf kiezen vermogen zij niet, de markt is

⁵⁶ J.H. Drehmanns, *Herderlijk schrijven* van 1 februari 1912, Roermond 1912 [RAL 14A 003A, nr 180].

⁵⁷ Praatjes over lectuur, (deel 1), in: *Analecta voor het Bisdom Roermond*, 4(1919), pp. 20-23. (DI. I: Godsdienstige lectuur).

⁵⁸ Praatjes over lectuur, (deel II), in: *Analecta voor het Bisdom Roermond*, 4(1919), pp. 61-63. (DI. II: Apologetische lectuur).

⁵⁹ Praatjes over lectuur, (deel II), in: *Analecta voor het Bisdom Roermond*, 4(1919), pp. 90-93. (DI. II: Apologetische lectuur II).

te overvuld om te kunnen oordelen wat goed is en wat niet deugt'. Er werd gewaarschuwd tegen colporteurs die 'met hun ongere- en anti-katholieke waar (...) onze katholieke provincie blijven platlopen'. Deze moesten hier wel op grote schaal verkopen om de kosten eruit te krijgen.

Het vraagstuk der verspreiding van goede lectuur zou opgelost kunnen worden via een plan. Goede lectuur moest worden aangeboden op scholen (*Kleuterblaadje, Roomsche Jeugd, Katholieke Illustratie, Limburg aan Christus, Familieblad* en *Mannenadel*), op vergaderingen en via colportage ('maar dat is een gevaarlijk baantje' (...) vooral 'omdat ze overal moeten inloopen en daarom wel eens in huizen kunnen belanden waar het niet pluis is') of via boekenstalletjes en -winkeltjes in en nabij de kerk. Ook kon worden gebruikgemaakt van de 'Centrale Bibliotheek' te Venlo.⁶⁰

Tevens werden vraagtekens gezet bij de volksbibliotheken. Zo waren deze volgens de geestelijkheid bedoeld voor volwassenen en niet voor de jeugd. Romans werden beschouwd als een 'noodzakelijk kwaad dat niet weg te cijferen is, maar getracht moet worden het tot een minimum te reduceren'. Zij moeten er dus wel zijn, al huldigt men de mening dat 'de beste roman niet deugt'. Tevens werd gepleit voor een soort 'bureau van keuring'.

Limburg las volgens de clerus 'clandestien', omdat de lectuur het daglicht niet kon verdragen. Daarom zou overal een bibliotheek moeten komen, 'in elke parochie, in elk rectoraat, in iedere vlek, op elk gehucht, in elk complex van woningen, in iedere colonie, zelfs op het kleinste gehucht (...), hoe meer hoe liever', want 'zij willen en moeten lezen, neutraliseer zooveel mogelijk het gevaar van schadelijke lectuur door het goede in overvloed aan te bieden'.⁶¹

De geestelijkheid was dus zeer verontrust over het binnendringen van slechte lectuur. Of de waarschuwingen veel succes hadden, valt te betwijfelen. De pogingen om het lezen van dergelijke lectuur (vooral populair onder fabrieksarbeiders, dienstboden en winkelbedienden)

⁶⁰ Praatjes over lectuur, (deel III), in: *Analecta voor het Bisdom Roermond*, 4(1919), pp. 111-116. (Dl. III: Propaganda werk).

⁶¹ Praatjes over lectuur, (deel IV), in: *Analecta voor het Bisdom Roermond*, 4(1919), pp. 139-143. (Dl. IV: Volksbibliotheken).

via huisbezoeken in te dammen, waren vaak tevergeefs.⁶² Veel katholieken, vooral in de Mijnstreek, bleven verboden kranten lezen. De plaatselijke geestelijkheid hield dit in de gaten, soms werden er maatregelen tegen genomen.⁶³

Over hoe de mensen in het boekenvak met de verboden omgingen, is weinig bekend. Over het algemeen legden boekhandels in het zuiden ruimere maatstaven aan dan boven de grote rivieren. De collega's boven de Moerdijk waren strenger.⁶⁴ Verboden lectuur was daar altijd bij niet-katholieke boekhandels en bibliotheken te krijgen. Over de werkwijze van het Imprimatur in Roermond is weinig bekend. De assistent censor⁶⁵ onder mgr Lemmens, H.J.A. Sanders, had nooit uitgesproken instructies over het censorschap van de bisschop ontvangen. Het geheel speelde zich af in een sfeer van vertrouwen tussen censor en auteur en tussen bisschop en censor. Er ontstonden meestal weinig moeilijkheden. Bijna alle kwesties die er waren werden mondeling en via de weg van overleg opgelost.⁶⁶

Terwijl elders in het land de macht van IDIL al omstreden raakte, was het morele gezag van IDIL in Limburg rond 1950 nog ongebroken. Berucht werd het zogenaamde Sittard-incident. De Gemeentepolitie van Sittard had een abonnement op IDIL en stuurde in 1951 een agent naar de leeszaal en de boekhandels om erop aan te dringen voorzichtigheid te betrachten met Vestdijks *De dokter en het lichte meisje*. Dit leidde tot vragen in het parlement. De kwestie was een excès en liep met een sisser af.⁶⁷

Ook Richard Scholtens, groothandelaar in tijdschriften, kreeg in de jaren vijftig de politie over de vloer. In 1953 opende hij in Maastricht tegenover het station de eerste lektuurhal in Zuid-Nederland. Daar waren *De lach* en *Piccollo* te koop, voor die tijd zeer aanstootgevende blaadjes waarin vrouwen in strakke badpakken afgebeeld stonden. Pastoors en kapelaans preekten vanaf de kansel hel en verdoemenis over de handel van Scholtens, volgens de

⁶² Van den Oord, *De hoogtijd*, p. 372.

⁶³ Lankhorst, *Tussen commercie en apostolaat*, pp. 60-62.

⁶⁴ Van Rossum, *Roeping en verantwoordelijkheid*, p. 80.

⁶⁵ De officiële censor librorum was de exegeet Jos. Keulers.

⁶⁶ Sanders, *Lectuur in een seminarie*, pp. 83, 86, 93, 96-98.

⁶⁷ Schneiders, *Lezen voor iedereen*, p. 209. P.J.A. Nissen, *Van katholieke letterkunde naar letterkunde (ook voor katholieken) in Limburg*, in: *Van katholiek Limburg naar katholieken in Limburg* / onder red. van E. Henau & T. van den Hoogen (UTP-Katern; 6), Heerlen 1988, pp. 184-185.

groothandelaar zelf. De politie kwam regelmatig poolshoogte nemen in het magazijn. Volgens de eigenaar zelf stond er niets zinnenprikkelends in. Hij mocht eigenlijk alleen katholieke blaadjes verkopen, 'maar die waren er nauwelijks'. Scholtens was na de oorlog in Limburg terechtgekomen en constateerde hier een honger naar nieuws, vooral sportnieuws. Hij introduceerde hier bladen als *De Sportwereld*, waarmee hij elke vrijdagochtend bij de uitgang van de Staatsmijn Wilhelmina in Terwinselen ging staan.⁶⁸

Naast de herderlijke brieven, het Imprimatur en de censoren van de RK OLB-en was er sterke invloed van de geestelijkheid via de Katholieke Centrale Vereniging voor Lectuurvoorziening (KCVL) Limburg, hierover later. In het contactorgaan van de KCVL *Lectuur en Lezer* werd regelmatig door de bisschop en andere geestelijken geschreven over lectuur. Ook op bijeenkomsten van de vereniging was de clerus prominent aanwezig; ze hield er voordrachten en lezingen.

Leesaanbod: katholieke kranten en literatuur

Het lezen van katholieke dagbladen en *De Katholieke Illustratie* raakte in Limburg ingeburgerd. In 1940 was 60 procent van de katholieke gezinnen in Noord-Brabant en Limburg geabonneerd op een katholiek dagblad.⁶⁹

De katholieke kranten hadden veelal de steun (en de inmenging) van de geestelijkheid. Zo deed bisschop Lemmens in 1946 een oproep voor het lezen van *De Tijd* in Limburg. Dit was volgens hem het blad voor elke ontwikkelde katholiek in Limburg. Een plaatselijke of provinciale krant was voor hen niet genoeg. '*De Tijd* is zeker de courant voor de geestelijkheid, de gestudeerden, dokters, advocaten, leraren, notarissen en ingenieurs, maar ook voor kunstenaar en koopman, landbouwer en fabrikant (...) en ook voor de arbeider (...)'. 'Katholieke Limburger, ga met U tijd mee', was het devies.⁷⁰

⁶⁸ Theo Vaessen, Vijftig jaar Scholtens Sittard : van krantenwijk tot miljonair : de boekenkoning van Limburg, in: *De Limburger, Inkijk*, 21-10-1995.

⁶⁹ Van den Oord, De hoogtijd, pp. 371-373.

⁷⁰ J. Lemmens, *Aan de katholieken van Limburg : over een dagblad dat reeds een eeuw lang in Limburg wordt gelezen*. [SHC Br. N 5979].

Een relatief belangrijke invloed op de leesgewoonten van katholieken ging uit van de zogenaamde katholieke bibliotheken (boekenseries) en abonnementsseries. Voor de Tweede Wereldoorlog waren dat bijvoorbeeld de op krantenpapier gedrukte *VOBI* (volksbibliotheek), uitgegeven door het R.K. Werkliedenverbond, en tussen 1950 en 1967 voortgezet in de *Lanteernreeks* van de Katholieke Arbeidersbeweging. De oplagen waren hoog (80 duizend abonnees). In Limburg was het aantal afnemers van de *Lanteernreeks* bedroevend laag (zie tabel 3).⁷¹

Tussen 1936 en 1960 bestond ook het *Thijmfonds* met 27 duizend abonnees. Hierin werden Walter Breedveld en *Pieter Bas* van Godfried Bomans uitgegeven. Een derde serie van goedkope romans was de *Hofboekerij*, uitgegeven door uitgeverij De Toorts in samenwerking met het Centrum der Nederlandse Katholieke Vrouwenbeweging.⁷² Via een boekenplan wilde deze vereniging het katholieke boek meer toegankelijk maken, want 'tot nu toe was het katholieke boek een onbereikbaar bezit'. De *Hofboekerij* zorgde voor een serie van zeven uitgaven, waarvan *De gekke dokter* van Arie van der Lugt de eerste was.⁷³

In 1954 werd een intekenreeks voor de abonnees van de KRO-gids gestart, *De Zonnewijzerreeks*, die werd uitgegeven in samenwerking met de Willibrord-vereniging en de Katholieke Actie.⁷⁴ De serie *Zonnewijzer* werd in twaalf delen gestart, met als doel het goede boek binnen ieders bereik te krijgen. Zoals op bijgaande foto diende het overal te worden: 'het lezend katholiek gezin, dat vertrouwd is met het goede boek' (zie afbeelding 1).⁷⁵

⁷¹ *Het lectuurvraagstuk en de positie van de katholieke boekhandel en bibliotheek in Nederland* / KASKI, samenvatting o.l.v. W. Goddijn, Den Haag 1957.

⁷² Nico Versluis, Katholieken hebben niets tegen lezen, in: *Leestradiities van katholieken en protestanten in Nederland* (Themanummer CLC-KLC Bulletin; 1), Den Haag s.a., p. 11.

⁷³ Een belangrijk initiatief: 'Hofboekerij' brengt katholiek boek voor het katholiek gezin: Arie van der Lugt voor Vrouwengilde, in: *De Gelderlander*, 25-11-1950.

⁷⁴ De Katholieke Actie was het in Nederland in 1936 opgerichte officiële orgaan van het lekenapostolaat. Alleen die vormen van lekenapostolaat die georganiseerd geschieden en door de bevoegde kerkelijke autoriteiten erkend waren, behoorden ertoe. In 1965 werd de Katholieke Actie opgeheven.

⁷⁵ In ieder huis een gezinsbibliotheek, in: *Katholieke Illustratie*, 3-4-1954. Versluis, Katholieken hebben, p. 12.

Tabel 3. Het aantal geplaatste series van de uitgeverij 'De Lantaarn' van de Katholieke Arbeiders Beweging te Utrecht per gemeentegroep en provincie. Anno 1956

Provincie	platteland		kleine steden		middelgrote steden		grote steden	
	gepl. ser.	p. 1000*	gepl. ser.	p. 1000	gepl. ser.	p. 1000	gepl. ser.	p. 1000
Groningen	33	2.4	-	-	-	-	125	9.0
Friesland	189	7.5	-	-	65	7.2	-	-
Drenthe	64	3.2	3	3.0	-	-	-	-
Overijssel	409	3.2	66	4.7	295	6.7	152	5.0
Gelderland	912	3.3	15	1.4	64	4.2	481	3.4
Utrecht	392	6.0	61	3.6	99	5.2	622	6.8
Noord-Holland	1.332	7.0	487	5.1	114	4.4	1.567	6.0
Zuid-Holland	1.555	9.2	166	4.1	635	6.7	1.356	4.2
Zeeland	812	3.4	20	3.0	-	-	-	-
Noord-Brabant	2.284	3.3	362	2.9	459	3.2	1.076	4.4
Limburg	1.282	2.9	306	1.7	169	1.3	-	-
N.O.-Polder	-	-	-	-	-	-	-	-
Nederland	8.670	4.1	1.486	3.1	1.900	3.9	5.379	4.9

* per 1000 van de katholieke bevolking per 1 januari 1955.

Bron: KASKI, *Het lectuurvraagstuk en de positie van de katholieke boekhandel en bibliotheek in Nederland*. Samenstelling o.l.v. W. Goddijn, Den Haag 1957.

Vanaf 1967 bestaan er geen katholieke abonnementenseries meer. Bij de protestanten bestaan ze nog steeds. Door hun hoge oplagen waren ze belangrijk bij de vorming van een huisbibliotheek, in gezinnen waar voorheen vaak nog geen boeken aanwezig waren.⁷⁶ De

⁷⁶ Versluis, *Katholieken hebben*, p. 12.

katholieke reeksen hebben een belangrijke bijdrage geleverd aan de verspreiding van het lezen onder het katholieke volk.



Afb. 1. Het lezend katholieke gezin. (Bron: *Katholieke Illustratie*, 3-4-1954).

Limburgse schrijvers

De katholieke uitgeverij Het Spectrum gaf romans uit van Marie Koenen⁷⁷ en dichtbundels van de priesterdichter Jacques Schreurs MSC,⁷⁸ die het goed deden.⁷⁹ De aan het begin van de twintigste eeuw ontstane katholieke tijdschriften als *Van onzen tijd*, *De Beiaard*, *Roeping* en *De Gemeenschap*,⁸⁰ boden ook Limburgse schrijvers onderdak. In de twintigste eeuw hebben jongere katholieken als Marie Koenen, Felix Rutten, Pieter van der Meer de Walcheren,⁸¹ Mathias Kemp en anderen hun geloofsgenoten waardevolle lectuur verschaft: lectuur die er ook in letterkundig opzicht wezen mocht⁸² en zodoende gezorgd voor een leesaanbod uit Limburg. Anderzijds blijven ook clerici (als de paters Hilarion

⁷⁷ Bijvoorbeeld *De korrel in de voor*, Utrecht [1941].

⁷⁸ Bijvoorbeeld *Kleine liederen van dood en leven*, Utrecht 1938.

⁷⁹ Bloemsma, Het koningschap van Christus, p. 13.

⁸⁰ Het themanummer 10-11 van jaargang 6(1930) van *De Gemeenschap* was geheel gewijd aan Zuid-Limburg.

⁸¹ Versluis, Katholieken hebben, p. 11. Van Rossum, Ervaringen en herinneringen, p. 60.

⁸² JG [Jos. J. Gielen], Het boek in Limburg, in: *Limburgs Dagblad*, 22-10-1954.

Thans, Maurits Molenaar en Jacques Schreurs) een grotere rol dan elders in het land spelen binnen de katholieke letterkunde.⁸³

De katholieke kranten hebben samen met de katholieke reeksen en tijdschriften hun steentje bijgedragen aan de leesemancipatie, oftewel de democratisering van het lezen, van katholieken en Limburgers.⁸⁴

Geringe leesbereidheid in Limburg tot 1940

De landelijke discussie over de geringe leesbereidheid van katholieken, die al vanaf 1820 woedde, vond in de twintigste eeuw zijn weerklank in Limburg. Voorzover bekend was de eerste uiting daarvan te vinden in de *Limburger Koerier* van 27-12-1913. In een krantenbericht over het Maastrichtse leesgezelschap 'dr Schaepman' werd geconstateerd dat het algemeen bekend was dat wat door katholieken werd geschreven en in de eerste plaats voor katholieken was bestemd niet altijd voldoende werd gelezen (*catholica non leguntur*). Als oorzaak werd de omstandigheid genoemd dat veel katholieken niet genoeg in de gelegenheid waren van die uitgaven kennis te nemen. Bovengenoemd leesgezelschap was opgericht met de intentie hier iets aan te doen, het zou vooral onder de meer ontwikkelde katholieken de leeslust dienen aan te wakkeren. Naast publicaties van algemene aard, zouden hier uitgaven van de katholieke pers onder de aandacht gebracht moeten worden. Er circuleerden wekelijks vooral katholieke tijdschriften als *Van onzen tijd*, *De Beiaard*, *Stimmen der Zeit*, het *Tijdschrift der Vereeniging van Nederlandsche Katholieken*, maar ook periodieken van algemene aard in vier talen en tweewekelijks een roman of een uitgebreid boekwerk. Het leesgezelschap zou in een werkelijke behoefte voorzien. Mgr Menten, deken van Maastricht, was geestelijk adviseur van deze organisatie. Dit als waarborg 'dat katholieke ouders deze portefeuille gerust aan hun huisgenoten kunnen in handen geven'.⁸⁵

⁸³ Nissen, Van katholieke letterkunde, pp. 160-161.

⁸⁴ Zie hiervoor ook hoofdstuk IV uit mijn scriptie, getiteld Katholieke leesemancipatie in de twintigste eeuw, in: *Lezen in Limburg : een onderzoek naar 'leesslapt', 'leesachterstand', 'boekheidenen' en 'het papieren gevaar'*, Maastricht 1997. (Universiteit Maastricht, faculteit der Cultuurwetenschappen).

⁸⁵ Nieuws uit Maastricht : leesgezelschap 'Dr. Schaepman', in: *Limburger Koerier*, 27-12-1913, p. 18 en Nieuws uit Maastricht : goede lectuur, in: *Limburger Koerier*, 29-12-1916.

In 1935 werd in *De Nedermaas* een pleidooi voor lezen gehouden naar aanleiding van de boekenweek. Er werd een misverstand en een achterstand ten opzichte van Noord-Nederland inzake lezen in Limburg geconstateerd. Het was waarschijnlijk de eerste keer dat het woord achterstand in Limburg werd gebruikt. Limburgers zouden meer aandacht hebben voor de inwendige mens, dan voor geestelijk voedsel. 'Al zouden de boekhandelaars met nog zoo'n groote, schreeuwende letters op de meest opvallende plaatsen in de winkel en etalage opwekken om meer boeken te kopen, ik ben ervan overtuigd, dat dit weinig zou baten'. Limburg had een vruchtbare cultuurbodem, maar door de geringe aandacht voor boeken, bleef die braak liggen bij gebrek aan nieuw 'voedsel'. Verder viel het de schrijver op dat in het openbaar vervoer ten zuiden van de grote rivieren medereizigers slechts bij uitzondering in een boek waren verdiept. 'Als men in trein of bus al de courant leest, valt dit op'. Niet al die boeken zouden geestelijk voedsel van de eerste rang zijn, maar de kern van de zaak lag in het feit dat er in het noorden meer interesse was voor de ontwikkeling van de geest. Bovendien was in Holland vrijwel in ieder huis een eigen 'bibliotheek'. 'Gaat U daarnaar eens op zoek bij ons!'. 'Dit alles beteekent geen ophemelen van anderen en afkammen van den eigen volksaard (...) maar het constateren van een misverstand en een achterstand, die toch zoo makkelijk zou kunnen worden opgeheven. Denkt U daar straks eens aan, bij gelegenheid van de boekenweek?'.⁸⁶

Doorgaans wordt beweerd dat er voor de Tweede Wereldoorlog in Limburg nauwelijks een leescultuur bestond. Tijdens de Tweede Wereldoorlog vond er echter in Limburg, net als in de rest van het land, een grote leesexplosie plaats, ondanks de oorlogsschade aan de bibliotheken. De RK OLB- en in Venlo en Roermond werden in de oorlog vernietigd respectievelijk zwaar beschadigd.⁸⁷ Veel parochiebibliotheken werden gesloten, het bezit was verwoest of sterk verouderd.⁸⁸

⁸⁶ Nonk Mong [pseud. van Frans du Mong?], Maandelijkse mijmering, (deel III), in: *De Nedermaas : Limburg's geïllustreerd maandblad*, 12(1934/1935) nr 8 (maart), pp. 155-156. (Dl. III: Lezen).

⁸⁷ Schneiders, *Lezen voor iedereen*, pp. 161, 187.

⁸⁸ Jos Hocks, *Samenwerking tussen volksbibliotheken en bibliotheken in basisscholen : een beschrijving van de huidige situatie in Limburg*, Brunssum 1984. (Eindexamenscriptie onderwijsmediathecaris Bibliotheek- en Documentatieacademie Sittard).

Rapport commissie winkelbibliotheken 1947

Het idee dat er in Limburg in de jaren veertig geen leescultuur was, klopt niet helemaal gezien het in 1947 in Maastricht uitgekomen *Rapport Winkel-bibliotheekwezen Maastricht*. Het aantal uitleningen van de winkelbibliotheken in Maastricht (20.000 per week) was vele malen groter dan die van leeszaalen, parochie- en St. Vincentius-bibliotheken samen (1.200 per week). Dit succes werd juist als problematisch ervaren.⁸⁹

Al voor de oorlog waren er problemen met de winkelbibliotheken in Maastricht geweest. In 1938 leidde dit tot de gemeentelijke *Verordening op de exploitatie van openbare leesbibliotheken in de gemeente Maastricht* op grond waarvan het verboden was een leesbibliotheek te exploiteren zonder vergunning van Burgemeester en Wethouders. Na de oorlog werden er weer misstanden geconstateerd en in 1945 werd er een commissie ingesteld onder leiding van de leraar en socioloog drs H.A.W. Beijer, ter sanering van en controle op winkelbibliotheken. Dit initiatief kwam niet vanuit de kerk, maar vanuit de gemeente. Het werd ook niet voorgedaan als een specifiek katholieke kwestie, het was naar buiten toe een zaak van maatschappelijk belang. In werkelijkheid had de geestelijkheid grote invloed.⁹⁰ In de commissie Beijer zaten drie niet-katholieke en acht katholieke leden, er werd echter niet bij verteld wie de niet-katholieken waren. A.G.H. Kemp, assistent-bibliothecaris Stadsarchief en -bibliotheek, zoon van de dichter Pierre Kemp (1886-1967), en Fernand Lodewick (1909-1995)⁹¹ waren lid van de commissie.⁹²

⁸⁹ Schneiders, *Lezen voor iedereen*, p. 214.

⁹⁰ Schneiders, *Lezen voor iedereen*, p. 214.

⁹¹ H.J.M.F. Lodewick was leraar Nederlandse taal en later schrijver van de veel gebruikte schoolboeken *Littéraire kunst*, uitgegeven bij Malmberg in Den Bosch in 1955, en herhaaldelijk herdrukt, en *Literatuur : geschiedenis en bloemlezing*. Deel 1: Aanvang tot omstreeks 1880 en Deel 2: Omstreeks 1880 tot heden, eveneens uitgegeven bij Malmberg in Den Bosch en herhaaldelijk herdrukt. Van de in 1979 verschenen Atlas van de Nederlandse letterkunde *Ik probeer mijn pen* nam hij het gedeelte vóór 1940 voor zijn rekening. Tevens was hij later voorzitter van het Pierre Kemp Genootschap.

⁹² De andere leden waren J. van Bers, commies-chef Burgerlijk Armbestuur, P.M. Boesten, Inspecteur van Politie, drs E.G. Courrech Staal, leraar, historicus, J.M. Driessen, bibliotheekhouder, J.R. Fijn sr, zonder beroep, M.H.A.I. Schrammen, hoofd Bureau der Provinciale Griffie, F. Allema, landmeter van het kadaster en de secretaris K.V.H.

Van vijftien winkelbibliotheken werd het totaal van 65 duizend boeken onderzocht, een enorm werk waarvoor de commissie 75 maal vergaderde. Uit het onderzoek bleek dat het aantal lezers groot was, de winkelbibliotheken bedienden 75 procent van het lezerspubliek. Tijdens de oorlog was de leeswoede zelfs zo hoog geweest dat een lenersstop ingevoerd moest worden. Het publiek kwam niet alleen uit de lagere standen, maar ook uit de villawijken. De term volksbibliotheek was dan ook misleidend. In één winkelbibliotheek in het centrum van de stad waren gedurende de jaren 1938-1947 meer dan 8.400 leesklanten ingeschreven. Het totaal aantal gezinnen in de tijd was 17 duizend, zodat afgezien van de klanten buiten Maastricht, gezegd kan worden dat bijna de helft van de gezinnen al van die éne bibliotheek gebruikmaakte en dus boeken las. Naast de krant en de bioscoop bepaalden de winkelbibliotheken in Maastricht de publieke opinie.⁹³

De lichte romans (zie tabel 4) waren het meest in trek, waarvan die van de schrijfster Hedwig Courths-Mahler de populairste waren. Het grootste probleem was de aanwezigheid van 'realistische' lectuur, prikkellektuur en pornografie. Dit waren de boeken waarin 'gewaagde situaties, driehoeks- en veelhoeksverhoudingen, lilies van onschuld, levend in een zedeloze zwijneboel, bordeel- en lichtekooi-verhoudingen, abortusgevallen, homoseksualiteit, krankzinnige tegennatuurlijkheden en perversiteiten' voorkwamen en daardoor 'slecht, vunzig en door en door rot' waren. Ze vormden een groot maatschappelijk gevaar.

Dergelijke boeken werden juist het meest gelezen, zelfs vrij veel door oudere vrouwen, gezien de staat waarin ze verkeerden; ze waren vaak vuil, incompleet en kapot gelezen. 'Daar krijg je de beste klanten mee', aldus een der bibliotheekhouders. Opmerkingen van een vrouw die haar boeken terugbracht tegen de bibliotheekhouder als: 'zoekt U een paar zware realisten voor me op, onderwijl ga ik naar het lof', illustreerden de argeloosheid van de lezers, volgens het rapport. 'In de tas die ze achterliet, lag een godsdienstig boek. De realisten moesten er een plaats naast vinden'. Opmerkelijk was dat na

Bruijnzeels, ambtenaar afdeling Algemene Dienst der gemeente-secretarie. H.A.W. Beijer [voorz.], *Rapport winkel-bibliotheekwezen Maastricht 11-5-48*, [Maastricht] 1948, pp. 3-4. [SHC Br. 4068].

⁹³ Beijer, Rapport, pp. 6, 10-12, 22.

speciale predikaties door de clerus over slechte lectuur, waarbij vaak de naam Zola viel, er een opleving in de vraag naar een desbetreffend boek voorkwam.⁹⁴

De commissie had kritiek op het handelen en de deskundigheid van sommige bibliotheekhouders. Het kwam voor dat ze bepaalde boeken aantrekkelijker probeerden te maken door er schunnige plaatjes of pikante foto's op te plakken. Verder waren er aanwijzingen, dat sommige bibliotheekeigenaren boeken of slechts getypte manuscripten onder de toonbank uitleenden. Zo zou volgens een insider het anonieme pornografische boek *Tussen navel en kouseband* op stencil zijn uitgeleend. In de etalages van dergelijke winkelbibliotheken stonden vaak heiligenbeelden en godsdienstige voorwerpen. 'Achter de heiligenbeelden gluurde de schunnige lectuur uit de boekenrekken'.⁹⁵

Tabel 4. Samenstelling van de boekcollectie van de 15 winkelbibliotheken te Maastricht. Anno 1948

	Aantal	Percentage
Cowboy-boeken, speurders en avonturenromans	19.500	30
'Lichte' romans, 'boeken over de liefde' en keukenmeidenromans, 'leesvoer'	21.000	32
Realistische werken*	8.000	12,5
Literaire werken	9.000	14
Wetenschappelijke werken	1.000	1,5
Jeugdlectuur (jongens- en meisjesboeken)	6.500	10
	65.000	100

* Inclusief 100 sexuologische werken.

Bron: H.A.W. Beijer (voorzitter), *Rapport winkel-bibliotheekwezen Maastricht 11-5-48*, [Maastricht] 1948, p. 10.

⁹⁴ Beijer, Rapport, pp. 12-14.

⁹⁵ Beijer, Rapport, pp. 17-19.

In de regionale en landelijke pers⁹⁶ verschenen reacties op het rapport van de commissie Beijer. Het feit waarom de winkel- en volksbibliotheken zo populair waren, kwam volgens pater De Wilt doordat de RK OLB-en onvoldoende rekening hielden met de reële behoeften van het volk. De RK-OLB was er niet in geslaagd de volksbibliotheken overbodig te maken. De winkelbibliotheken waren een groot gevaar. 'De geestelijke gezondheid van het Maastrichtse volk wordt opgeofferd aan de economische belangen'.⁹⁷

Het kwam vaak tot conflicten tussen de gemeente en leesbibliothekhouders, niet alleen in Maastricht, maar bijvoorbeeld ook in Brunssum. De Algemene Nederlandse Bond van Leesbibliothekhouders (ANBL) kwam de collega's in het zuiden te hulp en maakte in 1947 de zaak aanhangig bij het Ministerie van Binnenlandse Zaken. Onder de voormalige KVP-minister Witteman werd besloten, dat wat in Limburg gebeurde in strijd was met de Grondwet. In het vervolg werd B&W van gemeentes de bevoegdheid ontzegd, boeken uit leesbibliotheken te verwijderen.⁹⁸

De rol van winkelbibliotheken op het leesgedrag is vaak onderschat of zelfs ontkend. Toch hadden de winkelbibliotheken in 1953 nog het belangrijkste aandeel in de totale uitleen van 3,5 miljoen in Limburg. De percentages waren als volgt:⁹⁹

⁹⁶ In *De Linie* van 24-10-1947 verscheen een artikel van H.A.W. Beijer, getiteld: De 'bieb' : waar haalt de gewone man zijn lectuur, en in *De Linie* van 31-10-1947 een artikel van F.M.J.J. Duynstee: Politie, doe wat! : de gemeenteverordeningen tegen wilde bibliothekjes in de strijd geworpen. In het communistische dagblad *De Waarheid* ontstond een storm van kritiek op het rapport.

⁹⁷ A. de Wilt [SJ], Volkslectuur in Maastricht, in: *Gazet van Limburg*, 4-11-1950.

⁹⁸ Heemskerk, Aanstotelijk voor de eerbaarheid, pp. 190-198.

⁹⁹ *Lectuur en lezer*, 3(1954), nr 1-2 (oct-nov), p. 24.

Tabel 5. Boekenuitleen in de provincie Limburg, verdeeld naar soort bibliotheek. Anno 1953

RK OLB-en	21 %
Volks- en parochiebibliotheken	26
Schoolbibliotheken	20
Winkelbibliotheken	33
Totaal	100

Bron: *Lectuur en Lezer*, 3(1954) nr 1-2 (oct.-nov.), p. 24.

Katholieke Centrale Vereniging voor Lectuurvoorziening (KCVL) Limburg (1949-1961)

Naar aanleiding van landelijke ontwikkelingen werd in 1948 in Limburg een Bisschoppelijke Commissie inzake Lectuurvoorziening ingesteld, die de problemen op het gebied der lectuurvoorziening zou moeten inventariseren. Deze commissie wendde zich tot de Provinciale Vereniging van RK OLB-en en de Stichting Diocesane Lectuurzorg, van waaruit een studiecmissie met vertegenwoordigers uit alle betrokken geledingen ontstond. In 1949 verscheen het rapport van deze commissie *Het vraagstuk der lectuurvoorziening in Limburg*. Naast de goed georganiseerde RK OLB-en (tien in aantal in 1949), waarvan het bereik ook in 1953 nog niet overschat moest worden (zie tabel 2), werden in het rapport de volgende volksbibliotheken gesignaleerd:

218	parochiebibliotheken
13	St. Vincentiusbibliotheken
5	buurt- en huisbibliotheken
circa 60	winkelbibliotheken (commercieel en niet-katholiek)

Al deze bibliotheken werkten los van elkaar en alleen de RK OLB-en en de St. Vincentiusbibliotheken hadden een provinciaal samenwerkingsverband, respectievelijk de PV en de afdeling Limburg van het Centraal Bureau voor Uitleenbibliotheken. De parochie- en andere volksbibliotheken hadden geen organisatorisch verband. Het was de bedoeling van het rapport dat voortaan alle lectuurvoorzieningen in

Limburg zich zouden organiseren in één vereniging, de KCVL-Limburg, in samenwerking met de standsorganisaties en de diocesane Katholieke Actie.

In 1949 werd de KCVL-Limburg opgericht. Tabel 6 geeft een duidelijk overzicht van de meewerkende instanties. Geestelijk adviseur van de KCVL werd Deken A. Loonen uit Venlo. Het doel van de KCVL-Limburg was 'in het bisdom Roermond het leetuurwezen overeenkomstig de katholieke beginselen te bevorderen, zulks met uitsluiting van winstbejag'. Tevens werd erop aangedrongen voor subsidie¹⁰⁰ in aanmerking te komen bij het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen.¹⁰¹ De winkelbibliotheken vielen dus buiten deze organisatie.

De doelstelling wilde men bereiken door het geven van richtlijnen op het gebied der leetuurvoorziening, belangenbehartiging, hulp bij het oprichten van nieuwe volksbibliotheken, advies, voorlichting en bijstand aan opgerichte en nog op te richten bibliotheken, oprichting en instandhouding van een centraal boekenmagazijn (boekenstock), opleiding van bibliothekpersoneel door cursussen, voorlichting aan de lezer door voordrachten, spreekbeurten en tentoonstellingen over het goede boek, steun bij de boekenaanschaf, de zorg voor een goede aangepaste leetuurvoorziening voor bijzondere lezersgroepen en overleg met geestelijke en wereldlijke overheidsinstanties.¹⁰² Ook gaf de KCVL tussen 1952 en 1955 het contactorgaan *Leetuur en Lezer* uit (zie afbeelding 2).

Speciale aandacht ging uit naar het in de Rijksbegroting van 1953 aangewezen ontwikkelingsgebied of culturele noodgebied¹⁰³ Noord-Limburg (ten oosten van de Maas ten noorden van Well), waar de situatie op leeturgebied erg ongunstig was. In de plaatsen Boukoul en Blerick werden bijvoorbeeld bibliotheken opgericht door de KCVL-Limburg.

¹⁰⁰ In 1951 werd voor het eerst subsidie verkregen. Hocks, Samenwerking, p. 14.

¹⁰¹ Ant. Loonen [voorz.], *Het vraagstuk der leetuurvoorziening in Limburg : rapport van de studiecommissie, uitgaande van de Prov. Vereniging van R.K. openbare leeszalen en bibliotheken in Limburg en van de Stichting Diocesane Leetuurzorg, Roermond, Venlo 1949*, p. 6.

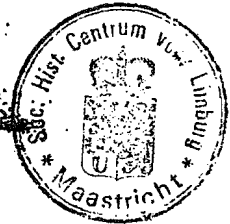
¹⁰² Hocks, Samenwerking, pp. 12-13.

¹⁰³ Het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen had de culturele noodgebieden voor de leetuurvoorziening een bedrag van f 40.000,- toegekend. *Leetuur en Lezer*, 2(1953) nr 3 (dec), p. 15.

1^{ste} JAARGANG N^o 2 NOV.- DEC. 1952

K.C.V.L.

LIMBURG



Afb. 2. Voorpagina *Lectuur en Lezer*, orgaan van het KCVL Limburg 1952-1955. (Bron: *Lectuur en Lezer*, 2(1952) nr 2 (nov-dec)).

Tabel 6. Organisatiestructuur KCVL Limburg 1952

K.C.V.L. Limburg				
Hierbij zijn aangesloten:				
1	2	3	4	5
Prov. Ver. van R.K.O.L.B.	Bond voor Parochiebibliotheken in Limburg	Centr. Raad St. Vincentiusvereniging	K.A.	Stand- en Jeugdstandsorganisaties Jeugdbeweging

1. De Prov. Vereniging omvat 11 openbare leeszalen en bibliotheken.
2. De Bond voor Parochiebibliotheken omvat 10 aangesloten bibliotheken.
3. Bevat 14 Vincentiusbibliotheken.
4. De Kath. Actie in het bisdom Roermond.
5. *Standorganisaties:*
 - St. Adelbertsvereniging
 - K.A.B.
 - Kath. Limb. Middenstandsbond
 - Vrouwengilde
 - L.L.T.B.
 - Werknemende Middenstandsbond
- Jeugdstandsorganisaties:*
 - Jonge boeren en Tuinders
 - K.A.J.
 - K.J.M.V. (Kath. Jonge Middenstandsvereniging)
 - Kath. Jonge Werkgeversvereniging
- Jeugdbeweging:*
 - Kath. Vrouwelijk Jeugdwerk
 - Mannelijk Jeugdwerk

Bron: *Lectuur en Lezer*, 1(1952) nr 2 (nov.-dec.), p. 4.

De KCVL had de veelomvattende taak om de katholieke culturele achterstand op het terrein van lectuur te verkleinen en zo mogelijk op te heffen. Hiertoe moest de kennis van de bibliothecarissen worden vergroot en de lectuurcollecties van de volksbibliotheken aangevuld en verbeterd. De KCVL-Limburg kreeg in het begin echter onvoldoende draagkracht en steun: in vergelijking met andere provincies was de subsidie¹⁰⁴ van zowel gemeentelijke als provinciale overheid en instellingen laag. Ook kreeg men hier zo goed als geen

¹⁰⁴ Het provinciaal bestuur, het Fonds voor Sociale Instellingen en het Anjerfonds gaven in Limburg bijvoorbeeld subsidie aan de KCVL.

medewerking en subsidie uit eigen katholieke kring.¹⁰⁵ Men klaagde over een totaal gebrek aan belangstelling, geldtekort en onkunde. 'De geestdrift voor het streven van de KCVL was in Limburg niet buitensporig'. Onwetendheid van de bibliothecarissen in de volksbibliotheken leidde ertoe dat 'geestelijke moord, diefstal van geestelijk bezit, en het zedenbederf via het boek over het hoofd werden gezien'.¹⁰⁶

Er was kortom geen positieve steun voor de KCVL-Limburg. De invloed van de kerk op de KCVL was zeer sterk. De bisschop en ook andere geestelijken schreven regelmatig in *Lectuur en Lezer* en waren vaak bij bijeenkomsten van de KCVL-Limburg aanwezig middels voordrachten en lezingen.

Bisschop Feron hield zich vrij intensief met lectuur bezig. Hij vond dat 'noch 't sociale, noch 't godsdienstige, noch 't culturele zal slagen als het lectuurprobleem niet geleid wordt op de goede weg'. Zowel onderwijs, stands-, jongeren-, als vakorganisaties hadden hier een taak in. Hij deed een oproep op de KCVL tot samenwerking en eendracht, maar 'zorg bovenal dat ge de mens bereikt, waardoor ge aan Limburg geeft het goede boek'.¹⁰⁷

Ook had men nagelaten de schrijvers te beïnvloeden, 'wier doelstellingen soms een infectie veroorzaken, die niet meer uitsterft'. 'Oefen ook invloed uit op de schrijver, die dit stukje wereld baart. We hebben schrijvers nodig die zelf integrale mensen zijn'. Fataal noemde hij ook dat leeszaaldirectrices vergeten waren dat ze mensen dienden op te voeden.¹⁰⁸

De directie van de KCVL-Limburg was door en door katholiek, en drukte een duidelijk stempel op het werk. In 1954 werd bijvoorbeeld gewaarschuwd voor het gevaar van moderne romans, die een absolute geringerschatting voor het fatsoen tentoonspreidden evenals een gebrek

¹⁰⁵ Kwijnend bestaan in Limburg van volksbibliotheken : voorziening van volkslectuur is zielzorg, in: *Gazet van Limburg*, 3-9-1952, p. 3. Katholieke Centrale voor Lectuurvoorziening : te weinig geld en boeken bij parochiebibliotheken : opbouw van centrale boekenstock, in: *Limburgs Dagblad*, 8-10-1952, p. 2.

¹⁰⁶ Lectuurvoorziening zorgenkind in Limburg : KCVL roeit met te korte riemen tegen een stroom op van gebrek aan belangstelling, geldtekort en onkunde, in: *Gazet van Limburg*, 8-10-1952, p. 3.

¹⁰⁷ Frans J. Feron, Het godsdienstig-zedelijk aspect der lectuurvoorziening, in: *Lectuur en Lezer*, 2(1953) nr 1-2, pp. 9-12.

¹⁰⁸ *Lectuur en Lezer*, 3(1954) nr 1-2 (oct-nov), pp. 14-15.

aan schroom bij de schildering van bepaalde levensuitingen, met name de sexuele. De stijltrant was geen kunst meer, maar enkel 'een op het papier gooien van journalistieke vlotheid'. Bibliothecarissen werden door de directeur van de KCVL, H. Schillings, aangesproken op hun verantwoordelijkheid. Ze dienden zeer voorzichtig te zijn met het uitlenen van II en III boeken (de binnen de IDIL-classificatie voorbehouden of streng voorbehouden lectuur).¹⁰⁹

Eind 1954 werd het voorstel gedaan een soort leeskrans voor boeken voor rijpere lezers (IDIL-classificatie II en III) op te richten. Bibliotheken werd aangeraden deze boeken voor een select lezerspubliek (alleen mensen die dergelijke boeken 'aankonden') te reserveren. Deze boeken dienden afgezonderd, en niet in de catalogus opgenomen te worden, om moeilijkheden met andere lezers, die daar geestelijk nog niet aan toe waren, te vermijden.¹¹⁰

In *Lectuur en Lezer* van oktober-november 1954 werd een gebedsintentie afgedrukt van Z.H. Paus Pius XII ter bestrijding van slechte lectuur als tegenwicht tegen het verderfelijke gif van de slang, die in zoveel lectuur verscholen zat. 'Bidden ook wij: help ons, de slechte lectuur te bestrijden, vooral door het brengen van het goede. Dat is toch ook een van onze idealen'.¹¹¹

De priester en directeur van het Bisschoppelijk College in Sittard, J. Bohnen, nam de bedreiging van de zogenaamde kiosk-lectuur en de beruchte winkelbibliotheken onder de loep. Met deze laatste diende de strijd aangebonden te worden, omdat ze 'de vrijheid van drukpers hoger stellen dan de edele gevoelens van de mens, en van onder de toonbank boeken en tijdschriften verspreiden die met alle normen van fatsoen en zedelijkheid spotten'.¹¹²

Tenslotte hield pater A.W.J. Gerats MSC op de eerste lustrumbijeenkomst van het KCVL op 26 maart 1955 een lezing waarin hij pleitte voor het goede boek. De mensen beschikten over steeds meer vrije tijd waarmee ze geen raad wisten, zodat ze steeds meer uithuizig werden en het slachtoffer van duizenden prikkels (onder

¹⁰⁹ H. Schillings, De moderne roman...een gevaar!!!, in: *Lectuur en Lezer*, 2(1954) nr 7-8 (juli-aug), pp. 19-22.

¹¹⁰ *Lectuur en Lezer*, 3(1954) nr 3 (dec), pp. 23-24.

¹¹¹ H. Schillings, Mogen de christenen slechte lectuur krachtig bestrijden, in: *Lectuur en Lezer*, 3(1954) nr 1-2 (nov-dec), pp. 1-2.

¹¹² J. Bohnen, Lectuur en parochie, in: *Lectuur en Lezer*, 3(1955) nr 4-5 (jan-febr), pp. 18-19.

andere sensatielectuur). Goede lectuur bracht ze weer op de juiste weg en was een mooi middel om de mens terug te brengen tot het gezinsverband.¹¹³

Ondanks de sfeer van controle en geestelijke inmenging was er door toedoen van het KCVL-Limburg sprake van zowel een kwantitatieve als een kwalitatieve groei van het volksbibliotheekwezen. In 1959 werd de KCVL-Limburg¹¹⁴ opgeheven, om over te gaan in de Stichting KCVL die anders was georganiseerd en gericht op een evolutie van volksbibliotheekwerk naar katholiek openbaar bibliotheekwerk, ook in de kleinere plaatsen op het platteland; de leeszaalgedachte-nieuwe stijl. In 1961 werd de naam KCVL gewijzigd in Provinciale Bibliotheek Centrale (PBC) Limburg.¹¹⁵

Debat over leesachterstand in Limburg in de jaren vijftig

In Limburg heerste er in de jaren vijftig net als bij de Katholieke Boekverkopers- en Uitgeversvereniging Sint Jan, ongerustheid over het lezen onder katholieken, de zogenaamde boekheidenen. In de regionale Limburgse kranten, *Limburgs Dagblad (LD)*, *Gazet van Limburg (GvL)* en *De Nieuwe Limburger (NL)* verschenen regelmatig artikelen over de achterstand die er in Limburg bestond op boekgebied ten opzichte van de rest van Nederland.

In 1950 telde heel Limburg slechts 49 erkende boekhandels. Het ging hier om boekenwinkels die werden gerund door een gediplomeerde boekverkoper en waren aangesloten bij, en erkend door de 'Vereeniging'. Alleen hier waren nieuwe uitgaven en boeken van erkende uitgeverijen te krijgen. Alle boekhandels in Limburg waren katholiek. Limburg telde slechts één algemene boekhandel: Leiter-Nypels in Maastricht. Deze boekhandel was lange tijd de enige algemene (niet levensbeschouwelijke) boekhandel ten zuiden van Den Bosch. Pas in

¹¹³ A.W.J. Gerats, De betekenis van de lectuurvoorziening voor de cultuur van een volk!, in: *Lectuur en Lezer*, 3(1955) nr 6-7 (mei-juni), pp. 12-14.

¹¹⁴ De landelijke KCVL werd op 1 februari 1963 opgeheven en ging over in het Katholiek Bibliotheekcentrum (KBC), dat op zijn beurt in 1972 opging in het Nederlands Bibliotheek en Lektuur Centrum (NBLC).

¹¹⁵ Hocks, Samenwerking, pp. 14-17.

1958 werd in Maastricht een tweede algemene boekhandel geopend, 'La joie des livres',¹¹⁶ die tot 1970 heeft bestaan.

De meeste boekhandels en uitgeverijen in Nederland bevonden zich in de grote steden, alwaar ook de macht van de 'Vereeniging' was geconcentreerd. Limburg was in de landelijke besturen, voorzover bekend, niet vertegenwoordigd. De oorzaak van het lage aantal boekenzaken zou zijn gelegen in de geringere vraag die er naar boeken was. De Hollander viel in het zuiden gewoonlijk op als vlottere koper van het boek. De reden hiervoor zou zijn de culturele achterstand van Limburg ontstaan in vroeger eeuwen, de generaaliteitsperiode, of misplaatste zuinigheid. Hetzelfde verschijnsel kwam ook in Vlaanderen voor.

Het aantal gediplomeerde boekhandelaars in Limburg was bedroevend laag. In 1950 deden 176 personen eindexamen aan de tweejarige opleiding, waarvan slechts vier uit Limburg. Dat was iets meer dan 2 procent, terwijl de Limburgse bevolking ten opzichte van de nationale 7 procent bedroeg. Bezorgdheid werd geuit over de opvolging binnen de Limburgse boekhandels. De oudere garde had een dergelijk diploma niet nodig gehad. Limburg moest bij gebrek aan Limburgse gediplomeerden 'uitkijken dat het niet in handen zou vallen van mensen buiten het gewest en met een andere levenssfeer'. Van deze kon men immers 'geen bijzondere belangstelling voor de eigen cultuur' verwachten. Het katholieke karakter van de Limburgse boekhandel diende gehandhaafd te worden middels een voldoende aantal gediplomeerden.¹¹⁷

In 1951 beweerde Sef Janssen, voorzitter van het KCVL-Limburg, dat een 'algemene, principiële, positieve en actieve lectuur- en bibliotheekpolitiek tot op heden ontbroken had. Het zijn juist de tegenstanders van het geloof (de nationaalsocialisten en de communisten) van wie wij in dit opzicht menig ding kunnen leren'.¹¹⁸ Hij noemde het opvallend dat katholieken pas na de Tweede Wereldoorlog het lectuurvraagstuk ter hand namen. Hij sprak van een

¹¹⁶ Zie hiervoor mijn préscriptie *Boekhandel La joie des livres 1958-1970 : Maastrichts venster op de wereld*, Maastricht 1997.

¹¹⁷ De boekhandel in ons Zuiden, een culturele zaak van betekenis : Limburg moet zorgen voldoende gediplomeerden te houden, in: *Limburgs Dagblad*, 9-12-1950, p. 7.

¹¹⁸ Sef Janssen, De katholieke lectuurvoorziening in Limburg, in: *Analecta voor het Bisdom Roermond*, 32(1951), pp. 55-57.

achterstand op organisatorisch terrein: 'wij hebben verzuimd op leeuengebied de handen ineen te slaan en in gezamenlijk en coördinerend werken de totaliteit van leeuuvraagstuk onder ogen te zien en dit in katholieke zin op te lossen.' Zo kon het gebeuren dan in de Limburgse parochiebibliotheken in 'onze verlichte eeuw' nog op ondeskundige, onzakelijk en onverantwoorde wijze werd gewerkt. Bovendien werd te weinig gedaan om de mensen op te voeden tot lezen en hen te wijzen op hun verantwoordelijkheid in deze. Het probleem had eerder doorzien moeten worden, zodat juiste acties tot eerdere en betere oplossingen hadden kunnen zorgen.¹¹⁹

De achterstand in leeuur werd ook gezien als een kenmerk van de onvoltooide culturele en wetenschappelijke emancipatie. Katholieken werden gedurende eeuwen van onderdrukking ernstig geremd in prestaties op het culturele vlak. Het aantal katholieke academici lag in 1954 ver beneden het gemiddelde.

'De positieve en technische kant van de wetenschappen is niet onze sterkste zijde. Toch zullen we een gelijkwaardigheid met andere groepen op dit punt moeten bereiken om ten volle de plaats in de samenleving in te nemen, die ons toevalt op grond van ons getal (...) In de moderne wereld kan geen groep intellectuelen (...) zonder een sterke leescultuur. Het boek is een wezensbestanddeel van de intellectueel-burgerlijke wereld...'

aldus de heer van der Heyden, medewerker van het Katholiek Sociaal-Kerkelijk Instituut (KASKI).¹²⁰

Van de 39 RK OLB-en waren er in 1953 inmiddels elf in Limburg en slechts tien in het veel volkrijkere Noord-Brabant gelegen. Ofschoon de helft van de Nederlandse katholieken boven de rivieren woonde, was bijna tweederde (21 van de 39) van de leesalen in Brabant en Limburg gevestigd. Samen zorgden deze twee provincies voor meer dan de helft van het katholieke boekenbezit en uitleen (respectievelijk 53,61 en 55,61 procent). Het landsgemiddelde voor katholieken aan studie en naslagwerken lag op 41, Limburg haalde hier slechts 31 procent. In Limburg werden de meeste romans gelezen (53 procent). Het landsgemiddelde lag op 45, voor Brabant

¹¹⁹ Sef Janssen, *Lecture in Limburg*, in: *De Bronk*, 1(1954) nr 9 (mei), pp. 259-262.

¹²⁰ *Lecture en Lezer*, 2(1954) nr 5-6 (april-mei), pp. 5-6.

was dat 45,5 procent. Limburg had 44 katholieke boekhandelaren en 187 volksbibliotheken, Brabant respectievelijk 61 en 132. Opvallend was dat de katholieke lezer in Limburg meer neutrale dan specifiek katholieke boeken kocht: 10,96 versus 8,56 procent. In Brabant waren deze percentages ongeveer gelijk.¹²¹

In september 1957 werd in de NL aandacht besteed aan het rapport over leesgewoonten, getiteld *Vrije-tijdsbesteding in Nederland. Winter 1955/56. Deel 4 Leesgewoonten*, van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) en gewezen op de leesachterstand onder katholieken. In dit rapport werd voor het eerst kwantitatief aangetoond dat katholieken minder boeken lazen dan de gemiddelde Nederlander, respectievelijk 63 versus 71 procent. Gereformeerden bleken het meest te lezen: 84 procent.¹²²

In 1958 werd nog steeds een achterstand van gediplomeerde boekhandelaren geconstateerd. De oorzaak werd nu gezocht in de reisafstand naar Amsterdam die voor Limburgers een belemmering zou vormen voor deelname aan de schriftelijke cursus. Deze afstand zou ook de reden zijn voor de achterstand van Limburg in de boekhandel: In de lijsten van commissies van de 'Vereeniging' waren nog steeds nauwelijks namen uit Limburg te bekennen. Amsterdam lag te ver om er alleen maar voor een vergadering heen te reizen. De hoofdstad was het centrum van de boekhandel en domineerde de rest van het land.

In 1958 kende Maastricht, stad van 90 duizend inwoners met drie academies en één hogeschool, slechts vier erkende boekhandels (alle op de linkeroever). Amsterdam, met één miljoen inwoners, had in die tijd 130 boekhandels. Op 6.000 inwoners kwam ruw geschat in de hoofdstad één boekhandel voor. Voor Maastricht was dit één op 22.000.¹²³ Voor heel Limburg met 849.370 inwoners gold één boekhandel op 16.664 inwoners. Voor Brabant was dit weinig beter: één boekhandel op 15.494 inwoners. Voor heel Nederland één op 9.184. Eenenvijftig van de in totaal 1.355 erkende boekhandels

¹²¹ Gielen, *Het boek in Limburg*.

¹²² *Lezend Nederland* : eenderde deel der bevolking leest nooit een boek - 87 procent prefereert een avondkrant, in: *De Nieuwe Limburger*, 25-9-1957. Zie voor een overzicht van alle onderzoeken naar leesgedrag, waarin bijvoorbeeld differentiaties van r.k. populaties boven de grote rivieren voorkomen, hoofdstuk VI van mijn scriptie.

¹²³ Limburg ons aller eigen : onze boekhandel, in: *Limburgs Dagblad*, 11-3-1958, p. 6.

bevonden zich in 1959 in Limburg, dat daarmee onderaan in de rij stond.

Blijkbaar moest de achterstand te zoeken zijn in het katholieke. Een andere oorzaak werd gezien in het feit dat er in Limburg geen universiteiten of technische hogescholen lagen. Alle Limburgse steden lagen dichtbij de grens, waardoor het verzorgingsgebied van de boekhandels uit de provincie Limburg kleiner was. Ten derde waren er in Limburg weliswaar veel kloosters, maar die vormden geen grote afnemers omdat ze hun lectuur van buiten de provincie betrokken. Verder zou er een groot percentage vreemdelingen in Limburg wonen, dat geen Nederlands kende en dus ook niet las. In Limburg kwamen verder veel grote gezinnen voor, die in commercieel opzicht naar verhouding minder boeken kochten. Als laatste en zesde reden voor de minder gunstige percentages voor Limburg werd de onbetwistbare zuinigheid op het gebied van lectuur genoemd.¹²⁴

Ook op bibliotheekgebied bestond er in Limburg een achterstand. De Maastrichtse Openbare Leeszaal en Bibliotheek op katholieke grondslag verkeerde bijvoorbeeld volgens de *NL* van 12-10-1957 in een noodtoestand. Er was geen geld voor nieuwe boeken, voor de aanvulling van de jeugdbibliotheek, en voor het op peil houden van de studiezaal. Bovendien voldeed de huisvesting aan geen enkele minimumeis. De financiële toestand was onrustbarend. De gemeente Maastricht gaf slechts een minimale subsidie. Maastricht had per inwoner het minste over voor zijn leesvoorziening ten opzichte van andere steden volgens een statistiek uit 1952, te weten *f* 0,16 per inwoner tegenover Zwolle: *f* 0,31, Den Haag *f* 0,53 en Haarlem *f* 0,90 per inwoner.¹²⁵

Boekpromotieactiviteiten als de boekenweek gingen in de jaren vijftig nog min of meer aan Limburg voorbij. In Noord-Nederland was er in 1932 al een boekenweek.¹²⁶ Een eerste berichtgeving over boekenweekactiviteiten in Limburg dateert van 1949.¹²⁷ In de

¹²⁴ Het boek in Limburg : één boekhandel op elke 16.664 inwoners : Zuiden vertoont achterstand, in: *Limburgs Dagblad*, 3-2-1959, p. 2.

¹²⁵ Openbare Leeszaal in Maastricht verkeert in een noodtoestand : schimmel en vocht in een studiezaal : men vraagt zich af, of men in een Balkan-stadje is, in: *De Nieuwe Limburger*, 12-10-1957.

¹²⁶ Kuitert, 'Ik heb me vaak', p. 91.

¹²⁷ Limburgse letterkundige avond in Heerlen, in: *Limburgs Dagblad*, 18-2-1949.

navolgende jaren werd er niet over boekenweekactiviteiten bericht. Ook in 1952 werd er nog maar weinig aandacht voor de landelijke boekenweek gevonden. Limburg had immers een ander programma af te werken: het programma van het carnaval, 'dat zeker zo gezond is als de meeste hedendaagse boeken'. Volgens dit artikel was het feit dat Limburg geen boekenweek had de schuld van de 'Vereeniging', omdat deze geen rekening hield met het Brabantse en Limburgse carnaval. Vastenavond en boekenweek dienden niet samen te vallen. Ook in 1953 bleef de boekenweek een Noord-Nederlandse zaak. Pas in het begin van de jaren zestig begon de boekenweek in Limburg een begrip te worden.¹²⁸ Wel werd al in 1956 de eerste kinderboekenweek georganiseerd, in navolging van de landelijke introductie in 1955. Doel van al deze activiteiten was leesbevordering en het 'bekeren van de boekheidenen'.

Evenals de Limburgse boekhandels, bevonden ook de Limburgse schrijvers zich in een achtergestelde positie ten opzichte van hun noordelijke collega's. Geen van hen kreeg bijvoorbeeld een uitnodiging voor de Novellen-prijsvraag in 1952 van de 'Vereeniging' voor het boekenweekgeschenk. De 'Vereeniging' discrimineerde ook de Limburgse dichters. In door haar samengestelde bloemlezingen ontbraken consequent namen als die van de gebroeders Kemp, Jacques Schreurs MSC, Felix Rutten, Pater Hilarion Thans, Vic Reinders, Jef Spuisers en Paul Haimon. De 'Vereeniging' werd bekritiseerd omdat ze niet de belangen van Limburg behartigde.¹²⁹

Het tweede Vaticaans concilie 1962

Een belangrijke gebeurtenis voor het lezen onder katholieken was de omslag in het katholieke denken in de jaren zestig. Tussen 1962 en 1965 vond in Rome het Tweede Vaticaans Concilie plaats, waaraan ongeveer 2.540 bisschoppen van de katholieke kerk deelnamen, afkomstig uit alle werelddelen. De resultaten van deze bijeenkomsten

¹²⁸ Willem K. Coumans, Niet altijd spuitjes. M. Zéguers, 'Er is hier een openheid ontstaan', in: *Het Vrije Volk*, 9-3-1964.

¹²⁹ Loe Maas, Boekenweekgeschenk, in: *Gazet van Limburg*, 19-2-1952, p. 4. Loe Maas, Boekenweek blijft Noord-Nederlandse zaak, in: *Gazet van Limburg*, 19-2-1953, p. 3.

werden in zestien conciliedocumenten vastgelegd waarin interne veranderingen in en modernisering van de kerk aan bod kwamen.¹³⁰ Er werd gesproken over vraagstukken als het huwelijk, het contact tussen katholieken en niet-katholieken, en de volkstaal in de liturgie.¹³¹ De geest van Vaticanum II zou kort omschreven kunnen worden als een 'permanente uitdaging tot vernieuwing' of als 'dialogale praxis'. Het ging om de 'religieuze bestaansvraag in een veranderde, vooral gedesacraliseerde, zich humaniserende wereld'. De katholieke kerk ging 'in dialoog met de mensen van deze tijd' en met andere kerken.¹³²

Een direct gevolg van het concilie was het begin van de ontzuiling van de leescultuur. De kerkvergadering had nadruk gelegd op de eigen verantwoordelijkheid van de leken. Katholieken mochten nu officieel alle boeken kopen en lezen, ze waren niet meer aangewezen op de katholieke boekhandels en bibliotheken, en het katholieke boek. De veranderingen binnen de kerk leidden ertoe dat IDIL minder streng werd en meer vrijheid liet voor het eigen geweten, totdat deze dienst op 31 december 1970 geheel werd afgeschaft. De *Index* had vanaf 14 juni 1966 geen kracht van wet meer. De Boekenwet bestaat sinds 1983 niet meer. In dat jaar werd een nieuw kerkelijk wetboek van kracht, waarin geen bepalingen meer voorkwamen die de vrijheid van lezen voor katholieken beperkten.¹³³ In Zuid-Nederland was de katholieke geloofsbeleving, anders dan in Noord-Nederland, altijd een natuurlijke zaak geweest, omdat men zich minder tegen andere stromingen hoefde af te zetten. Het katholicisme was er vanzelfsprekend. Tussen 1947 en 1960 was meer dan 94 procent van de Limburgse bevolking katholiek. In 1971 was dit percentage nog 91,5%.¹³⁴ Het concilie kwam ook in Limburg hard aan.¹³⁵

Limburgers kregen nu officieel ook vrijheid van lezen. Het loslaten van de katholieke signatuur en de evolutie van een katholieke naar

¹³⁰ *Is Pinksteren voorbij? : het Tweede Vaticaans Oecumenisch Concilie tussen geschiedenis en actualiteit* / onder red. van J.Y.H.A. Jacobs, Hilversum 1989, pp. 6, 11.

¹³¹ 't Concilie? : ik heb er wel 'ns van gehoord.', in: *Limburgs Dagblad*, 11-10-1962, p. 3.

¹³² *Is Pinksteren voorbij?* / onder red. van Jacobs, pp. 8-19.

¹³³ Lankhorst, Voorgoed geboekstaafd, pp. 66-67, 79. Peet, De rooms-katholieke, p. 56.

¹³⁴ *Statistisch zakboek '70* / CBS, Heerlen, p. 43.

¹³⁵ Michel van der Plas over het rijke Roomsche leven, in: *De Nieuwe Limburger*, 7-3-1964, p. 7.

een algemene leescultuur verliep in Limburg niet zonder slag of stoot. In 1957 had het episcopaat zich nog uitgesproken tegen samenwerking in federatief verband van het katholiek bibliotheekwerk, verenigd in de Bond van RK OLB-en, met andere OLB-en. Samenwerking mocht 'slechts in noodgevallen en onder strikte voorwaarden'.¹³⁶ De omzetting van rooms-katholieke openbare bibliotheek in gemeenschappelijke of algemene bibliotheek, die vanaf 1965 plaats ging vinden, verliep in Limburg moeizaam. In 1968 waren alle openbare bibliotheken nog katholiek, en er werd heftig gediscussieerd binnen de PBC-Limburg over deze kwestie.¹³⁷ Pas in de jaren zeventig zou in Limburg een soort ontzuiling van de leescultuur plaatsvinden.

Vrijheid van lezen na het concilie

In de jaren zestig leek het de goede kant op te gaan met het lezen in Limburg. Na een late introductie van boekpromotieactiviteiten, raakten dergelijke activiteiten ingeburgerd. Aan het eind van de jaren zestig hadden alle grote Limburgse steden hun eigen boekenweekactiviteiten en vanaf 1967 had Maastricht enkele jaren lang een eigen boekenbal.¹³⁸ Boekpromotie was zeer succesvol en zorgde ervoor dat lezen en schrijven voor een deel sociale aangelegenheden waren geworden. Of er nu ook meer werd gelezen, valt niet te bewijzen. Concilie en ontzuiling zorgen voor een groter en gemengder leespubliek. Zelfs pastoors, priesters, seminaristen en jezuiten kwamen bij niet-katholieke boekhandels. Limburg was vertegenwoordigd in landelijke organisaties en commissies en had een aparte afdeling van de Nederlandse Boekverkopersbond (NBB). In 1964 berichtte C. Hagens, de toenmalige voorzitter van de afdeling Limburg van de NBB, in het *Limburgs Dagblad* dat de Limburgse boekhandels naar verhouding niet achterbleven bij het westen. Wel waren de leesgewoonten in het zuiden nog steeds

¹³⁶ Schneiders, *Lezen voor iedereen*, pp. 215, 218-219.

¹³⁷ Limburg en het beginsel van de gemeenschappelijke openbare bibliotheek, in: *Mens en Boek*, 20(1968), pp. 19-21.

¹³⁸ Het Amsterdamse boekenbal bestond sinds 1952. Voor uitgebreidere informatie zie mijn préscriptie Boekhandel La joie des livres.

verschillend. 'We zijn altijd later. Als een boek in het westen loopt, moet het hier nog beginnen'. Een groot percentage van de Limburgse bevolking had niet geleerd geregeld te lezen. Met de jeugd van alle rang en stand ging het wel goed, die las wel. Vrouwen lazen in Limburg absoluut minder dan in het westen. 'Je kunt bijna alleen maar met Hollandse vrouwen over boeken praten'.

Ondanks het concilie waren er nog steeds bepaalde auteurs die gevoelig lagen, bijvoorbeeld Jan Wolkers. 'Dat is een moeilijkheid waar ook wij niet goed raad mee weten.' 'Wat moet de boekhandelaar doen? Moet hij het de jongeren verkopen? En wat moet hij dan zeggen als straks een woedende vader zijn zaak komt binnenstormen en vraagt hoe de boekhandelaar het durft zijn zoon zoiets te verkopen?'

Er was in die tijd een ware Wolkers-rel losgebarsten in Maastricht toen een meisje van de middelbare school met het in 1962 verschenen *Kort Amerikaans* thuiskwam. Veel jongeren lazen Wolkers en andere moderne literatuur met zijn vaak 'schokkende' beschrijvingen, zonder medeweten van hun ouders. Deze wisten nauwelijks iets af van moderne literatuur en hadden zelf weinig of niets gelezen. Als ouderen wel lazen, waren het vooral oorlogsboeken.¹³⁹

Ook een andere uitgave, het door H.G.M. Derks in modern Maastrichts omgezette gedicht van de beroemde Maastrichtenaar Jean Théodore Weustenraad (1805-1849) *De Persessie vaan Scherpenheuvel*¹⁴⁰ zorgde voor opschudding. Alleen boekhandel 'La joie des livres' verkocht dit boek. 'De andere boekhandelaren doken en bloc als één man onder de toonbank' en verkochten dit blijmoedige, ondeugende en 'pornografische' epos niet. 'Maastricht bloosde bij de confrontatie met zijn eigen roem.'¹⁴¹

De meest verkochte pocket was in die tijd *Eerlijk voor God* van J.A.T. Robinson. Ook Heinrich Böll werd veel gelezen: een katholiek schrijver met een katholieke problematiek. *De oorlog* van Louis

¹³⁹ Mensen en dingen : de oorlogsroman heeft de westen verdrongen, in: *Limburgs Dagblad*, 4-3-1964, p. 3.

¹⁴⁰ Uitgegeven in Maastricht, 1964. Eerder uitgegeven in 1931 door Charles Nypels te Maastricht.

¹⁴¹ F.A. Brunklaus, Maastricht 'en negligé', in: *De Telegraaf*, 9-9-1964.

Snyder,¹⁴² de werken van Marnix Gijsen en catholica verkochten goed. Boeken die met de zee te maken hadden, liepen niet. De Limburgse boekhandels kwamen nog steeds moeilijk aan personeel. Er was een gebrek aan gediplomeerden en aan mensen die een blijvende interesse wisten op te brengen voor het boekenvak. Van de zeventig in 1963 afgestudeerden aan de Vakopleiding Boekhandel waren er slechts twee uit Limburg afkomstig.¹⁴³

Recente discussie over leesachterstand in Limburg (jaren tachtig en negentig)

Lange tijd was het vervolgens stil omtrent het lezen in Limburg, althans er zijn geen bronnen gevonden. In 1982 begon de discussie over lezen (of beter gezegd het niet-lezen) in Limburg weer op te rakelen. Het leek erop dat het concilie en de ontzuiling van de leescultuur nog geen verandering in het leesgedrag teweeg hadden gebracht. Tussen 1982 en 1996 werd er, voorzover bekend, bijna jaarlijks in de regionale kranten over het onderwerp geschreven, meestal naar aanleiding van onderzoeken van het CBS of de Stichting Spoorwerk voor het Boek (SSB).

Zo werd er in 1982 geschreven over de relatief geringe boekenkooplust (slechts 4,5 procent van het totale aantal boeken werden in het zuiden verkocht, terwijl 7,6 procent van de bevolking hier woonde).¹⁴⁴ In de jaren daarna werd geconstateerd dat in Limburg het percentage verkochte literatuur relatief onder het gemiddelde lag¹⁴⁵ en het aantal literaire uitgeverijen in Limburg dun was gezaaid. Limburg werd 'het Lapland voor boekenuitgevers' en een 'woestijn voor de literaire uitgever' genoemd.¹⁴⁶

Ook op boekhandelsgebied was Limburg een literaire woestijn. 'Bij de keuze tussen eten en lezen kiest vooral de Maastrichtenaar nog

¹⁴² *De oorlog : de geschiedenis van de jaren 1939-1945*, Zwolle 1960.

¹⁴³ Mensen en dingen, in: *Limburgs Dagblad*, 4-3-1964, p. 3.

¹⁴⁴ Limburgse boekhandel raakt in het slop : in zuiden minder animo voor boeken kopen, in: *De Limburger/R*, 1-4-1982, p. 7.

¹⁴⁵ Jacqueline Smeets, Tweedehands-boekwinkels zeer in trek: 'Als het maar goedkoop is' : crisis duidelijk merkbaar voor Limburgse boekhandel : Limburger kocht weinig literatuur en jeugdlektuur, in: *Limburgs Dagblad*, 2-3-1984, p. 2.

¹⁴⁶ Limburg woestijn voor literaire uitgever?, in: *De Limburger*, 29-5-1986.

altijd voor het eerste, en geef hem eens ongelijk'. Het SSB had in 1986 een onderzoek gedaan waaruit bleek dat in het zuiden (Zeeland (protestants), Brabant en Limburg) minder boeken waren gekocht dan in de rest van het land. Slechts 25 procent van de ondervraagden hadden de laatste maand een boek gekocht, tegenover 30 procent in het westen.¹⁴⁷

In 1990 was *Boekblad* nr 19/20 geheel aan Maastricht gewijd. In dit speciaalnummer werd het verkopen van boeken in Maastricht vergeleken met zendingswerk. Bovendien had Limburg nog onvoldoende literaire infrastructuur.¹⁴⁸

De leesmentaliteit in Limburg leek niet wezenlijk veranderd, het bleef een kleine bovenlaag die las. Hoogstens was het percentage hoger opgeleiden door de import gestegen. Er werd gewezen op het feit dat tot aan de Tweede Wereldoorlog de Maastrichtse elite Frans en het volk dialect sprak. Nederlands werd met moeite gesproken.¹⁴⁹ Boekverkoop in Maastricht was moeilijk, ondanks de komst van de universiteit en het toerisme. Dat kwam door de katholieke volksaard. Protestanten waren naar binnen gericht en daarbij hoorde de geschreven woordcultuur. De katholieke was meer op het uiterlijk gericht, op de beeldcultuur en het gesproken woord. Limburgers hielden van mooie kleren, goed eten en uitgaan, en zouden minder zijn geïnteresseerd in kunst en boeken en meer op de vertelcultuur. De Maastrichtse boekhandelaars ondervonden veel last van de hoge huren van de winkelpanden. Bovendien zou het verenigingsleven veel vrije tijd opslokken. Limburgers lazen geen fictie. Vijfenzestig procent van de verkoop van de boekhandel was non-fictie. De Limburger was wel weer geneigd tot de aanschaf van mooie gebonden boeken, wederom verklaarbaar door de gerichtheid op het uiterlijk. Hij zou niet malen om een paar tientjes meer 'als het maar fraai oogt'. 'Dan koopt hij zelfs poëzie (...).'¹⁵⁰

Het was de import duidelijk dat leesplezier al bij de wieg begon. Limburgse ouders mochten vroeger een heleboel boeken niet lezen, voor hen was alles wat werd verteld op lezingen op scholen en

¹⁴⁷ Sante Brun, Limburg (bijna) literaire woestijn-af, in: *Limburgs Dagblad*, 30-8-1986.

¹⁴⁸ Ed van Eeden, De literaire infrastructuur van Limburg. Wiel Kusters, 'Ik houd erg van bedrijvigheid', in: *Boekblad*, 157(1990) nr 20 (18 mei), pp. 10-11.

¹⁴⁹ *Boekblad*, 157(1990) nr 20 (18 mei), p. 11. (Themanummer Maastricht).

¹⁵⁰ Bente-Helene van Lambalgen, De universiteit als splijtzwam onder coöperatieve geesten, in: *Boekblad*, 157(1990) nr 20 (18 mei), pp. 12-13.

volwasseneducatieprojecten over jeugdlectuur, nieuw. Een schrijfster als Annie M.G. Schmidt kreeg in Limburg geen poot aan de grond. Dit omdat zij *socialiste* was, en dat indruiste tegen de katholieke doctrine.¹⁵¹

Naar aanleiding van het opgaan van de i & b centrale Limburg, de voormalige PBC, in 1995 in de nieuwe provinciale welzijnskoepel Symbiose, kwamen er kritische geluiden onder vakgenoten. Het bibliotheekgebruik in Limburg lag toch al zo'n 10 procent lager dan het landelijk gemiddelde, en door deze fusie zou het bibliotheekwerk in Limburg onherroepelijk op achterstand worden geplaatst ten opzichte van de rest van het land.¹⁵² Het bibliotheekwerk in Limburg dreigde in een neerwaartse spiraal terecht te komen. Verschillende lokale bibliotheken voelen zich door Symbiose in de steek gelaten. In Limburg dreigde men met de vernieuwing van het bibliotheekwerk achterop te raken.¹⁵³

Op 13 juli 1996 verscheen er een uitvoerig artikel in *Dagblad de Limburger*, naar aanleiding van CBS-statistieken van openbare bibliotheken op de voorpagina met de koppen 'Limburgers lezen nauwelijks'. Hierin werd beweerd dat van alle Nederlanders, Limburgers de minste boeken lazen, en het zag er niet naar uit dat dat in de toekomst zou verbeteren, want er bestond in Limburg nou eenmaal geen lees traditie. 'Zonder meer kun je stellen dat Limburg met een forse leesachterstand kampt. En die achterstand halen we voorlopig niet in', aldus M. Heijnen, unitleider van het Limburgse Bibliotheekwerk van stichting Symbiose te Roermond. F. van Galen van het bisdom zei: 'Door de invloeden van het katholicisme werd het lezen vroeger inderdaad niet gestimuleerd. Vandaar dat er hier geen echte leescultuur bestaat, zoals in de meeste andere provincies'. Naast het katholicisme werd ook het relatief grote aantal laagopgeleiden in Limburg als oorzaak genoemd voor de geringe leesgerigheid.¹⁵⁴

¹⁵¹ *Boekblad*, 157(1990) nr 20 (18 mei). (Themanummer Maastricht).

¹⁵² Wim Keizer en Frans Stein, Bibliotheekwerk in Limburg onherroepelijk op achterstand? : I & B Centrale toegetreden tot welzijnskoepel Symbiose, in: *Bibliotheek & Samenleving*, (1995) nr 11, pp. 14-19.

¹⁵³ Frans Stein, We voelen ons door Symbiose in de steek gelaten : bibliotheekwerk in Limburg in een neerwaartse spiraal, in: *BibliotheekBlad*, (1997) nr 15/16, pp. 6-9; nr 14, p. 14.

¹⁵⁴ Richard Willems, Limburgers lezen nauwelijks : geringe aandacht voor lectuur mede te wijten aan katholicisme : leesachterstand halen we voorlopig niet in, in: *Dagblad de*

Blijkbaar raakte het artikel van Willems enkele gevoeligheden gezien de geprikkelde toon van en hoeveelheid reacties op dit stuk. Joep Leerssen, hoogleraar Europese Studies aan de Universiteit van Amsterdam, en afkomstig uit Zuid-Limburg noemde bovengenoemd artikel bijvoorbeeld 'onzin, waanwijs gewauwel en intellectuele luiheid, dat denken in stereotypen'. 'Het feit dat betovergrootouders in de achttiende eeuw zo kort gehouden werden in hun leesbehoefte door meneer pastoor, is geen verklaring'. Op deze manier werd er weer een cliché over Limburg in de media rondgetrompetteerd. Hij noemde de onderzoeken 'misleidend, kwasi-nauwkeurig en reductief, een luchtballon', met te weinig aandacht voor nuances en verhoudingen ten opzichte van het leesgedrag in bijvoorbeeld Aken, Luik en Belgisch Limburg. Leerssen meende dat de leesachterstand in Limburg te wijten was aan de te krappe financiering van Limburgse bibliotheken, de geringe openingstijden en de slechte huisvesting.¹⁵⁵ Een lezer uit Venlo reageerde eveneens op het artikel van Willems en meende dat de onderzoekers van het CBS de *Index* en het Bisschoppelijk Mandement¹⁵⁶ van 1954, waarin het katholieken werd verboden neutrale kranten, VARA-gids en PvdA-lectuur te lezen, waren vergeten. Boeken van Emile Zola als *De mijn* en *De buik van Parijs* waren in Heerlen en Venlo niet te krijgen. 'Geen enkele bibliotheek durfde die in huis te hebben. Die ben ik in Maaseik gaan halen'. De schrijver werkte voor de oorlog in Heerlen in de mijnen. 'Toen gold de stelregel: hou jij ze dom, de r.k. kerk, en dan houden wij ze arm. Kerk en werkgevers gingen hand in hand'.¹⁵⁷ Op het artikel van Leerssen verscheen ook een reactie van een lezer uit Venlo, die de stelling weerlegde, dat het minder boeken lenen van nu ook maar iets te maken zou hebben met de katholieke achtergrond. Een indirect verband was volgens hem wel denkbaar. In Limburg zou de gemeenschapszin en het barokke culturele leven van de kerk sterk zijn. Vanuit die katholieke gemeenschapszin zou de Limburger zich liever met 'zijn kaartploegje in zijn buurtcafé

Limburger, 13-06-1996, pp. 1, 3.

¹⁵⁵ Joep Leerssen, Waarom lezen Limburgers geen boeken?, in: *Dagblad de Limburger*, 27-7-1996, p. 19.

¹⁵⁶ Bisschoppelijk Mandement 1954 : de katholieke in het openbare leven van deze tijd, in: *Analecta voor het Bisdom Roermond*, 35(1954) nr 1, p. 73 en verder.

¹⁵⁷ A.W. Stienen, Lezen, in: *Dagblad de Limburger*, 29-7-1996.

amuseren dan met een boek'. De feestelijke vieringen binnen de katholieke kerk bezorgden Limburg daarnaast meer muziekgezelschappen en andere culturele verenigingen dan elders. 'De minder uitbundige protestant in ons land leest misschien liever een boek'. Men hoeft zich volgens deze brief geen zorgen te maken over de leesachterstand: 'uit een Cito-toets was gebleken dat de doorsnee-Limburger qua intelligentie net iets boven de rest van Nederland uitstak'.¹⁵⁸

Conclusie

De geschiedenis van het lezen in Limburg blijkt een complexe aangelegenheid te zijn. De geconstateerde relatieve leesachterstand heeft velerlei oorzaken, die diep in de politieke, culturele en religieuze geschiedenis van de provincie liggen.

Samenvattend kan worden gezegd dat katholieken afwijzend stonden ten opzichte van lezen en de rond de eeuwwisseling ontstane OLB-en, vanwege het vermeende geloofs- en zedenondermijnende karakter. Dergelijke bibliotheken pasten niet in het katholieke verzuilde denken vanwege het ontbreken van censuur en lezersbegeleiding. Pas na 1913 ontstonden de zogenaamde RK OLB-en, waarbinnen de katholieke signatuur wel werd gewaarborgd. De eerste RK OLB in Limburg werd in 1915 in Heerlen opgericht. Deze bibliotheken hadden zeker tot aan de Tweede Wereldoorlog te kampen met een geringe belangstelling, gezien het lage ledenaantal en de lage uitleencijfers.

Er werd in Limburg lang en sterk vastgehouden aan de verzuilde katholieke leescultuur in de vorm van volksbibliotheken. Ook deze katholieke volksbibliotheken hadden lange tijd een relatief laag aantal vestigingen en lage uitleencijfers. Boekpromotieactiviteiten als boekenweek en boekenbal werden eveneens relatief laat geïntroduceerd in het zuiden.

De katholieke geestelijkheid had grote invloed op het lezen door de in 1918 opgestelde *Boekenwet* waarin de *Index* en andere vormen van censuur werden geregeld. Verder werd in 1937 de recensie-dienst

¹⁵⁸ J. van den Berg, Boeken lezen, in: *Dagblad de Limburger*, 3-8-1996.

IDIL opgericht, een soort keurraad voor het katholieke boek. *Index, IDIL, Boekenwet* en herderlijke brieven zorgden onder katholieken voor een sfeer van onvrijheid wat betreft het lezen van boeken.

De invloed van de geestelijkheid in Limburg op het lezen was sterk. De bisschoppen (onder andere Drehmanns en Feron) waarschuwden herhaaldelijk tegen het lezen van slechte lectuur (bijvoorbeeld socialistische bladen, romans en sensatielectuur). Ook hadden zij in de jaren vijftig grote invloed binnen het KCVL-Limburg.

Ook de invloed van het onderwijs op het lezen moet niet worden onderschat. Het lager onderwijs was tot in de twintigste eeuw in het zuiden in een slechtere situatie dan in het noorden. Bovendien had de katholieke kerk grote invloed op het onderwijs in Limburg en oefende hier indirect haar invloed op het lezen uit. Daarnaast hadden katholieken tot in de twintigste eeuw een lagere alfabetiseringsgraad. Na 1900 waren de eerste katholieke literaire tijdschriften ontstaan. Samen met de katholieke boekenreeksen, die vlak voor de Tweede Wereldoorlog ontstonden, zorgden ze voor een katholiek leesaanbod en leverden een bijdrage aan de katholieke leesemancipatie. De literaire tijdschriften waren weliswaar gericht op de elite, ze hebben het schrijven van Limburgse auteurs gestimuleerd. De katholieke reeksen waren meer gericht op het volk en zorgden voor de democratisering van het lezen onder katholieken en voor het ontstaan van huisbibliotheken.

Vanaf 1913 werd in Limburg regelmatig het probleem aan de orde gesteld in de regionale media door regionale journalisten en schrijvers, dat er in de provincie zo weinig werd gelezen, een discussie die doorloopt tot 1998. Toch is het verwijt dat katholieken of Limburgers voor de Tweede Wereldoorlog geen boeken lazen onjuist. Er was wel degelijk een interesse, gezien de grote belangstelling voor clandestiene lectuur en winkelbibliotheken. In 1953 namen de winkelbibliotheken nog 33 procent van de totale uitleen van alle Limburgse bibliotheken voor hun rekening. De invloed van de winkelbibliotheken op leesgedrag ontbreekt echter in alle handboeken of wordt afgedaan als een marginaal en verfoeilijk verschijnsel. De leesbehoefte die er blijkbaar was, werd niet alleen gedwarsboomd door de clerus, maar ook door de overheid, en werd buiten de officiële kanalen om bevredigd.

De discussie over de leesachterstand in Limburg had zijn hoogtepunt in de jaren vijftig. Historische argumenten als de generaliteitsperiode

en de taalpolitiek (het gebruik van het Frans door de elite, en dialect door het volk) werden als verklaringen genoemd, evenals het gebrek aan degelijke voorzieningen, de geringe urbanisatie en de late culturele, wetenschappelijke en economische emancipatie der katholieken. Ook zou een sterk autoriteitsbesef de drang naar persoonlijke verantwoordelijkheid en geestelijke verdieping hebben benadeeld. Naast artikelen over geringe leesbereidheid, verschenen parallel hieraan artikelen over de relatieve achterstand van het aantal boekhandels en gediplomeerde boekverkopers, organisatorische en financiële achterstand van de Limburgse bibliotheken, discriminatie van Limburgse schrijvers en een gebrek aan positieve en actieve lectuur- en bibliotheekpolitiek van de Limburgse overheid. Meestal verschenen dergelijke artikelen naar aanleiding van onderzoeken van CBS of SSB.

De KCVL-Limburg heeft tussen 1949 en 1961 bijgedragen aan het ontstaan van een georganiseerde leesstructuur in de provincie. Ondanks het gebrek aan positieve (financiële) steun heeft ze veel werk verricht op het gebied van lectorspreiding en wellicht veel Limburgers tot boeken lezen gebracht.

In de jaren zestig en zeventig werd er, voorzover bekend, niet geschreven over de geringe leesbereidheid. De gemoederen werden waarschijnlijk beziggehouden met de hervorming van de katholieke kerk, die gestalte kreeg in het Tweede Vaticaans concilie in 1962, en de gevolgen daarvan voor de leescultuur. Afschaffing van *Index*, *Boekenwet* en IDIL zorgden voor ontzuiling van boekhandels en bibliotheken en voor vrijheid van lezen. In Limburg ging deze ontzuiling niet zonder slag of stoot, men bleef lang vasthouden aan de katholieke signatuur. Schrijvers als Jan Wolkers konden in 1964 nog op hevig verzet rekenen.

In de jaren tachtig en negentig laaide het debat over de leesachterstand in Limburg weer op, meestal naar aanleiding van onderzoeken van het CBS of de SSB, waarin Limburg meestal ongunstig uit de bus kwam. Er werd geschreven over geringe boekenkooplust, het geringe aantal (literaire) uitgeverijen en het ontbreken van een literaire infrastructuur. De klachten gingen altijd over het geringe lezen van boeken; kranten en tijdschriften werden wél gelezen. Opvallend was het aantal nieuwe argumenten, en de verscheidenheid van de argumenten, die het verschijnsel zouden verklaren. Het vaakst genoemd werd de invloed van het katholicisme.

Met name de katholieke volksaard, die meer op uiterlijk vertoon was gericht, zou de geringe leesgierigheid verklaren. Ook zou het grote aantal laag opgeleiden ermee te maken hebben. De leesachterstand wordt in Limburg anno 1997, door Limburgers zélf, nog steeds als een probleem ervaren, en raakt aan de discussie over het donkere zuiden.

Men kan, gezien de historie van het lezen in Limburg, niet om de remmende factor van kerk en onderwijs heen. Weliswaar trekken Limburgers zich hedentendage in het dagelijks leven nog nauwelijks iets van de katholieke kerk aan, maar Limburg heeft met betrekking tot het lezen nog te kampen met de katholieke erfenis. De ontwikkeling van een leescultuur ontstaat niet van de ene op de andere generatie, doch neemt een langere periode in beslag.

Om de geschiedenis van het lezen in Limburg in een beter perspectief te kunnen zien, is het noodzakelijk om verder onderzoek te verrichten naar de situatie in de provincie Noord-Brabant (die de leesachterstand heeft weten om te zetten in een leesvoorsprong) en de Euregio. Deze gebieden hebben immers eenzelfde soort leesgeschiedenis als Limburg. Ook moet nog worden onderzocht in hoeverre andere factoren dan de katholieke erfenis van invloed zijn geweest op de ontwikkeling van de leescultuur in Limburg. Zo is er nog geen onderzoek gedaan naar de mogelijke invloed van de Limburgse overheidspolitiek op het lezen, naar de samenhang met de Limburgse volkscultuur en de zuidelijke sociabiliteit. Het lezen moest concurreren met sport, spel, muziek maken en andere populaire vormen van vrijetijdsbesteding. Misschien was de leesbehoefte minder groot omdat de Limburger ontspanning en vermaak bij voorkeur buitenshuis zocht, toen de televisie nog niet bestond. Het ideaal van de stille huiselijkheid, waarbinnen de leescultuur prima kon gedijen, is in ieder geval geen Limburgse uitvinding.

KASPER WAGEMANS

LIMBURG EN HET BELGISCHE ANNEXIONISME 1918-1920

Inleiding

Met het van kracht worden van de nieuwe Nederlandse grondwet van 1840 werd de Nederlandse provincie Limburg op staatkundig gebied voltooid. Hieraan waren drie eeuwen van territoriale versnippering en staatkundige chaos voorafgegaan.¹ Vanaf dat moment begon er een proces van natievorming dat zo'n tachtig jaar lang op de bevolking kon inwerken.² In 1844 en 1848 wilden de Limburgers zich uit het Nederlandse staatsverband losmaken, maar deze pogingen mislukten door krachtig optreden van de Nederlandse overheid.³ Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog was de integratie van Limburg in de Nederlandse natie al een behoorlijk eind gevorderd. De infrastructuurle achterstand met het noorden was nagenoeg ingelopen en de economie maakte een snelle groei door, op het sociaal-culturele vlak raakte Limburg meer verbonden met de Nederlandse natie en door het optreden van prominente Limburgse politici als Nolens en Ruys de Beerenbrouck was de provincie doorgedrongen in het centrum van de Nederlandse politiek.⁴ In 1914 echter werd de langste Europese

¹ E.C.M.A. Batta (et al.), *Limburg's verleden : geschiedenis van Nederlands Limburg tot 1815*, (deel 2), Maastricht 1967, pp. 669-701. W. Jappe Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen*, (deel 2) (Maaslandse Monografieën; 17), Assen 1974.

² P.J.A. Nissen, De ontplooiing van het regionaal zelfbewustzijn in de beide provincies Limburg na 1839, in: *Eenheid en scheiding van de beide Limburgen : verslagbundel van het op 26 mei 1989 te Alden Biesen gehouden congres bij gelegenheid van de herdenking 150 jaar beide Limburgen* (Maaslandse Monografieën; 47), Leeuwarden/Maastricht 1989, pp. 181-212. H. Verhage, Realiteit of retoriek? : het katholieke onbehagen ten aanzien van de Nederlandse natie in Limburg in de negentiende eeuw, in: *Transparant*, 5(1994) nr 2.

³ R.P.W.J. van der Heijden, Noch Fransch noch Pruisisch maar Nederlandsch! : publieke opinie en Nederlands-nationaal gevoel in de Nederlandse provincie Limburg rond 1870, in: *De Maasgouw*, 111(1992), pp. 82-98. R.P.W.J. van der Heijden, De terugkeer van het Nederlands gezag in Limburg 1839-1840, in: *De Maasgouw*, 108(1989), pp. 65-74.

⁴ M. van der Eycken, Verkeerswegen als bindteken?, in: *Eenheid en scheiding van de beide Limburgen : verslagbundel van het op 26 mei 1989 te Alden Biesen gehouden congres bij gelegenheid van de herdenking 150 jaar beide Limburgen* (Maaslandse Monografieën; 47),

vrede sinds mensenheugenis wreed verstoord. Limburg en Nederland werden, net als tijdens de Pruisische dreiging van 1870, opnieuw in hun voortbestaan bedreigd. Nadat was gebleken dat Duitsland niet van plan was de Nederlandse neutraliteit te schenden (het Schlieffenplan dat voorzag in een opmars door Limburg werd door Von Moltke gewijzigd) konden Nederland en Limburg vooralsnog opgelucht ademhalen. Toen de in een euforische overwinningsoes verkerende Belgen in 1918 aan Nederland de rekening voor zijn neutraliteit wilden presenteren, werd Nederlands Limburg, evenals Zeeuws-Vlaanderen, wederom bedreigd.

België tijdens de Eerste Wereldoorlog

Op 4 augustus 1914 vielen de Duitse legers België binnen. Zo kwam er op hardhandige wijze een einde aan een periode van 75 jaar door de toenmalige grote mogendheden opgelegde en gegarandeerde neutraliteit. Nederland bleef voor de ellende van een oorlog gespaard en hield zich aan een strikte neutraliteit. De Belgische regering nam de wijk naar de Franse plaats Le Havre, waar zij vier jaar lang in ballingschap regeerde zonder de controle van een parlement. Naast het probleem van de Duitse bezetting (op het kleine gebied rond Ieper na) kreeg de Belgische regering in ballingschap te maken met twee interne problemen: het Vlaams probleem en het sociale vraagstuk. Door het ontbreken van een parlement oefende de regering het bewind uit door middel van besluitwetten. Deze oorlogsregering werd (zonder onderbreken) tot 1 juni 1918 geleid door Charles de Broqueville, die aan het einde van de oorlog werd vervangen door Gerard Cooreman.⁵

De traditionele Belgische partij-politieke tegenstellingen boetten als gevolg van de oorlog sterk in. Er ontstond in Le Havre speelruimte voor politieke pressiegroepen van diverse pluimage. Deze pressiegroepen richtten zich vooral op de buitenlandse politiek, omdat daar

Leeuwarden/Maastricht 1989, pp. 69-94. J.C.G.M. Jansen, *Industrie en mijnbouw in de beide Limburgen van 1839-1989*, in: *Eenheid en scheiding van de beide Limburgen : verslagbundel van het op 26 mei 1989 te Alden Biesen gehouden congres bij gelegenheid van de herdenking 150 jaar beide Limburgen* (Maastrandse Monografieën; 47), Leeuwarden/Maastricht 1989, pp. 13-67.

⁵ R.L. Schuursma, *Het Onaannemelijk Tractaat*, Utrecht 1975, p. 13.

in de toekomst voor België veel van afhing. De politieke situatie waarin België in de oorlogsjaren verkeerde was bijzonder ingewikkeld. Toch zal ik op basis van de literatuur in het kort proberen te schetsen wat er in de diverse Belgische politieke kringen speelde en hoe dit uiteindelijk heeft geleid tot de annexionistische campagne na afloop van de oorlog.

De Belgische regering in ballingschap wist niet goed wat te doen met het statuut van de opgelegde en gegarandeerde neutraliteit van 1839. Had de schending van de neutraliteit door één van de garanten hier nu een einde aan gemaakt of niet? Zo ja, waar moest het dan door worden vervangen? Wat betreft een mogelijke oplossing voor dit probleem ontstonden er in Le Havre ruwweg twee stromingen. De scheidslijn tussen deze twee stromingen was echter moeilijk waar te nemen en viel niet samen met de traditionele politieke tegenstellingen. Ten eerste ontstond er een neutralistische stroming, die er vanuit ging dat de neutraliteit wel geschonden was maar niet opgeheven. Deze stroming pleitte voor een status-quo tijdens de vijandelijkheden. Men verwachtte dat een dergelijk legalisme zou werken als een soort afweerscherm tegen een politiek, militair en economisch opdringen van de overgebleven garanten, te weten Frankrijk en Engeland. (De andere drie garanten, Duitsland, Oostenrijk-Hongarije en Rusland waren afgevallen). Derhalve wilde men elke actie vermijden die de onafhankelijke positie van België in het gedrang zou kunnen brengen of als het bevoordelen van één bepaalde mogendheid zou kunnen worden opgevat. Na de oorlog wilde men wel een wijziging van het statuut van 1839, maar vooralsnog ging het er om de territoriale integriteit van het Belgische grondgebied te beklemtonen. Tevens wilde men een zo hoog mogelijke vergoeding voor de geleden oorlogsschade bedingen. Vertegenwoordigers van deze stroming waren Koning Albert I, enkele opperofficieren en de meerderheid van de vooraanstaande Vlaamse politici in ballingschap.⁶

De tweede stroming werd vertegenwoordigd door enkele ministers en jonge topambtenaren van de ministeries van Buitenlandse Zaken en van Koloniën en door Belgisch-nationalistische pressiegroepen. Deze stroming beschouwde het neutraliteitsstatuut als achterhaald en streefde naar economische en militaire samenwerking met Frankrijk

⁶ R. van Eeno, *België en het buitenland 1918-1940*, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, (deel 13), Haarlem 1979, pp. 314-318, aldaar p. 314.

en Engeland alsmede de stichting van een groot en sterk België. Voor dat laatste zag men een rol weggelegd voor de Engelse en Franse diplomatie na de oorlog. Over het hoe en wat van een eventuele gebiedsuitbreiding was men het onderling oneens. Vooral Luxemburg, Zeeuws-Vlaanderen en Nederlands Limburg behoorden tot de mogelijkheden. De idee van een groot België vond ook steun bij de naar Frankrijk en Engeland uitgeweken hoogste financiële, economische en maritieme milieus. Gedurende de oorlog werden er vanuit deze kringen enkele bladen opgericht, die tot doel hadden de Belgische regering en de soldaten aan het front in deze richting te beïnvloeden.⁷

De idee van een Belgisch irredentisme was niet iets nieuws. Verschillende auteurs wijzen erop dat er sinds 1839 in de Belgische buitenlandse politiek een constante latente onderstroom te signaleren valt, gericht op de expansie van het Belgische grondgebied. J.C. Boogman ziet tot 1870 een constant - zij het meestal geheim - streven naar de herwinning van het in 1839 verloren Luxemburg en Nederlands Limburg. Volgens Schuursma vormde het irredentisme lange tijd een van de constante elementen van de Belgische buitenlandse politiek en één van de oorzaken van het annexionisme van na de Eerste Wereldoorlog. De Belgische historica Maria de Waele wijst erop, dat de vroege belangstelling voor territoriale annexaties onder meer te verklaren valt uit het voortleven op het Belgische ministerie van Buitenlandse Zaken van de herinnering aan de in 1839 verloren gebieden. Telkens wanneer door een verstoring van het Europese machtsevenwicht zich een kans aandiende om de betreffende gebieden terug te winnen, liet de Belgische diplomatie geen kans in die richting onbenut. Indien de situatie echter te gespannen werd en België betrokken zou kunnen raken bij een oorlog, dan werden deze pogingen snel weer gestaakt. Naar buiten toe was deze annexionistische tendens nauwelijks waarneembaar.⁸

De snelle opkomst van het Duitse keizerrijk en het gevaar voor een verstoring van het politieke evenwicht in Europa bracht in 1886 een

⁷ Van Eenoo, België en het buitenland, pp. 314-315.

⁸ J.C. Boogman, *Nederland en de Duitse Bond 1815-1851*, Groningen 1955, p. 52. Schuursma, *Onaannemelijk tractaat*, p. 4. M. de Waele, *De Belgische annexionistische campagne in Nederlands Limburg 1914-1920*, in: *Acta. Colloquium over de geschiedenis van de Belgisch-Nederlandse betrekkingen tussen 1815 en 1945, 10-12/12/1980 (Acta)*, Gent 1982, pp. 353-386, aldaar p. 354.

ambtenaar van het Belgische ministerie van Buitenlandse Zaken, Emile Banning, ertoe een memorandum te schrijven over de verdedigbaarheid van de Belgische grenzen. Het thema van zijn *Considérations sur la défense de la Meuse* vormde het vermeende Belgische onvermogen zich tegen agressie te kunnen verdedigen als gevolg van het niet vrij kunnen beschikken over Schelde en Maas. België zou samen met Nederland over de co-soevereiniteit van de Schelde moeten beschikken, wat betekenen zou dat Nederland Zeeuws-Vlaanderen aan België moest overdragen. Alleen hierdoor zou België in staat zijn de verbinding met het buitenland open te houden. Voor de verdediging van de Belgische oostgrens betekende het niet kunnen beschikken over Luxemburg en Maastricht een aanzienlijke militaire belemmering. Banning verwachtte niet dat het Nederlandse leger enige moeite zou doen de Duitse legers bij een eventuele aanval dwars door Limburg tegen te houden. Deze verwachting is natuurlijk niet vreemd als men bedenkt dat zestien jaar eerder het Nederlandse leger zich uit Limburg had teruggetrokken toen de Pruisische legers zich roerden. Indien de Duitsers vrij zouden kunnen beschikken over het bruggenhoofd Maastricht, achtte hij de stad Luik niet verdedigbaar. Tot het begin van de twintigste eeuw speelden de opvattingen van Banning geen grote rol. Hierin kwam verandering toen onder druk van de dreigende situatie in Europa de journalist Baie een campagne startte met als doel nauwere militaire samenwerking tussen België en Nederland. Baie verwachtte dat de Lage Landen het slagveld zouden worden van een toekomstig conflict tussen de grote mogendheden. Aangezien het gevaar het grootst was van Duitse zijde, stelde hij voor aansluiting te zoeken bij de Frans-Engelse Entente. De 'campagne Baie' vond in het (pro-Duitse) Nederland weinig weerklank. Men hechtte nog altijd veel waarde aan het neutraliteitsbeginsel en vreesde in een conflict met een der grote mogendheden betrokken te raken. Wel kwam er nog een particuliere Belgisch-Nederlandse commissie tot stand, maar deze wist als gevolg van de Nederlandse desinteresse geen overeenstemming te bereiken. In 1910 kwam de commissie voor het laatst bij elkaar.⁹ In november 1915 werd het probleem van België's internationale statuut acuut, toen naar aanleiding van de toetreding van Italië tot het

⁹ C.A. van der Klaauw, *Politieke betrekkingen tussen Nederland en België 1919-1939*, Leiden 1953, pp. 4-5.

geallieerde kamp, de anti-neutralisten er bij de Belgische regering op aandrongen aansluiting te zoeken bij het Verdrag van Londen van 5 september 1914. In dit verdrag hadden de geallieerde mogendheden afgesproken niet afzonderlijk vrede te sluiten en de vredesvoorwaarden in gemeenschappelijk overleg vast te stellen. De Belgische minister van Buitenlandse Zaken van dat moment, de voormalige Haagse gezant Baron Beyens, was tegen aansluiting. Wel trad hij in onderhandeling om van de geallieerden een verklaring los te krijgen, waarin zij beloofden de belangen van België tijdens de vredesonderhandelingen te zullen behartigen. Hierop legden Frankrijk, Groot-Britannië en Rusland op 14 februari 1916 de zogenaamde *Verklaring van Sainte-Adresse* af, waarbij de drie grote mogendheden beloofden geen einde aan de vijandelijkheden te maken zonder dat België zou worden hersteld in zijn politieke en economische onafhankelijkheid. Beyens had nog geprobeerd bepaalde territoriale claims, de zogenaamde 'justes revendications' in deze verklaring te laten opnemen, maar hier wilden de geallieerden niets van weten uit angst de indruk te wekken de Belgische annexionistische eisen te steunen. Over de totstandkoming en de effecten van de *Verklaring van Sainte Adresse* lopen de meningen onder historici nogal uiteen. De Belgische historicus O. de Raeymaeker stelde in 1945 dat het initiatief van deze verklaring uitging van de geallieerden als blijk van erkentelijkheid voor de '*loyale en heldhaftige houding van ons land tegenover den Duitschen aanval*'. Op het moment dat hij zijn onderzoek deed waren de belangrijkste archieven over deze periode echter nog potdicht waardoor het onderzoek, wat hij overigens zelf ook aangeeft, zeer onvolledig was. Eerst begin jaren zeventig werden de archieven over deze periode vrijgegeven, waarna er een schat van informatie boven water kwam. De *Verklaring van Sainte Adresse* moet vooral worden gezien als een diplomatiek huzarenstukje van minister van Buitenlandse Zaken Baron Beyens. Beyens was een uitgesproken anti-annexionist en wilde van territoriale annexaties ten koste van Nederland niets weten. Hij kwam echter onder zware druk te staan van het annexionistische kamp, dat bij de Belgische regering steeds meer invloed kreeg. De verklaring was min of meer een compromis tussen neutralisten en annexionisten. De grote mogendheden zouden België laten deelnemen aan de vredesonderhandelingen - een belofte die zij overigens niet zouden nakomen - en het land mocht rekenen op politiek en economisch herstel en een vergoeding voor de oorlogs-

schade. Onder druk van de annexionisten probeerde Beyens tevergeefs de geallieerden te verleiden tot het doen van territoriale toezeggingen, met name op het gebied van het Schelderegime. Deze demarche van Beyens leidde bij de geallieerden tot veel irritatie en lekte uit in de Nederlandse pers, waarna in Nederland grote beroering ontstond.¹⁰

Het Comité de Politique Nationale

Van alle rechts-nationale c.q. annexionistische pressiegroepen was het door Pierre Nothomb opgerichte *Comité de Politique Nationale* de meest invloedrijke. Opmerkelijk is dat het jaar van oprichting van het comité in de literatuur per auteur verschilt. C.A. van der Klaauw en R.L. Schuursma menen dat het in 1910 werd opgericht, kort na het mislukken van de al eerder genoemde *Campagne Baie*. De meeste andere auteurs dateren de oprichting in november 1918. Veel waarde kan worden gehecht aan de datering van H.D. Mommaerts: 18 november 1918. Mommaerts was als lid van het Vlaams Persbureau, een groep naar Nederland uitgeweken Vlaamse journalisten, nauw betrokken bij het vergaren van informatie over de handel en wandel van de Belgische regering in Le Havre en de pro-annexionistische beweging.¹¹

Het geharrewar over de territoriale eisen ten nadele van Nederland speelde zich na 1914 niet meer binnenskamers af. Al in de lente van 1915 was de door Fernand Neuray geleide krant *La Vingtième Siècle* begonnen met haar roemruchte annexionistische campagne. Naast het rechtvaardigen van de territoriale eisen hield het blad alle beslissingen van de Nederlandse regering in het kader van de neutraliteit nauwlettend in de gaten. De krant suggereerde dat Nederland niet zo neutraal was als het beweerde en dat het eigenlijk een stille bondgenoot van Duitsland was. Nu moet worden gezegd dat sommige

¹⁰ O. de Raeymaeker, *België's internationaal beleid 1919-1939*, Leuven 1945, p. 11. Van Eenoo, *België en het buitenland*, p. 315. Schuursma, *Onaannemelijk tractaat*, p. 14.

¹¹ Van der Klaauw, *Politieke betrekkingen*, p. 5. De Waele, *De Belgische annexionistische campagne*, pp. 358-359. Schuursma, *Onaannemelijk tractaat*, p. 13. H.D. Mommaerts, *Het Belgische expansionisme bij de herziening van de verdragen van 1839 en de vredesbesprekingen te Parijs in 1919*, in: *Wetenschappelijke tijdingen*, 4(1977), pp. 193-204, aldaar p. 194.

Nederlandse politici en leden van het koninklijk huis van hun Duitsgezindheid geen geheim maakten, maar het predikaat 'stille bondgenoot' voerde veel te ver. In 1916 verschenen de eerste annexionistische brochures van onder andere Eugène Baie (onder andere *La Belgique de demain*) en Pierre Nothomb (onder andere *La Barrière Belge* en *Petit Cathéchisme National*). Dergelijke brochures werden onder de Belgische frontsoldaten verspreid maar vonden bij de Vlaamse soldaten weinig gehoor, daar Vlaanderen over het algemeen niets voelde voor annexaties ten koste van zijn taalgenoot. Vooral het frontblaadje *Le Petit Cathéchisme Nationale* veroorzaakte in Nederland veel commotie. Op verzoek van de Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken, Loudon, maakte de Nederlandse gezant te Le Havre, Van Weede, Beyens attent op het bestaan van het blaadje, waarna Beyens het liet verbieden.¹²

Pierre Nothomb (1887-1966), publicist, schrijver en (heethoofdig) politicus, werd aan het begin van de oorlog door de Belgische regering naar Le Havre geroepen om de Belgische zaak in brochures en buitenlandse dag- en weekbladen te verdedigen. Nothomb ontpopte zich al snel tot de meest luidruchtige figuur van de annexionistische beweging in Le Havre en Parijs. Samen met de industrieel Gaston Barbanson werd hij door de ministers De Broqueville en Renkin in 1916 belast met het populariseren van de 'terugkeer' van Luxemburg bij België. In 1917 werd hij aan Buitenlandse Zaken verbonden voor 'studies en documentatie' en kreeg hij een eigen kantoor op het departement. Vanaf deze plek, het zenuwcentrum van de Belgische buitenlandse politiek, wist hij met zijn annexionistische 'gezwets' veel hoge politici te beïnvloeden, met name de in 1918 tot minister van Buitenlandse Zaken benoemde Paul Hymans. Het mag best onbegrijpelijk worden genoemd, dat de Belgische regering een persoon van dergelijk laag politiek allooi in haar gelederen heeft opgenomen. Gesteund door De Broqueville en enkele andere (Waalse) ministers, richtte Nothomb zoals gezegd op 18 november 1918 het *Comité de Politique Nationale* op, precies één week na de wapenstilstand. In de jaren 1919-1920 richtte het Comité zich vooral op de buitenlandse politiek en de verdediging van de Belgische eisen op de vredesconferentie van Parijs. Na 1920 hield het zich meer bezig met

¹² De Waele, *De Belgische annexionistische campagne*, p. 358. Schuurisma, *Onaannemelijk tractaat*, p. 15.

binnenlandse aangelegenheden en evolueerde het, aldus De Waele, steeds meer in autoritaire, pre-fascistische richting.¹³

De Waele stelt dat het *Comité de Politique Nationale*, ondanks de vele rumoerige manifestaties, slechts weinig weerklank vond bij de bredere publieke opinie. Deze stelling is misschien waar voor wat het Vlaamse deel van de Belgische natie betreft, in Waalse en Franstalige Vlaamse kringen was het Belgische nationalisme zeer populair. Het annexionisme was dan ook vooral een Waals-Belgicistische aangelegenheid. In de eerste negen maanden van zijn bestaan groeide het comité uit tot een beweging van 250.000 leden. In 1919 bracht het een aantal annexionistische brochures uit waarin annexatie van Limburg en Zeeuws-Vlaanderen met argumenten van historische, economische en militaire aard werden gerechtvaardigd. Op 8 maart 1919 verscheen bovendien de nieuwe kaart van het door het Comité gewenste 'Groot-België' met als onderschrift 'La Belgique Mutilée' (een verwijzing naar het verdrag van 1839 waarin het territorium van België werd 'verminkt').¹⁴ Toen deze kaart ook in Nederland opdook veroorzaakte deze veel politieke verontwaardiging. De aanvankelijke Nederlandse sympathie voor België begon na de oorlog snel te bekoelen.

Vormde het *Comité de Politique Nationale* nu werkelijk een gevaar voor de territoriale soevereiniteit van Nederland? Een antwoord op deze vraag laat zich moeilijk geven, omdat de meningen onder tijdgenoten en historici nogal uiteen lopen. Wel is bekend dat de Nederlandse diplomatieke dienst de verrichtingen van de nationalistische bladen en clubs scherp in de gaten hield. Zowel tijdens als na de oorlog werd er regelmatig aan de regering in Den Haag gerapporteerd. Zo rapporteerde de minister-resident te Brussel Van Vollenhoven op 30 december 1918 aan minister Loudon over de oprichting van het Comité door Nothomb. Op 30 juni 1919 rapporteerde Van Vollenhoven wederom over het Comité, dit keer aan de nieuwe minister van Buitenlandse Zaken Van Karnebeek: 'Het Comité de Politique Nationale belegt voor de maand September een congres,

¹³ De Waele, *De Belgische annexionistische campagne*, p. 359, noot 8.

¹⁴ De Waele, *De Belgische annexionistische campagne*, p. 359, noot 8. R.P.J.W.M. van der Heijden, *Tijden veranderen : Limburg tussen Nederland en België*, in: *De Maasgouw*, 111(1992), pp. 101-157, aldaar p. 8. De reactie in Nederlands Limburg op het Belgische annexionisme van 1918-1919, in: *De Maasgouw*, 111(1992), pp. 101-157.

waar de desiderata van dit Comité zullen worden besproken, zoals blijkt uit het eveneens hierbijgevoegd communiqué van bedoeld comité, opgenomen in *Le Soir* van 29 dezer, waarin tevens melding wordt gemaakt van de inwendige organisatie van deze groep, aan het hoofd waarvan ondermeer staat de zeer heethoofdige, doch weinig beteekenende Pierre Nothomb'. In dit rapport stelde Van Vollenhoven dat het comité niet de gedachte van de leidende Belgische kringen weergaf, maar dat het gevaar bestond dat het comité onwillekeurig de publieke opinie in België beïnvloedde en dus niet moest worden onderschat. Voor Van Vollenhoven stond het vast dat iedereen in België ervan overtuigd was dat het vrijmaken van de Schelde voor België van levensbelang was en dat een overeenkomst met Nederland waarin deze kwestie niet afdoende zou worden opgelost, niet aanvaard zou worden.¹⁵

Al ruim voor het einde van de oorlog waren er in Nederland veront- ruste geluiden te horen over het 'annexionistische gedrijf' in Le Havre. Sommige Tweede-Kamerleden waarschuwden de regering dat zij beducht moest zijn op de hoge eisen die de Belgen na afloop van de oorlog zouden stellen. Ook verschenen er diverse brochures waarin werd gewaarschuwd voor het gevaar van het Belgische annexionisme. Een voorbeeld van zo'n brochure is het anonieme *Het Belgische annexionisme. Een gevaar voor Nederland*. Het werd al in 1917 uitgegeven door M. van der Beek's hofboekhandel te Den Haag. Dit werkje waarschuwde met name voor het Nederland zeer vijandig gezinde boek *La Belgique au tournant de son histoire*, geschreven door enkele Belgische nationalistes. In de brochure werd zeer gedetailleerd beschreven welke grieven de Belgen tegen Nederland koesterden. Tevens werd het Belgische nationalisme grondig geanalyseerd. In de conclusie valt te lezen: 'Al te lang hebben de Nederlanders in het Belgische annexionisme niets anders willen zien dan een anecdote, een grappige originaliteit van enkele Belgische journalisten. Nu nog zijn er heel wat Hollanders voor wie het Belgische annexionisme slechts de specialiteit is van het dagblad 'Le XXe Siècle' iets waarmede dit blad heeft gemeend 'zich interessant te maken'. De auteur drong er bij de Nederlandse regering op aan om

¹⁵ 's Rijks Geschiedkundige Publicatiën (RGP), grote serie, (deel 117), 's-Gravenhage s.a., p. 849. RGP, (deel 156), pp. 4-7.

na de oorlog niet toe te geven op het punt van de Scheldevaart, omdat volgens hem elk toegeven een stap was op het 'hellend vlak'.¹⁶

Aan de vooravond van de vredesbesprekingen

De Nederlandse regering was er dus vroegtijdig voor gewaarschuwd dat de Belgen na de oorlog wel eens voor de nodige problemen zouden kunnen zorgen, ook al omdat Nederland bij de geallieerden bepaald niet in de gunst stond. Twee gebeurtenissen aan de vooravond van de wapenstilstand hebben de situatie voor Nederland nog verslechterd. Nauwelijks in functie, kreeg het nieuwe kabinet onder leiding van Charles Ruys de Beerenbrouck te maken met enorme moeilijkheden. Door de komst van de Duitse keizer en de kwestie van de doortocht van 70.000 Duitse militairen over Limburgs grondgebied haalde Nederland zich de woede van de geallieerden op de hals. Waarschijnlijk op initiatief van koningin Wilhelmina was de voormalige Indische gouverneur-generaal Van Heutsch nog voor het einde van de oorlog naar het keizerlijke hoofdkwartier te Spa afgereisd om de komst van de keizer naar Nederland voor te bereiden. Ondanks herhaaldelijk aandringen van de geallieerden weigerde de Nederlandse regering hem naderhand uit te leveren. De buitenlandse politiek van Nederland kwam hierdoor zwaar onder druk te staan en Van Karnebeek werd daardoor al direct met een negatief saldo belast. Een andere kwestie die Nederland door vooral België en Frankrijk niet in dank werd afgenomen, was het besluit van de Nederlandse regering op 13 november 1918 om grote aantallen Duitse militairen, die zich aan de Belgische kant van de Limburgse grens vertoonden, ongewapend verder te laten trekken naar hun vaderland, waardoor de Belgische bevolking ervan zou worden ontlast. In het licht van de internationale situatie was dit waarschijnlijk niet zo'n verstandige beslissing. Formeel gezien was de oorlog nog niet afgelopen en de Duitse soldaten zouden normaal gesproken krijgsgevangen genomen zijn. Het incident werd vooral door het *Comité de Politique Nationale* tot enorme proporties opgeblazen. Het Comité beweerde dat de Duitsers in België geplunderde spullen ongestoord mee konden

¹⁶ *Het Belgische annexionisme : een gevaar voor Nederland*, 's-Gravenhage 1917.

nemen naar huis. Het waarheidsgehalte van deze aantijging valt te betwijfelen, alhoewel het tegendeel door historici nooit is bewezen.¹⁷ Eind november 1918 kregen de berichten uit Brussel en Parijs over de stemming tegen Nederland een alarmerend karakter. Aangezien het voor Nederland met het oog op de komende vredesbesprekingen zaak was om deze stemming te verbeteren, besloot Van Karnebeek de diplomatieke missie in Parijs te versterken met zijn ambtsvoorganger Loudon en het departementshoofd Rochussen. Ook stuurde hij Ernst Heldring naar Parijs, de directeur van een scheepvaartmaatschappij. Na jaren van afzijdigheid en passiviteit moest het Nederlandse Departement van Buitenlandse Zaken, door de omstandigheden gedwongen, plotseling een actieve buitenlandse politiek voeren. Terwijl in vroegere tijden inventiviteit en activiteit op Buitenlandse Zaken niet op prijs werden gesteld en het departement het sluitstuk van de begroting vormde, gonsde het er in deze dagen plotseling van activiteit. De berichten uit Brussel bleven immers verontrustend. Het bleek dat daar drie stromingen de Belgische buitenlandse politiek beheersten: tégen annexatie van Nederlands gebied, vóór annexatie van Zeeuws-Vlaanderen en Limburg en tégen annexatie maar vóór een regeling betreffende de scheepvaart op de Maas en de Schelde. Het was voor de Nederlandse regering erg moeilijk om er achter te komen wat de Belgische regering nu precies van plan was. Waar schijnlijk wist deze dat zelf ook niet. Gelukkig voor Nederland bleek de Engelse regering eventuele Belgische territoriale claims ten koste van Nederland niet te zullen steunen. De Engelse onderstaatssecretaris Hardinge had tegen de Nederlandse gezant te Londen Van Swinderen gezegd: 'The Belgians are on the make, and they want to grab where and whatever they can' maar de Britse regering zou hen daar zeker niet in steunen. Wel vermoedde hij dat Frankrijk niet onwelwillend stond tegenover de Belgische verlangens.¹⁸

¹⁷ Schuurmsma, *Onaannemelijk tractaat*, p. 25. Van der Heijden, *Tijden veranderen*, p. 116. R. Devleeshouwer, *L'opinion publique et les revendications territoriales belges à fin de la Première Guerre Mondiale*, in: *Mélanges offertes à G. Jacquemys*, Brussel 1968, pp. 207-238, aldaar p. 217.

¹⁸ C. Smit, *Hoogtij der neutraliteitspolitiek*, Leiden 1958, pp. 178-189, aldaar pp. 180-181. C.B. Wels, *De Belgische-Nederlandse confrontatie op de conferentie van Parijs (1919) en de continuïteit in de Nederlandse buitenlandse politiek*, in: *Acta*, pp. 397-414, aldaar pp. 400-402.

Ondertussen zat de diplomatieke missie in Parijs niet stil. Rochussen was druk in de weer geweest om de Franse autoriteiten te bewerken en dat had succes. Ook Heldring was ijverig in de weer geweest en had onder meer een gesprek met kolonel House gehad, de rechterhand van de Amerikaanse president Wilson. Hieruit was gebleken dat ook de Amerikaanse regering tegen de Belgische annexatieplannen was. Wel bleek Van Karnebeek bepaald niet geliefd te zijn in de Europese diplomatieke kringen. Met name de Fransen hadden een grondige afkeer van de pro-Duitse Van Karnebeek. In zijn dagboek schrijft Heldring: 'Nu is het meer dan ooit nodig dat de vriendschap van Frankrijk gecultiveerd blijft. Karnebeek, pas op'.¹⁹

Onder meer door het diplomatieke offensief van Nederlandse kant, maar ook omdat de opwinding over het verblijf van de Duitse keizer na verloop van tijd enigszins luwde, werd de Franse stemming ten aanzien van Nederland merkbaar beter. Op 11 januari 1919 sprak Van Karnebeek met de socialistische Belgische minister van Justitie, Emile Vandervelde, over de Belgische annexatieplannen. Het bleek dat in ieder geval het socialistische volksdeel van België de annexatieplannen niet zou steunen. Ook de diplomaat Ruys de Beerenbrouck sr was met een goed gevoel uit Brussel teruggekeerd. Bij het raadplegen van de diplomatieke stukken uit deze periode ontstaat natuurlijk geen volledig beeld van wat er zich op het diplomatieke front heeft afgespeeld. Wel geeft het de sfeer van die dagen een beetje weer. Gesteld kan worden dat op het moment dat de vredesconferentie op 4 januari 1919 werd geopend, Van Karnebeek uitstekend op de hoogte was van wat hem in de komende maanden mogelijk stond te wachten.²⁰

De Vredesconferentie van Parijs: Hymans versus Van Karnebeek

Nadat de afgevaardigden van de Duitse regering op 11 november 1918 te Compiègne de onvoorwaardelijke overgave hadden getekend, werd op 4 januari 1919 de vredesconferentie geopend. Delegaties van 27 geallieerden kwamen in Versailles hun belangen bepleiten. Het

¹⁹ Wels, *De Belgische-Nederlandse confrontatie*, pp. 182-183. J. de Vries, *Herinneringen en dagboek Heldring (1871-1954)*, Groningen 1970, p. 312.

²⁰ Schuurmsa, *Onaannemelijk tractaat*, p. 29. Smit, *Hoogtij*, p. 183.

belangrijkste doel van de conferentie, het sluiten van een vredesverdrag met Duitsland, werd in handen gelegd van een Opperste Raad, de *Raad van Vier*. Na taaie onderhandelingen slaagde men erin om op 7 mei 1919 de vastgestelde tekst aan een Duitse delegatie te overhandigen, waarna het definitieve vredesverdrag op 28 juni 1919 te Versailles werd ondertekend.²¹ De onderhandelingen over de Belgische annexatie-eisen speelden zich af in de marge van de vredesconferentie en vonden bij de geallieerden slechts geringe belangstelling. Toch zijn deze onderhandelingen voor Nederland van groot belang geweest, alhoewel dit door Nederlandse historici vaak wordt onderschat. Het is te danken aan het krachtige optreden van Van Karnebeek dat Limburg en Zeeuws-Vlaanderen vandaag de dag gewoon deel uitmaken van de Nederlandse staat. Uit artikel 361 van het vredestraktaat van Versailles dat in de haast ongewijzigd is gebleven, bleek namelijk dat de afstand van Limburg een tijd lang werd beschouwd als een uitgemaakte zaak.²²

Op 17 januari 1919 diende de Belgische minister van Buitenlandse Zaken Paul Hymans namens de Belgische regering bij de mogendheden een memorandum in, waarin het Belgische eisenpakket werd uiteengezet. Dit memorandum bestond uit drie nota's, te weten een juridische, een historische en een politieke. De auteurs van het memorandum probeerden de territoriale belangstelling enigszins goed te praten en benadrukten dat het hier niet ging om ordinare landhonger. De juridische nota betoogde dat door de schending van de Belgische neutraliteit door Duitsland, de verdragen van 1839 in zijn geheel moesten worden vervangen, dus ook de territoriale bepalingen. De historische nota was een aanklacht tegen de territoriale onrechtvaardigheden van het systeem van 1839. Tenslotte werd in de politieke nota sterk aangedrongen op nieuwe veiligheidsgaranties, vooral territoriale. Het memorandum was op vrijwel alle punten vaag. Het taalgebruik was fluweelzacht en het woord 'annexatie' werd zorgvuldig vermeden. In de nota werd veel meer gesuggereerd dan expliciet geëist. België wilde betrokken worden bij de militaire verdediging van Limburg en de Schelde, maar op welke manier liet men in het midden. Het memorandum, dat geïnspireerd was op de theorieën van Emile Banning, vormde, zoals Van der Klaauw terecht stelt, meer

²¹ Mommaerts, *Het Belgische expansionisme*, pp. 196-198.

²² Smit, *Hoogtij*, p. 189.

een opsomming van de Belgische problemen dan een samenvatting van de Belgische eisen.²³

Het memorandum trok in twijfel of Nederland krachtens de verdragen van 1839 wel neutraal had mogen blijven, maar ging hier verder niet op in. Wel werd gesteld dat Nederland niet het recht had zich tegen een wijziging van het verdrag te verzetten. Tot teleurstelling van de Belgen gingen de grote mogendheden niet zonder meer akkoord met de strekking van het memorandum. Terwijl ondertussen het schreeuwerige *Comité de Politique Nationale* bezig was met een rumoerige anti-Nederlandse hetze die België meer kwaad dan goed deed, verscheen op 11 februari 1919 Paul Hymans voor de *Raad van Tien*, de opperste vergadering van de conferentie. Gedurende een twee uur durend exposé waarin alle Belgische grieven nogmaals van stal werden gehaald, raakte Wilson dermate geïrriteerd dat hij Hymans interrumpeerde met de vraag, hoe het neutrale Nederland, dat niet deel uitmaakte van de conferentie, ertoe kon worden gebracht de kwestie te bespreken. Hymans antwoordde dat het de taak van de overgebleven garanten was, dus Frankrijk en Engeland, om Nederland op te roepen mee te werken aan de herziening van de verdragen.²⁴

De Nederlandse pers, die de Belgische agitaties in Parijs nauwlettend volgde, reageerde zeer ontstemd op de toespraak van Hymans. Van Karnebeek reageerde op 14 februari met een toespraak in de Tweede Kamer dat Nederland er niet over peinsde om enig grondgebied aan de Belgen prijs te geven. In de dagen onmiddellijk na het betoog van Hymans achtte Van Karnebeek, alle geruststellende berichten uit Londen ten spijt, het niet verantwoord om werkeloos toe te blijven kijken. Hij gaf de gezant te Londen, Van Swinderen, de opdracht naar Parijs te gaan om verzekerd te blijven van de Engelse steun tegen 'den gevaarlijken invloed van het Parijsche milieu'. Ondertussen had Rochussen na een onderhoud met Mandel, de kabinetschef van Franse president Clemenceau, geruststellende woorden ontvangen: 'Je puis vous dire que ces choses n'arriveront pas. Jamais La

²³ De Waele, *De Belgische annexionistische campagne*, p. 373. Van der Klaauw, *Politieke betrekkingen*, p. 8.

²⁴ Van der Klaauw, *Politieke betrekkingen*, pp. 10-11. De Waele, *De Belgische annexionistische campagne*, p. 375.

France ne permettrait cela; je vous l'assure formellement. Vous pouvez être tranquille'.²⁵

Op 26 februari kwam de Opperste Raad der geallieerden bijeen om over de Belgische eisen te beraadslagen. Zowel de Engelsen als de Fransen vonden het ontoelaatbaar dat de grote mogendheden hun invloed zouden aanwenden om een neutraal land te dwingen grondgebied af te staan. Omdat men eigenlijk niet wist wat men met deze kwestie aan moest, werd er besloten tot de instelling van een *Commission des affaires belges*. Deze commissie kreeg de taak om een raadsbesluit te ontwerpen tot herziening van de traktaten van 1839. Op 8 maart kwam de Raad opnieuw bijeen om het ontwerpbesluit en het daartoe strekkend rapport van commissievoorzitter Tardieu te bespreken. De conclusie van het rapport luidde dat de traktaten van 1839 moesten worden herzien, zonder dat er sprake zou zijn van gebiedsafstand. Op 13 maart werd de Nederlandse gezant te Parijs, de oude Ridder de Stuers, van dit besluit op de hoogte gebracht, met het verzoek dat de Nederlandse regering afgevaardigden zou aanwijzen om voor de *Raad van Tien* haar zienswijze uiteen te zetten. De officiële uitnodiging om naar Parijs te komen kwam volgens Schuurisma pas in mei. Op 13 mei werd er een buitengewone ministerraad aan gewijd. Van Karnebeek besloot om zelf naar Parijs te gaan, omdat hij geen 'mindere goden' wilde sturen. Hij wilde bovendien 'richting' geven aan de zaak en niet slechts toehoorder zijn. Minister-president Ruys de Beerenbrouck had zo zijn bedenkingen. Liever hield hij zijn minister thuis vanwege de antipathie van de Entente-diplomaten jegens hem. Uiteindelijk is Van Karnebeek toch gegaan en dit is achteraf gezien een goede beslissing geweest.²⁶

Op 19 mei 1919 was Van Karnebeek als gelijkwaardig minister aanwezig op de conferentie van de *Raad van ministers van buitenlandse zaken*. Na het uitstekende voorbereidende werk van de Parijse legatie had hij weinig moeite om de balans in zijn voordeel te doen omslaan. Van Karnebeek had het voordeel een zeer krachtige persoonlijkheid te zijn. Hij was gedistingeerd, ijdel en welsprekend en bezat een grote overredingskracht waarvan hij handig gebruik maakte. Op het juiste moment was hij overgestapt van een passieve naar een actieve buitenlandse politiek. Het volledig passieve, in juridisch

²⁵ De Waele, *De Belgische annexionistische campagne*, p. 375.

²⁶ Smit, *Hoogtij*, p. 186. Schuurisma, *Onaannemelijk tractaat*, p. 31.

denken verstarde buitenlandse beleid van Nederland was niet meer berekend op een op drift geraakte wereld en Van Karnebeek beseftte dit terdege. Zijn Belgische opponent Hymans pakte de zaken daarentegen een stuk onhandiger aan. In Nederlandse diplomatieke kringen stond Hymans bekend als een 'politicien de la rue', een weinig genuanceerde straatvechter. Hymans probeerde, zonder expliciet territoriale eisen te formuleren, de herziening van de verdragen in zijn geheel erdoor te drukken, maar dit mocht niet baten. Op 4 juni maakten de geallieerden hun beslissing bekend: zij stemden in met de herziening van de verdragen, maar deze mocht niet leiden tot gebiedsafstand of de vestiging van internationale dwangbepalingen (ni transfert de souveraineté nationale, ni création de servitudes internationales). Hiermee was het pleit beslecht en konden Limburg en Zeeuws-Vlaanderen opgelucht ademhalen.²⁷

Bij zijn terugkeer uit Parijs kon Van Karnebeek in de Tweede Kamer verklaren dat het dreigende gevaar voor Nederland was afgewend. Met recht stelt Van der Klaauw vast dat de Belgen zich lelijk hadden misrekend. Het vertrouwen dat de Belgen hadden in hun goodwill bij de grote mogendheden om hun annexionistische verlangens verwezenlijkt te zien, bleek geheel misplaatst. De grote mogendheden kwamen in de eerste plaats op voor hun eigen belangen en maakten de belangen van België en Nederland daaraan ondergeschikt. Toen Frankrijk met de opheffing van de Belgische neutraliteit zijn noordgrens veilig genoeg achtte, heeft het België niet meer actief gesteund in zijn streven naar een sterkere oostgrens. Het in een overwinningsroes verkerende België was na de oorlog terecht bezorgd om zijn militaire veiligheid, maar koppelde deze bezorgdheid, volgens De Waele, aan een weinig aantrekkelijk mengsel van zelfoverschatting en grootheidswaanzin. Het land wilde zich de allure van een grootmacht aanmeten, dit tot ergernis van de andere mogendheden.²⁸

Ondanks de resolutie van 4 juni gingen de Belgen stug door met het maken van propaganda in Nederlands Limburg voor aansluiting bij België. Na overleg met enkele pro-Belgische Limburgers, waaronder de hierna nog te beschrijven Henri van Groenendael, besloot het

²⁷ Wels, De Belgische-Nederlandse confrontatie, p. 407. De Waele, De Belgische annexionistische campagne, p. 375. *RGP*, (deel 117), p. 1069.

²⁸ Van der Klaauw, Politieke betrekkingen, p. 31. De Waele, De Belgische annexionistische campagne, p. 377.

Comité de Politique Nationale over te schakelen op een andere tactiek. De pro-Belgische 'clan' wilde nu dat het lot van Limburg door een volksraadpleging zou worden geregeld. Midden juni 1919 reisde een delegatie pro-Belgische Limburgers naar Parijs om het voorstel te bespreken. De ontmoeting tussen de delegatie en de geallieerden verliep koeltjes en men zag dit initiatief dan ook als mosterd na de maaltijd.²⁹

De nasleep van de conferentie en het spionnenincident

De relatie tussen Nederland en België was door de annexatiekwestie danig verziekt. Toch was ook Nederland schuldig aan de wederzijdse animositeit. De Nederlandse houding tijdens en na de oorlog was niet geheel vrij van zelfgenoegzaamheid. Doordat Nederland tijdens de oorlog neutraal was gebleven, kon het een aanzienlijke oorlogswinst maken. Vooral de smokkelhandel naar Duitsland bloeide. Het Engelse weekblad *The economist* becijferde in 1916 dat de toen reeds gemaakte oorlogswinst maar liefst 2,4 miljard gulden bedroeg. Dezelfde zelfgenoegzaamheid was terug te vinden tijdens de onderhandelingen over de herziening van de verdragen van 1839 in de *Commissie van XIV*. Deze commissie was opgericht om de herziening van de verdragen van 1839 definitief te regelen. Naast afgevaardigden van de vijf grote mogendheden (de Verenigde Staten, Frankrijk, Groot-Brittannië, Italië en Japan) hadden afgevaardigden van België en Nederland in deze commissie zitting. België werd vertegenwoordigd door Pierre Orts, secretaris-generaal op Buitenlandse Zaken en Paul Segers, oud-minister. Voor Nederland namen zitting ambassadeur De Marees van Swinderen en professor Struycken.³⁰

De *Commissie van XIV*, zo genoemd naar het aantal commissieleden, kwam voor het eerst bijeen op 29 juli 1919. Orts en Segers lieten al gelijk blijken niet tevreden te zijn met de samenstelling van de commissie. Volgens hen bestond deze te veel uit technici op het gebied van het transportwezen die te weinig verstand hadden van militaire zaken. België streefde naar een overeenkomst met Nederland waarin de verdediging van Limburg gezamenlijk zou worden

²⁹ De Waele, *De Belgische annexionistische campagne*, p. 378.

³⁰ De Waele, *De Belgische annexionistische campagne*, pp. 379-380.

geregeld. Ook wilde men een wijziging van alle voor België ongunstige regelingen betreffende de Scheldevaart. Nederland voelde echter niets voor deze voorstellen en ook Engeland had weinig zin in de onderhandelingen, aangezien het geen wijziging van het Schelde-regime wenste. De verschillende Belgische redevoeringen voor de commissie hadden de ongerustheid van de Nederlandse regering niet weggenomen. Het was nog steeds onduidelijk hoe de Belgische regering tegenover de territoriale regelingen van 1839 stond. De onderhandelingen waren goed en wel op gang gekomen, toen de sfeer tussen België en Nederland nog meer vertroebeld raakte door het uitlekken van een confidentiële nota van Hymans. In deze nota, gedateerd op 3 juli, werden alle in Nederlands Limburg opererende Belgische agenten aangespoord om de publieke opinie in de provincie voor de Belgische zaak te winnen. Wat het nog erger maakte, was dat de nota was verzonden na 4 juni, de dag dat de geallieerden hadden bepaald dat er geen annexaties zouden plaatsvinden. Over hoe de nota kon uitlekken hangt een waas van geheimzinnigheid. De al eerder genoemde H.D. Mommaerts ontving een kopie van de nota van een Vlaamse activist die haar via Zeeuws-Vlaanderen naar Nederland had weten te smokkelen. Mommaerts begreep het belang van de nota en aarzelde geen moment. Dezelfde dag dat hij de nota ontving vertaalde hij haar in het Nederlands en zond haar aan de Nederlandse pers.

Het effect van de publicatie was overweldigend: de nota werd op 17 augustus 1919 gepubliceerd door *De Tijd*, het *Algemeen Handelsblad* en de *Nieuwe Courant*. De pers en de publieke opinie reageerden boos en geschrokken. Ook Van Karnebeek was ziedend over het handelen van Hymans. In een brief aan Van Swinderen op 18 augustus schreef hij over het voorval: 'Hooggeachte heer Van Swinderen, Met deze koerier wordt U een officieele brief toegezonden betreffende eene instructie van Hymans inzake Belgische propaganda in Limburg, welke Zaterdagochtend werd openbaar gemaakt. Deze publicatie heeft hier te lande indruk gemaakt en indien de instructie inderdaad bestaat hebben wij te doen met een schandelijk bewijs van Belgische dubbelzinnigheid'. Over de redevoeringen van Orts en Segers voor de *Commissie van XIV* schreef hij: 'Wat mij in de redevoeringen van Segers en Orts treft, is de absolute negatie van het Nederlandsche belang. Het is als of Nederland niet medetelt en er alleen is om België satisfactie te geven. Wanneer men bedenkt, hoe

de Belgen zich bevrediging denken van hunne desiderata in Vlaanderen, dan is deze eenzijdigheid op het monsterachtige af.³¹

Op 19 augustus pakte Van Vollenhoven onmiddellijk Hymans aan. Deze verklaarde dat de circulaire buiten zijn medeweten was uitgegaan. Bovendien beweerde hij dat de nota gedateerd was op 20 mei, dus vóór de resolutie van 4 juni. Deze datum rechtvaardigde volgens hem de circulaire, want op het formele Nederlandse protest van 4 september antwoordde hij, dat op die datum nog geen enkele beperking op de herziening van de verdragen was opgelegd. Al met al erg zwakke excuses dus. De toch al achterdochtige Nederlandse publieke opinie was met deze uitleg niet tevreden. Wat vooral stak, was het feit dat de Belgen, alle officiële ontkenningen ten spijt, plannen maakten voor een uitgekiende annexionistische campagne in Limburg.³²

Ondertussen sleepten de onderhandelingen zich voort. Na verloop van tijd bloedde het annexionisme in België dood. De Belgische regering verbrak de officieuze banden met het *Comité de Politique Nationale*, waarmee er een einde kwam aan de politieke rol van Pierre Nothomb. Na 1920 viel van enig annexionistisch streven bij de Belgische regering niets meer te vernemen. Wel bleven er nog enkele annexionistische blaadjes circuleren, maar het annexionisme vond in de Belgische samenleving geen weerklank meer. De Belgische regering bleef echter hameren op een gezamenlijke soevereiniteit op de Schelde en een kanaalverbinding van de Antwerpse haven met de Rijn. De Nederlandse regering bleef echter op deze punten hardnekkig weigeren, waardoor de Belgische onderhandelaars zeer gefrustreerd raakten. Wat betreft het militaire aspect van de onderhandelingen stelde Nederland dat het neutrale Limburg een aanzienlijke hinderpaal had gevormd bij de Duitse opmars. België had daardoor het voordeel gehad van een kort Maastricht. De Belgische beschuldiging dat Nederland Limburg onverdedigd had gelaten werd ontkend. De discussie werd afgerond met de Nederlandse verklaring dat elke schending van het Nederlandse grondgebied een 'casus belli' betekende. Hier moesten de Belgen maar genoegen mee nemen. Nederland

³¹ De Waele, De Belgische annexionistische campagne, pp. 380-381. Mommaerts, Het Belgische expansionisme, pp. 193-204. *RGP*, (deel 156), pp. 128-129.

³² De Waele, De Belgische annexionistische campagne, p. 381. Van der Klaauw, Politieke betrekkingen, p. 59.

wenste vast te houden aan zijn neutraliteit. Toch wilde Van Karnebeek niet dat de relatie met België voor lange tijd verstoord zou zijn. Naarmate de onderhandelingen voortduurden, werd Van Karnebeek steeds toegeeflijker. Uiteindelijk werd op 23 maart 1920 feitelijke overeenstemming bereikt. Op 3 juni deed Van Karnebeek omtrent het verloop van de onderhandelingen uitgebreid verslag in de Tweede Kamer. Hij verklaarde ter wille van een goede nabuurschap België zo ver mogelijk tegemoet te zijn getreden, zonder daar veel tegenover te stellen. Op 21 mei 1920 ontving de Nederlandse delegatie echter de mededeling dat de onderhandelingen niet konden worden voortgezet zolang de 'Wielingenkwestie' onopgelost bleef. De Wielingen vormde de meest zuidelijke vaargeul van de Westerschelde richting open zee. Deze vaargeul liep vlak onder de Vlaamse kust en werd door Nederland geclaimd. Gedurende de oorlog hadden Duitse duikboten vrij spel gekregen om erdoorheen te varen. Dit was voor de Belgen aanleiding om de soevereiniteit over de vaargeul op te eisen. De reden waarom de Belgische regering plotseling aan kwam zetten met de Wielingenkwestie was niet geheel duidelijk. Waarschijnlijk wilde de Belgische regering na de vele nederlagen die zij in haar politiek tegenover Nederland had geleden, dit maal niet toegeven omdat anders de Belgische publieke opinie te zeer geschokt zou zijn. Het besluit van de Belgische regering om de onderhandelingen op te schorten vond algemene instemming.³³

Uiteindelijk werd op 3 april 1925 te Den Haag het Belgisch-Nederlandse Verdrag getekend over de herziening van de scheidingsregeling van 1839. Het bevatte een gedeeltelijke tegemoetkoming aan de verreichende eisen op economisch, militair en territoriaal gebied, die België aan het einde van de Eerste Wereldoorlog aan Nederland had gesteld. Het verdrag had vooral betrekking op de Westerschelde, een kanaal tussen Antwerpen en de Rijn via Nederlands Limburg en het zogenaamde Moerdijkkanaal tussen Antwerpen en het Hollands Diep. Nadat het verdrag aan de Tweede Kamer was aangeboden en de verdragstekst was gepubliceerd, ontstond er in de pers een felle woordenstrijd. In het *Utrechts Dagblad* werd het verdrag al spoedig het 'Onaannemelijk tractaat' genoemd, welke de titel werd van de

³³ P.J. Oud, *Het Jongste Verleden*, Assen 1948, pp. 253-267, aldaar p. 257. Van der Klaauw, Politieke betrekkingen, pp. 55-74. C. Smit, *Diplomatieke geschiedenis van Nederland*, Den Haag 1950, pp. 334-350.

dissertatie van R.L. Schuursma uit 1975. Vooral uit Amsterdamse en Rotterdamse handels- en scheepvaartkringen (voor wie de haven van Antwerpen de grootste concurrent vormde) kwam veel verzet tegen het verdrag. Een deel van de opposanten verenigde zich in een *Nationaal Comité van Actie tot wijziging van het verdrag met België* van wie ene A.A. Mussert secretaris werd. De Tweede Kamer nam desondanks het wetsontwerp aan, maar na twee jaar van verhitte discussie verwierp de Eerste Kamer het tenslotte op 24 maart 1927, waarna Van Karnebeek aftrad. Pas in 1963 werd een nieuwe overeenkomst gesloten.

De verwerping van het Belgisch-Nederlandse Verdrag in 1927 betekende de definitieve nekslag voor het annexionisme dat sinds 1915 de betrekkingen tussen België en Nederland had vertroebeld. Het Belgische annexionisme was geboren uit het besef dat België, als gevolg van de scheiding van 1839, militair gezien moeilijk te verdedigen was tegen buitenlandse agressie. Emile Banning was de eerste die de slechte verdedigbaarheid van de Belgische grenzen ter sprake bracht. Zijn uiteenzettingen en theorieën vormden de inspiratiebron voor tijdens de Eerste Wereldoorlog in Parijs en Le Havre opererende Belgisch-nationalistische pressiegroepen als het *Comité de Politique Nationale*. Na de oorlog verkeerde België in een overwinningsroes en dacht men met behulp van de grote mogelijkheden het oude ideaal van een Groot-België te kunnen realiseren. Nadat al spoedig was gebleken dat aan alle hooggespannen verwachtingen niet kon worden voldaan, bleef de Belgische regering met een onvoorstelbare hardleersheid doorgaan met het streven naar territoriale expansie. Zelfs nog in 1927 strooide een Belgisch vliegtuigje boven Nederlands Limburg pamfletten uit om de Limburgers tot een aansluiting bij België te bewegen.³⁴ België leek zo in zichzelf te zijn gekeerd, dat het niet heeft kunnen of willen inzien, dat de Limburgers niets (meer) van een aansluiting moesten hebben. Waarschijnlijk diende het Belgische annexionisme als afleiding voor de enorme interne problemen van sociale ellende en de Vlaams-Waalse tegenstelling. Het Belgische annexionisme was vooral een Belgicistisch fenomeen waarbij met name de Walloniërs de toon aangaven. Blind voor de dagelijkse realiteit hebben de annexionisten niet willen inzien dat na

³⁴ Rijks Archief Limburg, Maastricht, Archief Kabinet van de Commissaris der Koningin in Limburg, toegangsnummer 04.05; inv. nrs 2151, 2152, 2153.

tachtig jaar natievorming de Limburgers, anders dan in 1844 en 1848, veranderd waren in vaderlandslievende Nederlanders. Niet alle Limburgers waren het Nederlandse vaderland gunstig gezind. Met name rijke Limburgse industriëlen hebben lange tijd vanachter de schermen gestreefd naar een aansluiting van Limburg bij België. Het echte veldwerk lieten zij echter over aan mindere goden als Gilissen, Hustinx en Van Groenendael.

De annexionistische campagne in Limburg

Zoals we in het bovenstaande hebben kunnen lezen, was er in de Belgische buitenlandse politiek reeds vroeg een annexionistische tendens waarneembaar. Tijdens en onmiddellijk na de Eerste Wereldoorlog, streefde België naar de inlijving van het groothertogdom Luxemburg, Nederlands Limburg, de beide Schelde-oevers, Neutraal Moresnet en de Waals-Duitse kantons. Al in september 1914 werd in Le Havre door de politieke directie van het Belgische departement van Buitenlandse Zaken een uitvoerig territoriaal eisenprogramma geformuleerd. Dit eisenprogramma voorzag in de annexatie van onder meer Nederlands Limburg en Zeeuws-Vlaanderen. Nederland zou hiervoor, maar op dit punt waren alle nota's erg vaag, moeten worden gecompenseerd met Duits grondgebied (Geldern, kreis Kleve, Bad Bentheim, Borkum). Het volledige eisenprogramma werd in 1915 nog eens herhaald in enkele uitvoerige nota's. De annexatieplannen wekten ook de interesse van de Belgische Generale Staf. Deze keek vooral naar de strategische voordelen van de betreffende plannen en liet de politieke en economische overwegingen graag over aan de politici en diplomaten.

De Belgische annexionisten, waaronder hoge politici en militairen, journalisten, publicisten en industriëlen, dachten tijdens hun verblijf in Parijs en Le Havre, dat de kansen op een 'Groot-België' na de oorlog zeer groot waren. Zij rekenden hierbij op de steun van de grote mogendheden en van Frankrijk in het bijzonder. Hun verwachtingen waren aan het begin van de oorlog gevoed door allerlei beloften van met name Franse diplomaten inzake politieke steun en territoriale compensaties na afloop van de vijandelijkheden. De territoriale beloften hadden vooral betrekking op Nederland, daar Frankrijk bepaald niet te spreken was over de, in haar ogen, pro-

Duitse houding van de Nederlandse regering aan het begin van de oorlog. Toch toonde de Belgische regering zich aanvankelijk erg terughoudend tegenover dit soort toezeggingen. Belgische gezanten werden tot grote voorzichtigheid aangemaand. In de loop van de oorlog nam de verdeeldheid over de te voeren Belgische buitenlandse politiek toe en ging de Belgische regering onder invloed van nationalistische pressiegroepen steeds verder overhellen in de richting van territoriale expansie. Een gevolg hiervan was dat de Belgische regering steeds nauwere politieke en financiële banden aanging met annexionistische bladen als *Le XXme Siècle* en *La nation belge* en met nationalistische pressiegroepen als het *Comité de Politique Nationale*.³⁵

Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog voelden de meeste Limburgers zich nog steeds geen 'volwaardige Nederlanders'. Men had grote sympathie voor de in groten getale naar Limburg uitgeweken Belgische vluchtelingen. Toch ontstond er gedurende de vier jaar die de oorlog duurde een groei in de richting van een 'emotioneel Nederlanderschap'. Door de oorlog moesten de Limburgers zich noodgedwongen richten op Nederland. De situatie in Limburg was immers in september 1914 plotseling totaal veranderd als gevolg van het sluiten van de grenzen. De voorheen papieren landsgrenzen werden op slag echte obstakels met hekken en prikkeldraad, een voorloper van het 'IJzeren Gordijn'. Oude contacten met België en het Rijnland werden verbroken, treinen naar het buitenland reden niet meer. Na tachtig jaar van uiterst stroeve relaties met het volk van 'gene zijde van de moerdijk' bleken de Hollanders veel aardiger te zijn dan die karikaturale Noord-Nederlandse ambtenaren en belastinggaarders. De Nederlands Limburgers waren maar wat blij geen ingezetenen te zijn van het ongelukkige buurland België, dat aan de andere kant van de grens sinds 4 augustus 1914 geteisterd werd door oorlogsgeweld. In de woorden van de burgemeester van Beek was Nederland en Nederlands Limburg 'een oase van vrede te midden van oorlog en verwoesting'. Voor het eerst kwamen de Limburgers tot het besef dat het Nederlanderschap ook zo zijn voordelen kon hebben.³⁶

³⁵ De Waele, De Belgische annexionistische campagne, pp. 353-355.

³⁶ Van der Heijden, Tijden veranderen, pp. 101, 115.

In 1916 ontstond de eerste golf van annexionistische publicaties in België. Aan het einde van dat jaar werd het weer wat stiller in de annexionistische hoek, omdat de militaire situatie van dat moment geen aanleiding gaf tot mooie toekomstdromen. De annexionisten beperkten hun acties niet slechts tot het schrijven van artikelen in nationalistische bladen. In het voorjaar van 1916 polsten zij een aantal Limburgers over hun pro-Belgische opvattingen. Eind juni werd op de Belgische ambassade in Parijs bij een Nederlands Limburger inlichtingen ingewonnen, aldus Van der Heijden die geen naam kan noemen, omtrent de houding van de Limburgers ten aanzien van een mogelijke annexatie. De Nederlandse regering vermoedde dus terecht dat er in besloten kring allerlei plannen werden gesmeed. Tijdens de oorlog waren alle annexionistische initiatieven nog uiterst voorzichtig. België ondernam maar weinig diplomatieke stappen om zijn aanspraken en grieven tegenover de geallieerden uiteen te zetten. De kwestie Limburg werd niet besproken in Parijs en Londen. Wat de Schelde betreft voerde men vooral juridische argumenten aan, waarin werd gesuggereerd dat het bezit van de Westerschelde door Nederland voor België erg nadelig was, zowel in vredes- als in oorlogstijd. Verder ging de officiële Belgische diplomatie niet. Maria de Waele stelt dat Nederland terecht ongerust was en dat er veel meer aan de hand was dan uit de schaarse diplomatieke contacten kon worden opgemaakt. De mogelijkheden van een na-oorlogse annexionistische campagne in Limburg werden in het geheim op uiterst nauwkeurige wijze onderzocht.

De Belgische regering in ballingschap werd tijdens de oorlog door een beperkt aantal agenten op de hoogte gehouden van de ontwikkelingen en gebeurtenissen in Nederlands Limburg. Op een uiterst behoedzame manier liet het Belgische ministerie van Buitenlandse Zaken onderzoeken of er in het gebied steun voor eventuele inlijvingsplannen bestond. Het Belgische consulaat in Maastricht speelde hierbij een cruciale rol. Edouard Lagasse de Locht, Baron Robert Selys de Fanson, Louis G.G.G. Villegas de Saint-Pierre en Fernand Pisart waren de voornaamste contactpersonen van de Belgische regering in Limburg. Vanuit het Belgische consulaat onderzochten zij de mogelijkheden van een pro-Belgische campagne. Via zijn zwager, André Schoenmaeckers, stond Lagasse in contact met de industriële en handeldrijvende burgerij van Maastricht. Hij was gedurende de oorlog werkzaam op het bureau van de Engelse inlichtingendienst in

Maastricht en zond regelmatig inlichtingen aan Le Havre. Selys de Fanson was grootgrondbezitter in Limburg en oom van het Belgische hoofd van de politieke directie op Buitenlandse Zaken, Albert de Bassompierre, één van de steunpilaren van het annexionisme op het departement. Villegas was hoofd van het Belgische consulaat in Maastricht en gaf eveneens regelmatig inlichtingen door, evenals Fernand Pisart, directeur van de Maastrichter Zinkwitmaatschappij.³⁷ De propaganda-activiteiten in Limburg waren tijdens de oorlog van een bescheiden omvang. Men probeerde vooral in te spelen op de haast traditionele onvrede bij Maastrichtse (groot-)industriëlen ten aanzien van de Nederlandse staat. De belangrijkste Maastrichtse industrieën, zoals de Zinkwit van de al eerder genoemde Pisart, de Céramique en de Koninklijke Nederlandsche Papierfabriek waren grotendeels door Belgisch kapitaal gefinancierd. Tot aan de Eerste Wereldoorlog onderhield de Maastrichtse economische elite nauwe zakelijke contacten met die van Luik. Ook was er veelvuldig sprake van familiale en vriendschapsbetrekkingen. Sinds vele decennia waren de Luikse en Maastrichtse 'dynastieën' door talrijke zakenbelangen en huwelijken met elkaar verbonden geraakt. Luikse industriëlen en financiers hadden dan ook tot aan het uitbreken van de oorlog een aanzienlijke invloed in Maastricht, waar men zich sinds lange tijd politiek en economisch achtergesteld voelde. De ontevredenheid van de Maastrichtse industriëlen richtte zich vooral op het probleem van de bevaarbaarheid van de Maas. Jarenlang had men er bij de regering in Den Haag op aangedrongen om de Maas geschikt te maken voor grote schepen. De beste manier om dit te verwezenlijken was door middel van kanalisatie. De uitvoering hiervan werd echter voortdurend op de lange baan geschoven, ondanks herhaaldelijke protesten van de Maastrichtse Kamer van Koophandel. Ook vond men dat de lokale industrie onvoldoende beschermd en gestimuleerd werd, in tegenstelling tot de Belgische industrie. De Belgische regering vermoedde terecht dat men, door het doen van allerlei beloftes, de industriële elite warm kon maken voor een 'terugkeer' van Limburg bij België.³⁸

³⁷ De Waele, *De Belgische annexionistische campagne*, pp. 360-362. Van der Heijden, *Tijden veranderen*, p. 116.

³⁸ De Waele, *De Belgische annexionistische campagne*, pp. 366-367. Van der Heijden, *Tijden veranderen*, pp. 116-117.

Aan de vooravond van de wapenstilstand van 11 november 1918, was men in Le Havre vrij optimistisch over de kans van slagen van een pro-Belgische campagne in Limburg. Dit optimisme was echter niet gerechtvaardigd en werd mede veroorzaakt door de 'gekleurde' inlichtingen van Lagasse. Het merendeel van de Limburgse bevolking moest van de Belgische annexatieplannen niets weten. Het waren hoofdzakelijk de Zuid-limburgse grootindustriëlen die het Belgische staatsburgerschap wel zagen zitten, met name vanwege de fiscale voordelen. Toch bleven deze industriëlen liever achter de schermen werken aan een aansluiting van Limburg bij België. Toen voor België de resultaten op de Vredesconferentie van Parijs op een mislukking dreigden uit te lopen, hielden zij de deur naar Nederland op een kier. Zij rekenden erop dat de Belgische regering voor hen de kastanjes uit het vuur zou halen, terwijl zij zelf buiten schot zouden blijven. Het doorspelen van 'gekleurde informatie' paste in deze tactiek. Lagasse c.s. deden het voorkomen alsof er in Limburg grote steun was onder de bevolking voor een aansluiting bij België. Aan de ene kant hoopte men dat de Belgische regering, gesterkt door deze wetenschap, met dubbele ijver ter conferentie zou pleiten voor een aanhechting van Nederlands Limburg, aan de andere kant wilde men voorkomen dat de Belgische regering de geldkraan zou dichtdraaien; geld voor de bekostiging van de geheime informanten en pro-Belgische bladen.³⁹

Eind november 1918 kwam de annexionistische campagne uit de startblokken, evenals de anti-annexionistische campagne. Aanleiding was de ontmoeting tussen een groep van zo'n vierhonderd prominente Limburgers, onder wie leden van de Regout-dynastie, en de Belgische koning tijdens diens triomfantelijke intocht in Luik. Belgische agenten hebben waarschijnlijk een rol gespeeld bij de totstandkoming van deze ontmoeting. Er werd een grote mand bloemen aan koningin Elisabeth aangeboden en een petitie aan koning Albert I. In deze petitie werd de verbondenheid tussen Maastricht en België beklemtoond. Belgische annexionisten stelden later ten onrechte dat in de petitie om een terugkeer van Limburg bij België werd gevraagd.

³⁹ De Waele, *De Belgische annexionistische campagne*, pp. 376-377.

De anti-annexionistische reactie

Het bezoek aan Luik zorgde in Nederland voor heel wat herrie en in de Tweede Kamer werden zelfs vragen gesteld over deze kwestie. Op 8 december 1918 werd er in Maastricht een grote anti-annexionistische c.q. anti-communistische demonstratie gehouden. De anti-Belgische agitatie bereikte een hoogtepunt toen op 13 februari te Maastricht een concert zou plaatsvinden van het Luikse Legia-koor, als dankbetuiging voor de opvang van Belgische vluchtelingen tijdens de oorlog. Het moment van het concert was erg slecht gekozen nu België zo openlijk propaganda maakte voor een annexatie van Limburg. Al weken van tevoren werd er tegen het bezoek van het koor stemming gemaakt. Toen het koor op het station van Maastricht arriveerde, werden de koorleden met gefluit en gejoel ontvangen. De ruiten van de zaal waar zij zouden optreden, werden ingegooid en het concert kon als gevolg van het tumult geen doorgang vinden. Onder politiebegeleiding werden de koorleden via de achteruitgang naar de tram gebracht, alwaar zij werden opgewacht door een stenengooiende menigte. In de dagen daarna volgden nog enkele incidenten waarbij in totaal zo'n vijftig gewonden vielen.⁴⁰

Na al het tumult rond het Legia-incident, dat overigens scherp werd veroordeeld door Monseigneur Poels, werden in Maastricht en vervolgens in heel Limburg anti-annexionistische comités opgericht. De belangrijkste anti-annexionisten waren jonkheer J.A.I.H. Graafland, oprichter van de burgerwachten en medewerker van de anti-Belgische *Limburger Koerier*, rechter jonkheer mr G. Testa en de burgemeester van Maastricht mr L.B.J. van Oppen, degene die het aan de stok zou krijgen met Van Groenendael. Ook de katholieke kerk steunde het anti-annexionisme van harte, met name de bovengenoemde monseigneur Poels. De katholieke standsorganisaties publiceerden op 10 december 1918 gezamenlijk een pro-Nederlands manifest. Bij monde van monseigneur Schrijnen sprak de Limburgse kerkprovincie zich uit voor het behoud van de provincie Limburg voor Nederland. De bisschop verzocht de Nederlandse gezant bij de Heilige Stoel, Van Nispen tot Sevenaer, te pleiten voor de Nederlandse zaak. Toch was het Belgische annexionisme niet het enige dat de gemoederen in Nederland en Limburg bezighield. Nederland

⁴⁰ De Waele, *De Belgische annexionistische campagne*, p. 372.

mocht dan wel gespaard zijn gebleven voor de directe gevolgen van een oorlog, de economische gevolgen waren enorm. Als gevolg van de geldverslindende mobilisatie, de voedseltekorten en de grote werkloosheid, was de sociale situatie explosief. Er heerste een grote angst dat, in navolging van Rusland en op dat moment in delen van Duitsland, de Boljewistische revolutie in Nederland zou uitbreken, zeker na het Troelstra-incident van 11 november 1918. De enorme angst voor revolutie heerste ook in politieke en diplomatieke kringen, getuige de dagboekantekeningen van de diplomaat Heldring: 'Ik ben geenszins gerust over den loop van zaken in Nederland. Revolutie heb ik na den langen duur van den oorlog verwacht, maar het is spoediger gekomen dan ik verwacht had, al vermoede ik dat Holland er eerder rijp voor was dan Duitschland' (12-11-1918). 'De ministers waren radeloos, Karnebeek, nu weer zoo gewichtig, beefde als een riet. Slechts Heemskerck, wiens onverschilligheid hem ook toen niet verliet, bleef kalm, doch geen enkele poging om Troelstra's drijven te stuiten, ging van de regeering uit (...)' (4-12-1918).⁴¹

De interpretatie van de gebeurtenissen rond het Belgische annexionisme wordt bemoeilijkt vanwege het feit dat zowel anti-annexionisme als anti-communisme zich manifesteerden als Oranjegezindheid. Tijdens de manifestaties van eind 1918; begin 1919, gaf het 'Oranjeboven' gevoel de toon aan. De grote november-demonstratie op het Haagse Malieveld (waar de koets van de koningin werd getrokken door arbeiders) toonde een enthousiaste nationalistische menigte. Ook de Limburgers lieten zich niet onbetuigd en sommige Limburgse jongeren trokken naar de grote Hollandse steden om de wacht te houden op strategische punten teneinde het dreigende gevaar af te keren. Nog nooit eerder waren de Limburgers zo pro-Oranje geweest. Matthias Kemp sprak van een 'hoera-nationalisme'. Op politiek gebied onderzocht de Katholieke Kamerfractie, onder leiding van Hubert Willem Nolens, de mogelijkheden wat er van katholieke zijde gedaan kon worden om het revolutionaire gevaar te bestrijden. Hiertoe werd de Commissie Koolen ingesteld. Oranjegezindheid en anti-Bolsjewisme hadden groten delen van het land in hun greep. Het Provinciaal Comité Limburg bij Nederland besloot op 3 januari 1919

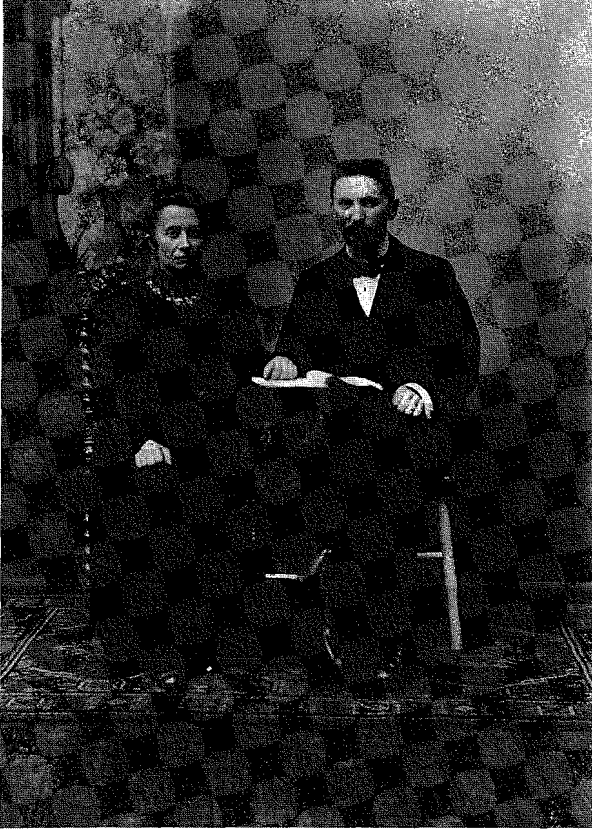
⁴¹ De Waele, *De Belgische annexionistische campagne*, p. 371. Van der Heijden, *Tijden veranderen*, pp. 123-124. De Vries, *Herinneringen en dagboek Heldring*, pp. 262, 270.

tot het organiseren van een groot volkspetitionnement. Volgens de telling van het Comité leverde dit maar liefst 172.543 stemmen op. Ingebonden in vier dikke delen werden zij op 8 april 1919 op Huis Ten Bosch aan koningin Wilhelmina aangeboden. Toch waren er ook voorstanders van een annexatie van Limburg door België. Kringen rond de pro-annexionistische bladen *Het Zuiden* en *De Kronijk* bekritiseerden het volkspetitionnement en noemden het een 'regeringspoetspommade'. Zij pleitten voor het houden van een geheim plebisciet, geïnspireerd op de ideeën van het Belgische *Comité de Politique Nationale*.⁴²

Henri van Groenendael: een pro-Belgische Limburger

Mr dr Henricus Antonius Godefridus van Groenendael werd geboren op 21 augustus 1874 in het midden-Limburgse dorp Nunhem (tegenwoordig gemeente Haelen). In 1899 promoveerde hij in Utrecht in de rechtswetenschap en in 1906 in de staatswetenschap. Van 1899 tot 1903 was hij advocaat en procureur te Hilversum. Van 1903 tot 1908 was hij afdelingschef ter provinciale griffie van Limburg en van 1908 tot 1917 griffier bij de Staten van Overijssel. In 1917 werd hij directeur van de N.V. Bergerode te Brunssum en verhuisde hij met zijn gezin van Zwolle naar Sittard. In Sittard was hij woonachtig van 6 oktober 1917 tot 30 augustus 1921. Tevens werd hij leraar Staatsrecht aan het klein-seminarie van Rolduc. In 1919 werd hij, na een conflict met de president-commissaris, dhr J.L. van der Lande, bij Bergerode ontslagen. Hij was gehuwd met Albine Carville Maria Augusta Ghislaine Marsigny, geboren 14 mei 1883 te Couillitz, Wallonië. Uit dit huwelijk werden, naar goed katholiek gebruik, veel (zeven) kinderen geboren. Van Groenendael zat, als afgevaardigde voor het kiesdistrict Weert, namens de Katholieke Kamerfractie in de Tweede Kamer van 12 mei 1916 tot 24 juli 1922. Op 1 oktober 1919 werd hij, op initiatief van dr W.H. Nolens, als lid van de Katholieke Kamerclub geroyeerd wegens zijn vermeende pro-Belgische uitlatingen. Hij vormde tot 1922 een eenmansfractie, toen hij bij de verkie-

⁴² Van der Heijden, *Tijden veranderen*, pp. 129-131.



Henri van Groenendael en echtgenote

zingen van dat jaar niet werd herkozen. Van Groenendael overleed op zeventigjarige leeftijd op 22 mei 1944 te Brussel.⁴³

Een historisch onderzoek naar de motieven en handelingen van Van Groenendael ten tijde van het Belgische annexionisme is als gevolg van hiaten in de archieven niet eenvoudig. De Limburgse historicus Rob van der Heijden wijdde in 1992 in *De Maasgouw* een artikel aan het Belgische annexionisme en ging daarin onder meer kort in op de

⁴³ Gegevens: Parlementair Documentatie Centrum, Den Haag; Centraal Bureau voor Genealogie, Den Haag, familie-advertenties Van Groenendael 7 pg./fiche 2467; Gemeentelijk Archief, Sittard, persoonsgegevens Van Groenendael.

rol van Van Groenendael. Navraag bij het Rijksarchief in Noord-Brabant leerde hem dat de correspondentie van de procureur-generaal in Den Bosch over deze periode was vernietigd. Juist hier kwamen de lijnen samen van het strafrechtelijk onderzoek dat tegen Van Groenendael was ingesteld. Een historisch beeld van de 'kwestie Van Groenendael' zal daarom wel altijd onvolledig blijven. Zelf heeft Van Groenendael (voortaan VG te noemen) geen gedeponeerde archief achtergelaten, althans niet in Nederland. Navraag bij het Algemeen Rijksarchief leverde wat dit betreft niets op. Ook het Centraal Bureau voor Genealogie had bitter weinig informatie over VG. Aangezien hij in het buitenland (Brussel) is overleden, beschikte men niet over zijn overlijdensadvertentie, wel die van zijn moeder en zijn oudere broer. Wellicht kunnen nakomelingen van VG nog iets over hem vertellen of weten zij of hij nog persoonlijke documentatie heeft nagelaten. Tot op heden kunnen we alleen maar gissen. Mogelijk bevat het archief van het Belgische ministerie van Buitenlandse Zaken te Brussel nog enkele bruikbare stukken.

Om te beginnen wil ik aan de hand van het artikel van Van der Heijden kort de gebeurtenissen rond VG schetsen, alvorens mijn eigen archiefvondsten te interpreteren. Ten tijde van het Belgische annexionisme heeft de handel en wandel van VG in het middelpunt van de belangstelling gestaan. In deze periode stond er bijna elke dag wel een stukje over hem in de Limburgse en landelijke week- en dagbladen, getuige het dikke plakboek met krantenartikelen over hem, dat ik aantrof in het Archief Bergerode. Reeds lang vóór het uitbreken van de oorlog was hij uitdrukkelijk als 'neerlandofob' in de publiciteit geweest. Hij stoorde zich mateloos aan het feit dat voor politieke benoemingen in Limburg de Limburgers meestal niet aan bod kwamen. Deze Limburgse onvrede met de benoemingenpolitiek van de Nederlandse overheid dateert al van 1830; wat dat betreft was VG een echte Limburger. In 1913 nam hij het op voor de kandidatuur voor een zetel in de Tweede Kamer van de Jabeekse politicus en medevenoot van Bergerode, Jean Beckers. Beckers moest het uiteindelijk afleggen tegen de Noord-Brabander Gijzels. VG stuurde daarop een ingezonden brief aan de *Nieuwe Sittardse Courant*, waarin hij schreef: 'Wij hebben het de laatste tijd zooveel zien gebeuren, dat niet-Limburgers zich dringen in Limburgsche aangelegenheden en dat dikwijls op een toon, alsof wij Limburgers onmondige kinderen waren en dat zij door God geroepen bewakers van

Limburgs heil. [...] dat ons deze schande bespaard blijft, dat een uit het Noorden hierheen gezonden ambtenaar den heer Beckers verdringt'.

Beckers was, naast een vriend en vennoot van VG, de leidinggevende figuur achter de kritische en latere pro-Belgische krant *Het Zuiden*. In die hoedanigheid betrok hij VG bij het blad, die daarop veelvuldig Limburgs-chauvinistische artikelen schreef. VG werd hierdoor dermate populair in Limburg, dat hij een hoge plaats kreeg op de katholieke parlementaire groslijst voor Limburg. Op 12 mei 1916 werd hij door het kiesdistrict Weert naar de Tweede Kamer afgevaardigd (er was in Nederland toen nog sprake van een districtenstelsel; in 1922 ging men over tot het stelsel van evenredige vertegenwoordiging). Op 4 juli 1918 werd hij opnieuw afgevaardigd na het aftreden van het zakenkabinet Cort van der Linden. Na de verkiezingen trad het eerste door een katholiek geleide kabinet aan, het kabinet Ruys de Beerenbrouck (jr). Eind 1918 kwam VG opnieuw in de publiciteit. Tijdens een besloten overleg ten kantore van de n.v. Bergerode had hij tegenover president-commissaris Van der Lande en de heer L.B.J. van Oppen, medevennoot en tevens burgemeester van Maastricht, verklaard het annexionisme te steunen. Van der Lande en Van Oppen, die VG uit Bergerode wilden lozen, brachten onder het mom van vaderlandsliefde het gesprek op achterbakse wijze in de publiciteit. Vooral de fel anti-Belgische krant *De Limburger Koerier* ging flink tekeer tegen VG. Hierbij moet worden opgemerkt dat Van der Lande, een geslepen potentaat, financiële belangen in deze krant had. Maar over deze affaire straks meer. De in de media gepubliceerde uitlatingen van VG werkten temidden van een fervent Oranje-patriotisme als een rode lap op een stier. De Centrale Inlichtingen Dienst (CID) hield VG al een tijdlang scherp in de gaten en werd door rijksveldwachter-rechercheur Cappel voortdurend op de hoogte gehouden. Laatstgenoemde drong er bij de CID op aan om bij VG een huiszoeking te houden, omdat hij via zijn broer, een kapitein bij de Marechaussee, had vernomen dat men dan wel het één en ander zou vinden dat op staatsgevaarlijke activiteiten kon duiden. Op uiterst dubieuze juridische gronden werd op 9 december 1918 's avonds laat op grond van de Oorlogswet bij VG te Sittard huiszoeking gedaan. Er werd echter niets belastends gevonden. De officier van justitie vermoedde dat men te laat was geweest en getuige de archiefstukken zou hij weleens gelijk kunnen hebben gehad, maar ook hierover

straks meer. Desondanks werd er tegen hem een vervolgonderzoek ingesteld, dat volgens Van der Heijden niet veel opleverde. Wat het wel heeft opgeleverd, zullen we als gevolg van het vernietigen van eerder genoemd archief nooit te weten komen.⁴⁴

Medio 1919 was VG druk in de weer om een annexatie van Limburg door België te bewerkstelligen. VG stond in contact met de Belgische annexionisten van het *Comité de Politique Nationale*, die op hun beurt weer in contact stonden met Hymans. Zo zou hij zijn Belgische oom, de industrieel M. Rolin-Jacquemyns, een interessante nota hebben toegespeeld. Het Belgische ministerie van Buitenlandse Zaken was echter als gevolg van de anti-Belgische stemming in Limburg overgestapt op een voorzichtige aanpak. Paul Hymans betreurde het dan ook dat VG zo onvoorzichtig te werk ging. De ongerustheid van Hymans blijkt duidelijk uit zijn confidentiële nota aan het hoofd van het Directoraat Politieke Zaken, De Bassompierre. De Waele citeert deze uit het archief van het Belgische ministerie van Buitenlandse Zaken afkomstige nota aldus: 'Je n'avais pas connaissance de la note d'ailleurs intéressante qui a été, paraît-il, remise par M. Van Gr(oenedael) M. Rolin-Jaquemyns. Je regrette que M. Rolin ait prié M. Van Gr. de lui remettre une note. Le gouvernement doit être très prudent et réservé à l'égard du mouvement limbourgeois. Il doit s'abstenir de toute intervention dans les affaires d'un Etat voisin'. Uit deze nota blijkt duidelijk dat de activiteiten van VG bekend waren tot in de hoogste politieke kringen van België. Het is niet duidelijk of het onderzoek dat tegen VG werd ingesteld deze feiten boven tafel heeft gebracht; we kunnen aannemen van niet, anders waren de activiteiten van VG hoogstwaarschijnlijk aangemerkt als zijnde 'staatsgevaarlijk' en zou zijn parlementaire onschendbaarheid zijn opgeheven. De conclusie van De Waele dat VG slechts een 'tweederangs' figuur zou zijn geweest, die als een marionet van de grote industriëlen het veldwerk voor een plebisciet zou verrichten, lijkt mij dan ook niet gerechtvaardigd. VG had geen aantoonbare connecties met bijvoorbeeld de familie Regout. Wel stond hij in contact met de kringen rondom het *Comité de Politique Nationale*, de groepering die na het

⁴⁴ Van der Heijden, *Tijden veranderen*, pp. 131-133. Sociaal Historisch Centrum voor Limburg, Maastricht, Archief Bergerode (AB), inv. nr 15, persbericht van J.C.L. van der Lande (oudste zoon van de president-commissaris) en Van Oppen omtrent annexionistische uitlatingen Henri van Groenendael.

mislukken van de annexionistische campagne van eind 1918 pleitte voor een plebisciet (volksstemming) in Limburg. VG was dus zeker geen 'tweederangs' figuur.⁴⁵

Van Groenendael in de Tweede Kamer

Ten tijde van de Belgische annexatieplannen was er in de Tweede Kamer, afgezien van de communisten, één kamerlid wiens houding wat betreft het Belgische annexionisme niet werd vertrouwd. Over de rooms-katholieke afgevaardigde Van Groenendael deden geruchten de ronde dat hij het idee van een volksstemming, zoals geopperd door het *Comité de Politique Nationale*, actief zou steunen. Tijdens de kamerzitting van 11 december 1918 vroeg het kamerlid Marchant of VG hieromtrent een verklaring wilde afleggen. Hierop verklaarde VG van niets te weten: 'mij is daarvan niets bekend. Noch in het binnenland, noch in het buitenland ben ik met eenige vreemde autoriteit in aanraking geweest. Van eenige beweging in dien geest in Limburg is mij evenmin iets bekend. Er is voor zoover ik weet geen enkel adres in dien geest verspreid of geteekend en er is mij niets bekend van eenige beweging van die strekking in Limburg'. Diverse bronnen wijzen er echter op dat VG wel degelijk op de hoogte was van de plannen voor het houden van een volksstemming in Limburg; hij was zelfs één van de belangrijkste initiatiefnemers hiervan. Over het uitgelekte gesprek op het kantoor van Bergerode verklaarde hij 'schertsenderwijs' over annexatie te hebben gesproken. In het verslag dat van dit gesprek is gemaakt, is van 'badinage' echter volstrekt geen sprake. De term 'badinage' zou door VG regelmatig worden gebruikt om zich in de media tegen alle aantijgingen te verdedigen. In de *Haagse Post* van 21 december 1918 verscheen een gedicht over 'Sittard's humorist': 'O fijn gevoelig humorist, Uw schertsen wordt een rage, Bedank gerust als Kamerlid, Men kiest u weer, 'k geef 't zwart op wit, O fijn gevoelig humorist, Uit louter badinage'.⁴⁶

⁴⁵ Van der Heijden, *Tijden veranderen*, pp. 133-134. De Waele, *De Belgische annexionistische campagne*, p. 382.

⁴⁶ Oud, *Jongste verleden*, p. 255. *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, zittingsjaar 1918-1919, pp. 679-680. Sociaal Historisch Centrum voor Limburg, Maastricht,

Ondanks de ontkennende verklaring van VG bleven de geruchten over hem aanhouden. In diverse krantenartikelen werden pleidooien gehouden om hem uit de Kamer te gooien. In de Kamer begon nu ook Nolens, voorzitter van de Katholieke Kamerfractie (ook wel Katholieke Kamerclub genoemd) zich met de zaak te bemoeien. De affaire Van Groenendael bezorgde de katholieke afgevaardigden immers geen goede naam. Op 12 december 1918 reageerde Nolens op de verklaring van VG met een speech in de Kamer, waarin hij verklaarde te spreken als Limburger. De rede werd vooral gezien als een duidelijke waarschuwing aan het adres van VG: 'voor eenige weken is uit het Nederlansche volk de kreet gehoord: Raak niet aan de koningin! Thans gaat door het geheele land, in koor met de Limburgse bevolking: Raak niet aan het grondgebied van den staat!'. Ondanks alle waarschuwingen aan zijn adres bleef VG doorgaan met zijn annexionistische bezigheden. In een brief van het Nederlandse gezantschap te Brussel, gedateerd op 2 juli 1919, wist men de minister van Buitenlandse Zaken, Van Karnebeek, te melden, dat VG de Franse gezant te Brussel had verzocht bij de Geallieerde Raad gedaan te krijgen dat er in Limburg een volksstemming zou plaatsvinden. Naar aanleiding daarvan stelde kamerlid en fractiegenoot van VG, Bongaerts, schriftelijke vragen aan Van Karnebeek. Op 8 augustus had Van Karnebeek 'de eer mede te deelen dat de inhoud der ter zake van het gezantschap te Brussel ontvangen vertrouwelijke rapporten hem niet veroorlooft de geruchten omtrent bedoelde propaganda als uit de lucht gegrepen te beschouwen'. Er begonnen zich nu donkere wolken af te tekenen boven het kamerlid Van Groenendael. Tijdens een toespraak op een vergadering van alle katholieke kiesverenigingen in Limburg op 15 augustus 1919 maakte Nolens korte metten met het dissidente kamerlid. In een brief van Van Karnebeek aan de eerste gedelegeerde bij de vredesbesprekingen te Parijs kunnen we lezen: 'morgen heeft eene vergadering plaats waar, volgens vertrouwelijke mededeelingen van den heer Nolens aan mij, aan den heer Van Groenendael de nek zal gebroken worden en tevens een protest zal worden opgesteld tegen de Belgische actie'.⁴⁷

Archief Bergerode, inv. nr 15, stukken betreffende Van Groenendael.

⁴⁷ Handelingen, pp. 685, 695, 397, aanhangsel. Katholiek Documentatie Centrum, Nijmegen, archief Willem Hubert Nolens, inv. nr 178, 186, 250. *RGP*, (deel 117), p. 122.

Aan de hand van een speurtocht in het archief van de Rooms Katholieke Staats Partij kan min of meer gereconstrueerd worden op welke wijze VG uiteindelijk als lid van de Katholieke Kamerfractie werd geroyeerd. Onder druk van de media besloot de Katholieke Kamerclub een vergadering te beleggen over de kwestie Van Groenendael. Deze vergadering werd uitgeschreven op dinsdag 16 september om 4 uur in de namiddag. Het telegraafkantoor te Sittard meldde Bongaerts, secretaris van de Katholieke Kamerclub, dat het telegram onbestelbaar was wegens het vertrek van VG naar het buitenland. Besloten werd de vergadering twee weken uit te stellen. De verontwaardiging over dit uitstel werd in de kranten groot uitgemeten. Op 15 september meldde de burgemeester van Sittard dat de familie Van Groenendael in Sittard was teruggekeerd, echter zonder de heer Van Groenendael. Het bleek dat VG zich nog steeds in zijn vakantiehuis aan de Franse westkust bevond. Later beweerde hij geen Nederlandse kranten te hebben gelezen waardoor hij geen flauw benul zou hebben gehad van alle commotie in eigen land. Uiteindelijk werd de vergadering, inclusief VG, gehouden op 1 oktober 1919. Nolens opende de vergadering met te zeggen, dat het voor hem niet gemakkelijk was een vergadering te moeten voorzitten, waarin zo'n heikel punt werd behandeld. Nolens oordeelde dat VG op grond van het feit dat hij in Brussel annexionistische pogingen had ondernomen, niet langer lid kon blijven van de Club. Van Groenendael sputterde hierop tegen door te zeggen, dat de voorzitter bij voorbaat zijn oordeel al klaar had, verwijzend naar de speech van Nolens van 15 augustus. VG verzocht Nolens dan ook de feiten waarvan hij werd beschuldigd nader te noemen. Aldus gebeurde. Het antwoord van VG draaide vervolgens uit op een bevestiging van de beschuldigingen. Hij beweerde al zo'n twintig jaar lang zich in te zetten voor een volksstemming. Tevens vond hij dat hij veel verdergaande democratische ideeën had dan Nolens en dat hij geloofde in de denkbeelden van Wilson. Na een hoofdelijke stemming bleken alle aanwezige clubleden van oordeel, dat VG niet langer lid van de Club kon zijn. Het speet VG dat men hem uit de Club zette, maar dat hij nu in de Kamer meer vrijheid zou hebben. Hierna verliet hij de vergadering.⁴⁸

⁴⁸ Archief RK-Staatspartij, inv. nr 104, notulen fractievergaderingen Katholieke Kamerclub 11-2-1919 - 23-3-1920.

In 1922 stelde Henri van Groenendael zich opnieuw kandidaat voor de Tweede Kamer ondanks het feit dat er voor hem, logischerwijs, geen plaats meer was op de katholieke groslijst. Hij kandideerde omdat hij vond dat de katholieke voormannen geen kans zouden hebben om zich voor België uit te spreken. In *Het jongste verleden (deel 1)* stelt P.J. Oud dat Van Groenendael in 1922 met stille trom van het politieke toneel verdween. Dit is mijns inziens niet geheel waar: hij voerde een voor die tijd spectaculaire verkiezingscampagne, gesteund door het weekblad *Het Zuiden*. Zo bewerkte hij de Maasdorpen met een vliegtuig. De bisschoppen adviseerden echter uitdrukkelijk niet te stemmen op katholieke dissidenten, dus ook niet op VG. De verkiezingsuitslag was voor hem, behalve in zijn geboortedorp Nunhem, desastreus.⁴⁹

De bruinkoolontginningsmaatschappij n.v. Bergerode

VG was naast kamerlid en leraar staatsrecht ook nog directeur van de n.v. Bergerode. Wat dit te maken heeft met het Belgische annexionisme in Limburg, zal ik in het kort proberen uit te leggen. De ontginning van bruinkool kwam op gang kort na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog en vormde een welkome aanvulling op de brandstofvoorziening van Nederland. Reeds voor het uitbreken van de oorlog was de aanwezigheid van bruinkoollagen in Limburg aangetoond. Tot de pioniers van de bruinkoolwinning behoorde de Engelse onderneming Carisborg Concession Ltd. Deze onderneming had als eerste bij de Nederlandse staat een concessie aangevraagd (30 november 1907) voor 120 hectare. De overheid vond de concessie echter te klein en vond bovendien dat de directie en de commissarissen Nederlanders moesten zijn. Om deze redenen zocht de onderneming samenwerking met Nederlandse concessie-aanvragers. Men kwam terecht bij de heren Beckers, de gebroeders Jacques en Henri van Groenendael, Keyser André en Rolin-Jaquemyns. Deze groep had op 30 mei 1908 een concessie aangevraagd. In 1912 kwam een overeenkomst tot stand waarbij beide groepen één geheel zouden gaan vormen. De statuten kregen koninklijke goedkeuring op 25 februari 1916. Een jaar later werd bij koninklijk besluit van 23

⁴⁹ Van der Heijden, *Tijden veranderen*, p. 135. Oud, *Jongste verleden*, p. 255.

januari 1917 de concessie verleend. Nadat de zaak aldus juridisch rond was, raakte de n.v. Bergerode al spoedig in financiële problemen omdat de aandelen niet waren volgestort. Hier kwam weer het oude Limburgse probleem van de geldschietters om de hoek kijken. Uiteindelijk vond Henri van Groenendael de Deventer industrieel J.C.L. van der Lande bereid om de onderneming van de nodige fondsen te voorzien. Van der Lande werd benoemd tot president-commissaris. Al spoedig bleek dat Van der Lande de onderneming geheel zelf wilde exploiteren. Hij benoemde zijn zonen Antoon en Piet tot mededirecteuren. Van der Lande sr ontpopte zich tot een stereotype kapitalist die zijn arbeiders lage lonen uitbetaalde en zijn naaste medewerkers naar zijn hand probeerde te zetten. Henri VG liet dit echter niet op zich zitten. Hij beschuldigde Van der Lande ervan voornamelijk niet-Limburgers in dienst te nemen. Bovendien kregen Limburgers lagere lonen uitbetaald dan niet-Limburgers.

Op 28 november 1918 spuide VG tijdens een privé gesprek op het kantoor van Bergerode in Heerlen zijn gal tegen Van der Lande. In dit gesprek kwam het al snel op het feit dat de Limburgers altijd maar werden achtergesteld door Noord-Nederlanders. VG vertelde vervolgens, waarschijnlijk om Van der Lande op de kast te jagen, dat hij een fervent voorstander was van een volksstemming in Limburg en dat hij de pro-Belgische propaganda in Limburg steunde. De volgende dag herhaalde VG dit in het bijzijn van enkele aandeelhouders, onder wie de burgemeester van Maastricht, Van Oppen. Op de vraag of zijn handelswijze wel in overeenstemming was met zijn eed als kamerlid, antwoordde VG: 'Pardon, ik ben avant-tout Limburger, als deputé ga ik minstens zoo graag naar Brussel als naar Den Haag'. Van der Lande en van Oppen zagen nu een prachtige gelegenheid om VG publiekelijk in diskrediet te brengen. In een achterbaks briefje van Van Oppen aan Van der Lande, schrijft Van Oppen dat hij rijksveldwachter-rechercheur Cappel op de hoogte had gesteld van de uitlatingen van VG: 'M.i. is er maar één weg. Zijn aanblijven is een groot gevaar'. Natuurlijk was het wel zo dat de van pro-Belgische sympathieën verdachte VG nu niet bepaald een goede reclame voor Bergerode was. Van der Lande en Van Oppen maakten vervolgens de inhoud van het gesprek door middel van een persbericht openbaar. Toen VG op een dag zijn kantoor binnen wilde gaan, werd hem de toegang ontzegd. Hierop ontstond een handgemeen waarbij de heetgebakerde Van Groenendael enkele ruiten met een staaf bewerkte. Van

der Lande had hem, Henri van Groenendael, directeur van Bergerode, ontslagen! VG vocht het besluit aan bij de rechtbank van Heerlen, maar werd na een kort geding in het ongelijk gesteld. Het handgemeen ten kantore van de n.v. Bergerode, niets meer dan een ordinaire ruzie, kreeg ruime aandacht in de media. Alleen *Het Zuiden* nam het voor VG op.⁵⁰

Van Groenendael en de idee van een volksstemming in Limburg

Wat opvalt bij het lezen van de literatuur over de Vredesconferentie van Parijs en het Belgische annexionisme is dat over de herkomst van het fenomeen volksstemming / plebisiet / referendum niet wordt gerept. Het is dan ook moeilijk uit te maken waar de Limburgse annexionist Van Groenendael zijn idee voor een volksstemming vandaan heeft gehaald. Alles wijst erop dat hij de idee van een volksstemming in Limburg niet zelf heeft bedacht. De Waele omschrijft VG dan ook als iemand die, in opdracht van grootindustriëlen, slechts het veldwerk voor een volksstemming verrichtte. Aannemelijker is dat VG veldwerk verrichtte in opdracht van het *Comité de Politique Nationale*. Vrijwel alle bronnen wijzen erop dat dit comité als eerste pleitte voor een volksstemming in Limburg. Maar hoe kwamen zij op het idee? Het antwoord ligt hoogstwaarschijnlijk in Parijs. De vredesconferentie introduceerde het begrip 'volksstemming' als middel om etnische conflicten op te lossen. Het leidend beginsel hierbij was dat een bevolking zelf diende te beslissen over haar nationaliteit. Het Belgische idee om Nederland te compenseren met Duits gebied werd op grond hiervan dan ook van de hand gewezen. Bekend is dat er volksstemmingen plaatsvonden in Sleeswijk-Holstein (Denemarken/Duitsland) en Burgenland (Oostenrijk/Hongarije, nabij de Neusiedlersee). In de Duits-Waalse kantons Eupen, Malmédy, Sankt-Vith en het neutrale Moresnet, vonden ook zogenaamde volksstemmingen plaats, maar die werden zodanig door de Belgische overheid gemanipuleerd, dat van een vrije volksstemming geen sprake meer was.

⁵⁰ Sociaal Historisch Centrum voor Limburg, Maastricht, Archief Bergerode, inv. nr 15, stukken betreffende het conflict Van Groenendael-Van der Lande.

De idee van de volksstemming moet waarschijnlijk worden beschouwd als een kind van zijn tijd. Het einde van de Eerste Wereldoorlog markeerde het einde van een nationalistische periode. Er was geen plaats meer voor geheime achterkamertjes-diplomatie. Het stelsel van geheime allianties was immers de hoofdschuldige voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog; toen Oostenrijk-Hongarije de oorlog verklaarde aan Servië, ontketende zich een reeks van oorlogsverklaringen. Logischerwijs dacht men in 1919: dit nooit meer. Er ontstond een soort internationale gedachte die uiteindelijk, op initiatief van de idealist Wilson, zou leiden tot de oprichting van zijn geesteskind, de Volkenbond. De volksstemming werd gezien als één van de middelen om conflictsituaties op te lossen. De gedachte van een Volkenbond was overigens niet nieuw: de wenselijkheid van een internationale statenorganisatie was al aan de orde bij de in 1815 opgerichte New York Peace Society. Ook de reeks van internationale vredescongressen en de Haagse conferenties (1899, 1907) over het Internationale Recht ademden al de sfeer van internationalisme uit. Dit internationalisme kreeg echter een flinke dreun met het uitbreken van de oorlog in 1914.⁵¹

Speurneus Cappel en het einde van het annexionisme in Limburg

Rijksveldwachter-rechercheur Cappel, speurneus van Maastrichtse origine, was van mening dat een deel van de bevolking gevoelig was voor de annexionistische propaganda. Ondanks het afnemen van de annexionistische acties medio 1919 waarschuwde hij ervoor dat de anti-annexionisten op hun hoede moesten blijven. Volgens Cappel zouden de Belgisch-gezinden hun ontmoetingsplaats hebben in de sociëteit Cercle l'Union aan het Vrijthof in Maastricht. Enkele deuren verder, in sociëteit Momus, zouden zich ook enkele Belgisch-gezinden bevinden. Via via had Cappel gehoord dat er in Momus een handtekeningenlijst zou circuleren met een annexionistische strekking. In één van zijn rapporten aan de procureur-generaal in Den Bosch (Cappel was belast met het onderzoek naar de 'annexionistische beweging'), excuseerde hij zich voor het feit dat hij niet had

⁵¹ H.Ch.G.J. van der Mandere, *De Volkenbond en zijn belang voor Nederland*, Den Haag 1920, p. 18.

kunnen achterhalen, wie de betreffende lijst liet circuleren: '...Tot mijn leedwezen heb ik toen geantwoord dat die persoon maar eens moest komen, dan kon hij een pak slag oploopen en dat ik de lijst zou houden. Natuurlijk is die persoon, tengevolge van mijn optreden, nooit bij mij geweest'. Cappel vermoedde wel dat het ging om een Belgische vluchteling uit Visé die weer was teruggekeerd naar België.⁵²

Nadat het plan voor een volksstemming in Limburg was mislukt, wilde het *Comité de Politique Nationale*, in navolging van de Italiaanse dichter Gabrielle d'Annunzio, die op 12 september 1919 Fiume bezette, een raid op Limburg uitvoeren. Via hun contactpersonen in Limburg polste het Comité de België goed gezinde Matthias Kemp. Deze wilde er echter niets van weten. Volgens Van der Heijden wijzen bepaalde bronnen erop dat de Nederlandse regering terecht werd gewaarschuwd voor de, overigens niet uitgevoerde, raid. De laatste stuiptrekkingen van de Belgische campagne in Limburg vonden plaats in de herfst van 1919. De nieuwe Belgische consul in Maastricht, Boeye, ging zeer omzichtig te werk. Hij probeerde via een gematigd Belgisch gezinde krant propaganda te laten maken voor een nauwere economische samenwerking tussen België en Limburg. Hier kwam echter niets van terecht. Uiteindelijk was het devies van Hymans en de meeste Belgische diplomaten: redden wat er te redden valt. Met tegenzin kozen de Belgen voor meer realistische doeleinden, zoals een betere verbinding tussen Schelde en Rijn. Maar zoals we in het vorige hoofdstuk hebben gezien, kwam ook daar voorlopig niets van terecht.

Terugblikkend op het annexionismeverhaal ben ik geneigd de conclusie van Rob van der Heijden en Maria de Waele te volgen: het Belgische annexionisme was een fenomeen dat nauwelijks leefde bij de gewone man. Het annexionisme werd vooral bedreven door diplomaten, politici en rijke industriëlen. In tegenstelling tot genoemde auteurs ben ik wel van mening dat het staatsgevaarlijke en staatsondermijnende aspect van het annexionisme niet onderschat mag worden.

⁵² Algemeen Rijksarchief, Den Haag, Archief Ministerie van Justitie 1915-1955, toegangsnummer 2.09.22; inv. nr 16442, dos. no. 26 augustus 1919 no. 244; inv. nr 16429, dos. no. 28 januari 1919 no. 300; inv. nr 16432, dos. no. 7 maart 1919 no. 61.

Conclusie

In augustus 1914 viel Duitsland België binnen. De Belgische regering ging in ballingschap in de Noord-Franse plaats Le Havre. Daar kwam zij spoedig onder invloed van nationalistische pressiegroepen. Deze pressiegroepen streefden naar een verandering in de Belgische buitenlandse politiek en droomden van een groot België ten koste van Luxemburg, Duitsland en Nederland. De Belgische regering raakte verdeeld in twee kampen: één vóór territoriale expansie en één tegen. Aan het einde van de oorlog sloeg de balans door naar de eerste stroming. Deze stroming kwam voort uit een lange traditie in de Belgische buitenlandse politiek van een streven naar territoriale expansie. Nog vóór het einde van de oorlog liet de Belgische regering door haar agenten in Limburg onderzoek verrichten naar de mogelijkheden van een annexionistische campagne. Sommige Nederlandse politici en publicisten waarschuwden de Nederlandse regering, dat de Belgen na de oorlog wel eens met territoriale eisen konden komen. België opende het diplomatieke offensief met het indienen van een memorandum bij de geallieerden. In dit memorandum werd impliciet de annexatie van Zeeuws-Vlaanderen en Nederlands Limburg geëist. De geallieerden gingen niet volledig akkoord met de strekking van dit memorandum. Wel werd Nederland gedwongen zich voor de *Raad van Tien* nader te verantwoorden voor zijn optreden tijdens de oorlog.

Onder leiding van de Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken, Van Karnebeek, zette de Nederlandse legatie in Parijs een geslaagd 'succespeel' in. Dit offensief had tot resultaat, dat de geallieerden op 4 juni 1919 besloten dat er geen annexaties ten koste van Nederland zouden plaatsvinden. De Belgische regering en het *Comité de Politique Nationale* wijzigden toen hun plannen met betrekking tot Limburg. Men ging nu over tot het propageren van een volksstemming. Voor de propaganda van dit idee gebruikte men Limburgers die in contact stonden met het genoemde Comité. Men probeerde vooral in te spelen op de ontevredenheid onder Limburgse grootindustriëlen over het Nederlandse regeringsbeleid. Deze campagne mislukte uiteindelijk volledig. Ook in Parijs hadden de Belgen geen succes. De onderhandelingen liepen vast op de zogenaamde Wielingenkwes-tie. In 1925 kwam er een akkoord; dit werd in 1927 echter verworpen door de Eerste Kamer. Het vormde de definitieve nekslag voor de

annexionisten. Limburg was bij Nederland gebleven. De Belgen hadden gedacht met behulp van de grote mogendheden hun voormalige landsdeel terug te winnen. De Limburgers waren echter na tachtig jaar natievorming getransformeerd tot volwaardige Nederlanders en wilden van een aansluiting bij België niets weten. Deze sterke afwijzing van de Limburgse bevolking heeft er zeker toe bijgedragen dat het Belgische annexionisme mislukte. Bovendien bewezen de Limburgers aan de rest van Nederland dat zij net zo waren gehecht aan vorstin en vaderland als de overige Nederlandse bevolking.

Aan de hand van archiefvondsten en enkele artikelen werd vervolgens in detail beschreven hoe de campagne werd voorbereid, hoe deze van start ging en wat de reactie van de Limburgers was. Speciale aandacht kreeg Henri van Groenendael, het Limburgse Tweede-Kamerlid dat een voorstander was van aansluiting van Limburg bij België. De aandacht voor deze figuur had verschillende redenen: Van Groenendael was in parlementair-historisch opzicht een opmerkelijk geval. Er was over hem, ondanks het feit dat hij in deze periode veel aandacht kreeg in de Nederlandse pers, weinig gepubliceerd. Bovendien is het staatsgevaarlijke aspect van zijn annexionistische acties zwaar onderschat. De conclusie van Maria de Waele dat Van Groenendael slechts een tweederangs figuur zou zijn, leek niet geheel in overeenstemming met sommige bronnen. Ook werd nagegaan waar Van Groenendael zijn idee van een volksstemming vandaan haalde. Het fenomeen volksstemming moet worden gezien in de sfeer van internationalisme die zich meester had gemaakt van de Parijse vredesconferentie in 1919. De volksstemming zag men als een instrument voor de op te richten Volkenbond om toekomstige etnische conflicten op te kunnen lossen.

In het annexatieverhaal van kort na de Eerste Wereldoorlog speelde de elite in Limburg een dominante rol. De in Nederland invloedrijke sociale elite rond Poels, Nolens en Ruys de Beerenbrouck, zag geen heil in een aansluiting van Limburg bij België. Zij zou dan aansluiting hebben moeten zoeken bij de in eigen land geminachte Vlamingen en tegelijkertijd de pas verworven invloed in Nederland moeten prijsgeven; een slechte optie dus. De veel minder invloedrijke economische elite van Limburg daarentegen zag wel heil in een aansluiting bij België. Veel Limburgse industriëlen investeerden van 1916 af fors, in de hoop na de oorlog de Belgische en West-Franse markten te kunnen bedienen. Gesteld kan worden dat de sociale elite ijverde

voor grotere herbergzaamheid van de Limburgse samenleving. De economische elite ijverde voor meer welvaart. Het gros van de Limburgse bevolking bleek in de periode 1918-1920 vooral waarde te hechten aan welzijn en volgde met veel fanfare Nolens en consorten. De grote aandacht voor herbergzaamheid van de Limburgse samenleving zou voorlopig blijven en dit is de reden waarom de sociale elite het won van de economische. Met het verwijderen van Van Groenendael haalde de sociale elite de angel uit het pro-Belgische kamp, waarna de rest zich koest hield.

Geconcludeerd mag worden dat Limburgers, zij het met enige vertraging, volledig in de Nederlandse natie zijn geïntegreerd. Tachtig jaar natievorming (sinds 1840) had gezorgd voor een sterk emotioneel Nederlanderschap. Nog altijd is Limburg sterk verwant aan zijn directe achterland, maar van een wens om uit het Nederlandse staatsverband te worden bevrijd is na 1870 nauwelijks meer sprake geweest.⁵³

De relatie tussen Nederland en België was na 1920 nog lange tijd erg slecht. Pas als gevolg van de dreigende internationale situatie aan het einde van de jaren dertig ontstond er weer enige toenadering. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd de aanzet gegeven tot de oprichting van de Benelux en daarmee tevens de aanzet tot een hechte Europese samenwerking. Zoals tachtig jaar geleden Limburg zijn identiteit gedeeltelijk moest prijsgeven aan Nederland, zo moet Nederland nu iets prijsgeven aan Europa.⁵⁴

⁵³ Over de geschiedenis van Limburg in relatie tot het ontstaan van de Nederlandse natie is veel literatuur verschenen. Zie onder andere G.J.B. Verbeet, *Limburg op de tweesprong*, Maastricht 1978. M. Kemp, *Geschiedenis van Limburg*, Maastricht 1946. Boogman, Limburg en de Duitse Bond, in: *Eenheid en scheiding van de beide Limburgen : verslagbundel van het op 26 mei 1989 te Alden Biesen gehouden congres bij gelegenheid van de herdenking 150 jaar beide Limburgen* (Maastrandse Monografieën; 47), Leeuwarden/Maastricht 1989. H. Knippenberg en B. de Pater, *De eenwording van Nederland*, Nijmegen 1988. K. Wagemans, *Limburg en het Belgische annexionisme 1918-1920*, Leiden 1997. (Doctoraalscriptie). P. Luykx, Nederlandse katholieken en de natie 1900-1960, in: *Ex Tempore*, 11(1992) nr 33.

⁵⁴ Overige geraadpleegde publicaties zijn: E. Lamberts (et al.), De invloed van het katholicisme op het maatschappelijk leven in de beide Limburgen 1839-1989, in: *Eenheid en scheiding van de beide Limburgen : verslagbundel van het op 26 mei 1989 te Alden Biesen gehouden congres bij gelegenheid van de herdenking 150 jaar beide Limburgen* (Maastrandse Monografieën; 47), Leeuwarden/Maastricht 1989, pp. 125-163. H. te Velde en H. Verhage, *De eenheid en de delen : zuilvorming, onderwijs en natievorming in Nederland 1850-1900*, Amsterdam 1996. C.B. Wels, Inleiding, in: *RGP*, (deel 139), VII-XXVI.

OVER DE AUTEURS

Willibrord Rutten (1955) is hoofd onderzoek, tevens adjunct-directeur van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg. Studeerde geschiedenis aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen. Zijn proefschrift, getiteld *De vreselijkste aller harpijen*, ging over de pokkenbestrijding in Nederland in de 18e en 19e eeuw (A.A.G. Bijdragen nr 36, Wageningen 1997). Publiceerde over de geschiedenis van Limburg, onder andere *Geschiedenis van de landbouw in Limburg in de twintigste eeuw* (1992), samen met J.C.G.M. Jansen, en *St. Annadal. Geschiedenis van het Maastrichtse Ziekenhuis* (1987), samen met J.C.J.M. Starmans. Lid van de redactie van de *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* en de *Cahiers van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* en redactiesecretaris van de reeks *Maastrandse Monografieën*.

Annemiek Buijs (1961) was, na haar opleiding aan de Bibliotheek- en Documentatie Academie te Tilburg, vanaf 1984 werkzaam als bibliothecaris en documentalist. In 1992 ging zij Cultuurwetenschappen studeren aan de Universiteit Maastricht. De doctoraal scriptie, waarop zij in 1997 bij prof. dr Wiel Kusters afstudeerde, ging over *Lezen in Limburg. Een onderzoek naar 'leesslapse', 'leesachterstand', 'boekheidenen' en 'het papieren gevaar'*.

Kasper Wagemans (1971) studeerde Vaderlandse Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Leiden. De doctoraal scriptie waarop hij in 1997 bij prof. dr Jan Bank afstudeerde, ging over de Limburgse annexatiekwestie 1918-1920. Thans werkzaam als projectleider bij een congresbureau.

RECENSIES

A. Nieste, 70 jaar Enci. Van mergel tot cement 1926-1996, Maastricht 1926, 276 pag. ill.

De belangstelling van bedrijfsleidingen voor de geschiedenis van hun onderneming die na een hausse in de jaren vijftig was weggeëbd, neemt de laatste jaren weer aanzienlijk toe. Het is een verschijnsel dat zich in heel Nederland voordoet. Er is zelfs sprake van een stap voorwaarts. Werd eertijds nogal eens een journalist aangetrokken onder het voorwendsel dat die een voor een breed publiek aantrekkelijk verhaal wist te brengen, in toenemende mate wordt gestreefd naar kwaliteit. Het gaat immers niet meer louter om een leuk verhaal. Een groot aantal ondernemingen wordt geconfronteerd met actievoerders die de overlast die het doorsnee-bedrijf op een of andere manier wel veroorzaakt, te vuur en te zwaard bestrijden. Het is wenselijk aan te tonen, dat het bedrijf op het vlak van stof-, geluids- of verkeershinder alert is en allerlei activiteiten heeft ontplooid om aan de overlast paal en perk te stellen.

De nieuwe taak van de bedrijfsgeschiedenis, behalve propaganda te maken voor product en werkklimaat, ook een tegenwicht te vormen tegen de actievoerders die zich soms niet al te veel gelegen laten liggen aan het waarheidsgehalte van hun geschriften, vereist het brengen van een boodschap, die pas gezag verkrijgt als de weergave van de feiten correct is.

Hoezeer er ook aanleiding is deze stap voorwaarts toe te juichen, Limburg is duidelijk minder doordrongen van de noodzaak de kwestie professioneel te benaderen dan West-Nederland. Daar is het gebruikelijk voor het schrijven van een bedrijfsgeschiedenis beroepshistorici aan te trekken en een deels van buiten aangetrokken wetenschappelijke begeleidingscommissie te belasten met de bewaking van het proces. Het heeft tot gevolg dat ook de bedrijfseconomische ontwikkelingen, de innovatiekracht van de onderneming en de problemen rond het werven, aan het bedrijf binden en bezoldigen van het personeelsbestand aan de orde worden gesteld.

Hier schrikt men nogal eens terug voor de risico's die zo'n open werkwijze met zich meebrengt. In elk bedrijf hebben zich immers goede en slechte tijden afgewisseld; nergens is elke innovatie dade-

lijk succesvol geweest; overal deden zich weleens moeilijkheden voor bij het bereiken van de markt in zijn volle omvang; steeds is er wel eens een probleem geweest rond het personeelsbestand. Spectaculaire successen houdt men graag verborgen voor de concurrentie, minder aangename gebeurtenissen bedreigen de propagandistische waarde van de publicatie, tasten mogelijk zelfs de status van het bedrijf aan. Is het niet beter de geschiedschrijving in eigen hand te houden?

Het antwoord op deze vraag kan slechts negatief zijn. Een geoefend lezer zal altijd struikelen over een gebrek aan openheid. De vragen die hij erbij gaat stellen vormen al vlug een grotere bedreiging voor het bedrijf dan het geval zou zijn geweest, wanneer duidelijkheid was geboden. Een paar voorbeelden moge hier worden vermeld, zij het niet alvorens waardering is uitgesproken voor het hier geleverde werk. Enci heeft ondanks het toepassen van een semi-professioneel model een gedenkschrift afgeleverd dat de moeite van het lezen waard is. De auteur heeft een historische opleiding genoten, kent zijn ambacht en realiseert zich een flink deel van de problemen die zich voordoen bij het schrijven van een bedrijfsgeschiedenis. Hij heeft echter niet de gelegenheid gekregen zich te oriënteren in andere documenten dan die welke door het bedrijf zelf worden bewaard en dit wreekt zich.

Enci behoort tot de delfstoffenverwerkende bedrijven. Voor de productie van cement waren in de eerste helft van de eeuw mergel en klei als grondstoffen nodig en steenkool als energiedrager. Zowel wat de grondstoffen, de energiedrager, als het eindproduct betreft, ging het steeds om grote volumina. Vestiging was alleen mogelijk vlakbij grondstoffen en energiedragers. Het betekende in vele opzichten milieuproblemen: stofoverlast, geluidshinder, maar vooral ook een aantasting van landschappelijke waarden. Mergel komt in Nederland slechts in het uiterste zuiden van Limburg voor. In winbare hoeveelheden van passende kwaliteit wordt het uitsluitend in de gemeenten Valkenberg (Sibbe), Margraten (het plateau) en Maastricht (St. Pietersberg) aangetroffen. Nadat mede om transporttechnische redenen was gekozen voor vestiging langs het kanaal Luik-Maastricht halverwege de kern St. Pieter Beneden en het Belgische dorp Ternaaien werden vrijwel onmiddellijk massieve protesten gehoord tegen de aantasting van het landschap. De St. Pietersberg gold al sedert het begin van de 19e eeuw als een bijzonder natuurrelict, dat in Nederland tijdens aardrijkskundelessen steevast als een unicum werd

aangemerkt. Vanaf zijn oprichting in 1926 af heeft het bedrijf vrijwel ononderbroken strijd moeten leveren voor een concessiegebied omvangrijk genoeg om Nederland van voldoende cement te voorzien. Tot omstreeks 1960 zijn de argumenten van het bedrijf goed te volgen. Nederland had er alle belang bij ten aanzien van een voor de bouw vitale grondstof als cement niet afhankelijk te worden van Duitsland of België. De streng protectionistische industriepolitiek van beide staten tussen de twee wereldoorlogen hield een onaanvaardbaar risico in. Vanaf 1960, toen de Europese markten naar elkaar toe gingen groeien, is de argumentatie minder helder. De term Europese Gemeenschap valt in het hele boek niet. De directie bleef vasthouden aan haar beleid die ene nationale Nederlandse markt nagenoeg geheel te willen voorzien.

Dit is des te verwonderlijker omdat het bedrijf van zijn oprichting af een internationale onderneming was. De meerderheid van de aandelen was in handen van het Belgische CBR, een kwart was in Zwitserse handen. Sinds 1994 is het Duitse Heidelberger Zement eigenaar van CBR en controleert dit concern direct of indirect ruim 80 procent van het aandelenkapitaal van Enci. De schrijver laat ons tot in detail weten hoe dit alles bijdroeg tot de vorming van een ingewikkeld kartel dat de Nederlandse Cementmarkt dankzij een samenwerking met de andere grote Nederlandse cementproducent, Hoogovens te IJmuiden, volledig controleerde. We blijven echter in het ongewisse als het gaat om de vraag waarom het bedrijf met behulp van zijn ouders en peetouders niet streefde naar internationale afspraken ten aanzien van de grondstoffenvoorziening.

Erger nog. Tussen Enci en CBR zijn kennelijk wel productie-afspraken gemaakt. In 1973 bleek dat zowel voor de Nederlandse als voor de Belgische markt capaciteitsuitbreiding nodig was. Geen van beide markten was evenwel zo expansief dat de bouw van een complete nieuwe productie-unit verantwoord was. Moeder en dochter besloten samen een nieuwe fabriek te bouwen. Zij kwam op het terrein van CBR in Lixhe, werd voor 70 procent door Enci gecontroleerd en levert ook 70 procent van haar een miljoen ton grote productie naar Nederland. Amper was de fabriek gereed of de markt zakte in. Met en met werden alle oudere Nederlandse productie-eenheden op één na gesloten. De overblijvende eenheid leverde in 1990-1991 in Nederland ruim 900.000 ton cement. Met grote moeite ontdekt de lezer dat thans zo'n 45 procent van de op de Nederlandse markt

aangeboden cement uit Belgische grondstoffen is samengesteld. Hij begrijpt nu dat de verwachte levensduur van Enci zonder aanvullende concessies hoegenaamd met enkele tientallen jaren kon worden verlengd, maar vraagt zich verwonderd af waarom geen verdere internationalisering van grondstoffen en afzetmarkten wordt nagestreefd. Misschien is er een oplossing voor die vraag.

Uit een enkele opmerking in het boek kan worden afgeleid dat de wetgeving betreffende de winning van delfstoffen in West-Europa nog altijd zeer nationale trekjes vertoont. Als dit de oorzaak is van de bedrijfspolitiek, had het mogen worden vermeld. Dan was wellicht duidelijk geworden dat een Europees marktbeleid gebaseerd op vrije concurrentie niet kan functioneren zolang niet geliberaliseerde nationale wetten de uitbouw en modernisering van een bedrijfstak hinderen en dat geen overheid het zich kan permitteren historisch gegroeide situaties slechts op onderdelen te redresseren.

Hier wreekt zich de semi-professionele opzet van het boek. De dossiers die de schrijver helderheid hadden kunnen verschaffen over de moeilijke situatie waarin de bedrijfsleiding van Enci zich bevindt bij de planning van de toekomst van het bedrijf, aanwezig in de archieven van provinciale en rijksoverheid alsmede die van de Europese Unie, zijn niet geraadpleegd. Een meer professionele begeleiding zou dit euvel al hebben ondervangen.

W.M.H. Hupperetz, J.H.M.M. van Hall, E.M. Kloek en L.H.M. Wessels, red., Middeleeuwse kastelen in Limburg. Verschijningsvormen van het kasteel, zijn adellijke bewoners en hun personeel, Venlo, Limburgs Museum 1996, 324 pag.

Ter voorbereiding van een permanente presentatie van de Limburgse kastelen in het eerlang te openen Limburgs Museum te Venlo heeft een groep onderzoekers, deels afkomstig uit het museum zelf, in meerderheid verbonden aan de Rijksuniversiteit Utrecht, een onderzoek verricht naar de kastelen in Limburg in de Middeleeuwen. Het onderzoek werd nogal groots opgezet. Een scala aan themata is behandeld. Niettemin laat de directeur van het museum in zijn inleiding uitschijnen over de uitkomsten niet in alle opzichten enthousiast te zijn. Hoe voorzichtig hij zijn mening ook uit, zijn bood-

schap is duidelijk en correct. De samenhang tussen de bijdragen is gering; er is erg weinig nieuw onderzoek gedaan; de keuze voor een accent op de Middeleeuwen is vanuit museaal oogpunt niet gelukkig omdat er zelfs wat de bouwwerken zelf aangaat wel erg weinig relictten uit dit tijdvak over zijn. Er zijn vervelende hiaten: nu eens ligt het accent op Noord- en Midden-Limburg, dan weer wordt voornamelijk gerefereerd aan objecten gelegen buiten de provincie, een enkele keer wordt kwistig gestrooid met voorbeelden uit de hele provincie, maar zelfs een overzicht van de kastelen die al dan niet als ruïne nog in Limburg worden aangetroffen, ontbreekt, hoewel ze allemaal op de Rijksmonumentenlijst, dan wel in de inventarisatie van jonge bouwkunst voorkomen. Tenslotte: er wordt zelfs geen poging gedaan tussen de zeer verscheiden bijdragen enigerlei samenhang te ontdekken of er conclusies uit te trekken.

Deze tekortkomingen wijten Hupperetz en Schatorjé aan de vele hiaten in het onderzoek en aan de merkwaardige beeldvorming rond kastelen, waarin jonge vrouwen met liefdeskommer misdadige ridders en andere romantische themata een opmerkelijke rol spelen. Dit mag goeddeels waar zijn, maar had men dan niet van het onderzoeksteam mogen verwachten, dat het de misvattingen te lijf zou gaan en de hiaten in onze kennis tenminste voor een belangrijk deel zou sluiten? Frankewitz is de enige die tenminste een deel van de bronnen, - die welke in een drietal oorkondeboeken zijn gepubliceerd - heeft geraadpleegd. De overigen vatten literatuur samen. Een vergelijking van hun voetnoten met de literatuurlijst achterin het boek maakt duidelijk dat de meeste auteurs zich daarbij hebben beperkt tot een bescheiden selectie uit het aanbod, elk met nogal willekeurige accenten.

Ook het probleem van de beeldvorming wordt niet fundamenteel aangepakt. Er wordt gediscussieerd met literaire schrifturen van romantische snit en hier en daar een volkskundige uit de tijd dat de beoefenaren van dat vak in meerdere of mindere mate waren gearmeerd van Blut- und Bodentheorieën. De meer genuanceerde these van Georges Duby, een van de meest vooraanstaande mediëvisten van de laatste tijd, komt niet aan de orde. In zijn optiek heeft menig kasteelbezitter in de late Middeleeuwen, toen de modernisering van het wapentuig het nut van de burcht als verdedigingswerk in oorlogstijden tot nagenoeg nihil had gereduceerd, zijn versterkt bezit gebruikt om de omgeving onder de duim te houden of familievets te beslechten. Zoiets kwam in het bijzonder voor in het gebied tussen

Maas en Rijn. De heren van Valkenburg terroriseerden er, zo wist Kuske met een keur van documenten lang geleden al aan te tonen, het handelsverkeer. De hertogen van Gelder schrokken niet terug voor het gijzelen van hun vader of hun oudste zoon. Het zijn extreme voorbeelden van de mogelijkheden die het kasteel in de veertiende en vijftiende eeuw bood om middels bestuursdwang in de directe omgeving orde en normen naar eigen hand te zetten en familiekwesties te regelen. Het zijn extreme situaties, maar het geeft desondanks geen pas het kasteel uit de vijftiende eeuw, zoals hier wordt gedaan, vooral als een administratief centrum voor te stellen of als residentie waar een familie verbleef en streefde naar behoud van het grootgrondbezit dat nodig was om de moeizaam verworven welvaart in stand te houden.

De functiewisselingen, waaraan het kasteel in de loop der tijden was onderworpen, zijn aanzienlijk frequenter dan hier in diverse artikelen wordt voorgesteld. Zij volgen elkaar ook niet op betrekkelijk exact te bepalen tijdstippen op. Veeleer is het zo dat nu eens het ene, dan weer het andere aspect in de documenten op de voorgrond treedt, naargelang de kwestie die toevallig aan de orde is. Zo kunnen worden onderscheiden het kasteel als verdedigingswerk, als dwangmiddel, als bestuurlijk en administratief centrum, als woning, als tijdelijk verblijf voor een heer die nu eens aan dit, dan weer aan een ander deel van zijn heerlijkheid aandacht moest besteden (Frankewitz), als arsenaal, als kazerneringsplaats, als gevangenis, als centrum van een privédomein, als kern van agrarische en andere economische activiteiten, als statussymbool, als centrum vanwaaruit familiepolitiek werd bedreven, etcetera. Al namen ook bepaalde functies in de loop van de tijd aan betekenis af, voor de bezitter werd het kasteel een steeds belangrijker middel om zijn sociale, economische en culturele positie en die van zijn familie stap voor stap uit te bouwen.

Deze ontwikkeling is zowel af te lezen aan de geleidelijke uitbouw van het gebouwencomplex als aan de inrichting van de diverse ruimten. De verschillende auteurs geven er voorbeelden genoeg van, maar verzuimen daarin samenhang aan te brengen en te benadrukken dat de uitbouw zich niet overal tegelijk voordeed en dat hun vorm verschilde naargelang de kasteelheer mogelijkheden had om zekere keuzes te maken of behoefte gevoelde aan bepaalde voorzieningen.

Het is onmogelijk om uit te maken, wanneer het kasteelcomplex zijn grote omvang kreeg. Al naargelang de lokale situatie werden boerderijgebouwen, molens, kerkgebouwen in het omgrachte en versterkte complex gesitueerd of op enige afstand van het kasteel zelf tot stand gebracht. De samenstelling van het cluster voorzieningen verschilt bijna van geval tot geval; er zijn slechts tendensen aan te wijzen. Uiteraard houdt de ontwikkeling van het kasteel niet op met het einde van de Middeleeuwen. Eerder is het dan in volle ontwikkeling. Door de nogal willekeurige cesuur die de auteurs hebben gelegd, is het proces soms vanaf het begin van de zestiende eeuw, soms vanaf het midden van die eeuw en een enkele keer van 1570 af niet meer te volgen. Dat is niet alleen spijtig voor de geïnteresseerde historicus, voor wie het verhaal middenin eindigt, maar ook voor de bezoeker van de kastelen die thans als hotel, restaurant of museum gemakkelijk toegankelijk zijn: hij zal uit het boek hoegenaamd niets herkennen.

Alle kritiek ten spijt: het hier besproken boek heeft onmiskenbaar nut. Het is een verkenning van de stand van onze kennis omtrent een thema dat systematisch onderzoek verdient en zich verzekerd mag weten van aandacht in brede kring.

REGISTER VAN PLAATSNAMEN OP DE JAARGANGEN I-XLII VAN DE STUDIES OVER DE SOCIAAL-ECONOMISCHE GESCHIEDENIS VAN LIMBURG

Dit register bevat alleen plaatsnamen die voorkomen in artikelen en boekbesprekingen. Buiten beschouwing zijn gelaten de inventarissen, archiefoverzichten, bibliografieën en de jaarverslagen van het Sociaal Historisch Centrum. Een cumulatief register van persoonsnamen is in bewerking.

Aalbeek, XXXVII (1992) 68
Aalst, XXVII (1982) 28, 32, 49
Aardenburg, VI (1962) 119
Aarhus, VIII (1963) 24
Aarschot, XXXIX (1994) 183; XXIX (1984) 36
Aartseelaar, XXIX (1984) 38
Abbeville, XXXII (1987) 14
Achel, XXXVIII (1993) 58; XXVII (1982) 35, 55; XV (1970) 107-108; IX (1964) 114
Adinkerke, XXXVII (1992) 93, 113
Afden, XXXV (1990) 16
Afferden, XLI (1996) 16; XX (1975) 8, 15, 17; XV (1970) 27; VIII (1963) 114, 116; III (1957) 59
Ahrweiler, XXVIII (1983) 58
Aiseau, XXIX (1984) 77
Aken, XLII (1997) 5-9, 11-13, 31-32, 37-38, 78, 80, 84, 108, 116-117, 140-141; XLI (1996) 96, 121-122, 124, 126, 136-137, 140-141, 143-144, 147, 151, 153, 155-156, 158, 161, 165, 167, 175, 177, 215, 217; XL (1995) 125, 213-215; XXXIX (1994) 4, 33, 113; XXXVIII (1993) 47, 49, 51, 57, 59; XXXVII (1992) 14-15, 175; XXXVI (1991) 15, 17, 108; XXXV (1990) 16, 83, 211; XXXIV (1989) 8; XXXIII (1988) 159-160, 180-181, 200; XXXII (1987) 6, 9-13, 15, 18, 21, 121, 129; XXXI (1986) 14, 82, 89, 96-97, 115; XXX (1985) 59-61, 64, 80, 82; XXVIII (1983) 20, 37, 49; XXVII (1982) 3, 5, 19, 94; XXVI (1981) 115; XXIII (1978) 5, 33, 80, 90; XXII (1977) 51, 55-60, 63, 65, 108; XXI (1976) 36-37, 54-55, 71; XX (1975) 28, 32, 44, 47, 60, 67, 76-77; XVIII (1973) 9, 13, 108, 110, 117; XVII (1972) 12, 16; XV (1970) 8, 21, 27; XIV (1969) 17, 52-53, 62, 110-113; XIII (1968) 11; XII (1967) 39, 60, 71; XI (1966) 7, 29, 41; IX (1964) 44; VIII (1963) 107, 153; VII (1962) 32, 76; IV (1959) 8, 47, 54, 72; III (1957) 31, 48; I (1955) 6, 8, 17, 22, 27, 29
Alden Biesen, XXXV (1990) 216; XIV (1969) 17; IX (1964) 106
Alem, XV (1970) 62
Alken, XXVII (1982) 31, 47
Alkmaar, XXXIII (1988) 184; XXVIII (1983) 90; XXIII (1978) 24
Alsdorf, XXXIX (1994) 180; IX (1964) 108-109
Altona, XVII (1972) 62
Amby, XXXVII (1992) 63, 66-67; XXIX (1984) 98; XXVIII (1983) 62; XXII (1977) 70, 75, 82, 90, 96, 101, 104, 106; XX (1975) 8, 27-28; XIII (1968) 27; XI (1966) 36-37; IX (1964) 94, 177; VIII (1963) 114, 119, 131, 141, 149; V (1960) 56, 59, 172-173; IV (1959) 114, 125, 127-130, 133, 139-140, 148-149, 154-155, 159-163, 166-167, 169-171, 183, 185-188,

191, 198-202, 204-205, 208, 210-211, 217; III (1957) 107, 110, 114, 134; II (1956) 23, 97; I (1955) 48, 52
America, VIII (1963) 37-38, 74, 117; VI (1962) 162
Amerongen, XXXVII (1992) 133
Amersfoort, XXXIII (1988) 166; VIII (1963) 69; III (1957) 48
Amiens, XXXVI (1991) 28; XXXIII (1988) 194; XXI (1976) 2; XII (1967) 38
Ammeberg, XXIX (1984) 50
Amstenrade, XLII (1997) 25; XXXIX (1994) 29; XXXVII (1992) 5, 18; XXXV (1990) 105; XXIX (1984) 98; XXVIII (1983) 62; XXI (1976) 58; XX (1975) 8, 27; IX (1964) 88, 176; VIII (1963) 119, 132, 139, 142, 150-151; V (1960) 123-128, 131; IV (1959) 10, 37, 11; III (1957) 123-124, 143, 180; II (1956) 80-81, 85, 96; I (1955) 44, 46, 51
Amsterdam, XLII (1997) 5, 18, 37, 126; XLI (1996) 99, 101, 188, 193; XXXIX (1994) 184; XXXVIII (1993) 59, 72, 91; XXXVI (1991) 17, 80, 82; XXXV (1990) 34, 154, 180, 186; XXXIV (1989) 112, 164; XXXIII (1988) 115, 135, 166-167, 171-172, 186; XXXII (1987) 91, 96, 98, 125; XXXI (1986) 16-17, 19, 21, 24, 34, 83, 97, 111; XXIX (1984) 90, 97; XXVIII (1983) 90; XXVI (1981) 33, 41; XXV (1980) 6; XXIV (1979) 28; XXIII (1978) 23-27; XXII (1977) 108, 114; XXI (1976) 30, 32-33, 36-37, 43, 80; XX (1975) 44, 57, 92, 98, 110; XIX (1974) 14; XVIII (1973) 63, 75; XVII (1972) 64; XVI (1971) 15-17, 39, 46, 73, 118; XV (1970) 15, 19, 25, 72; XIV (1969) 25; XIII (1968) 20-21, 68, 146; XII (1967) 114; XI (1966) 18, 101, 107; VIII (1963) 30; VII (1962) 43, 47-48, 64, 71, 80; VI (1962) 12, 107, 113; IV (1959) 54, 99, 150-152; III (1957) 45, 48, 92; I (1955) 19
Andenne, VII (1962) 27
Angleur, XXIX (1984) 57-58; XIV (1969) 119
Ans et Glain, XXXIV (1989) 167
Antheit, XXXIII (1988) 170
Antwerpen, XLII (1997) 5, 37-38, 141; XLI (1996) 96-97; XL (1995) 35, 47; XXXVIII (1993) 59; XXXVII (1992) 175; XXXVI (1991) 14; XXXV (1990) 191, 197-198; XXXIII (1988) 65, 188; XXXII (1987) 21, 82; XXXI (1986) 15; XXIX (1984) 38-39, 43, 51, 77; XXVII (1982) 18; XXVI (1981) 40, 46, 55; XXIII (1978) 24, 40; XXII (1977) 12, 15; XX (1975) 44, 77, 92, 111; XVIII (1973) 113; XV (1970) 29-30, 33-36, 38-42, 45; XIV (1969) 14-15; XII (1967) 44, 50, 54, 60-61, 63-65, 69-70; XI (1966) 18; X (1965) 4; III (1957) 14, 30-34, 37, 41, 57, 95; I (1955) 4, 16, 27
Apeldoorn, XXXIII (1988) 161, 172; XVIII (1973) 95-96; XVII (1972) 50; XVI (1971) 36, 56
Appelscha, XVI (1971) 50
Arcen, XXXVI (1991) 44; XXXI (1986) 11; XXIV (1979) 17; XX (1975) 8, 12, 15, 17; XV (1970) 27, 65; IX (1964) 47; VIII (1963) 54, 116, 122, 126, 135, 144; III (1957) 61, 88; II (1956) 94; I (1955) 15, 49
Arendonk, XXIX (1984) 37-39, 43-44, 47, 62
Argantau, XXXVIII (1993) 192
Arigny St. Benoit, XXXV (1990) 181
Arlon, XLII (1997) 3; XXXIV (1989) 59, 69, 80; XXXIII (1988) 155
Arnhem, XL (1995) 207; XXXVI (1991) 66-67; XXXIV (1989) 112, 136; XXXIII (1988) 161, 192, 195; XXXI (1986) 112; XXVI (1981) 114-115; XX (1975) 82, 109; XVIII (1973) 96; XVII (1972) 50; XV (1970) 17, 27, 32; XIII (1968) 11; III (1957) 158
Arth-Goldau, X (1965) 6
Artigny, VII (1962) 22
As, XXXVI (1991) 33; XXVII (1982) 34, 53; XXII (1977) 37
Asselt, XXII (1977) 27; XX (1975) 8, 15; XV (1970) 59; VIII (1963) 114, 118
Asten, XXXVII (1992) 140-141

Ath, XXVI (1981) 64
 Aubel, XLII (1997) 7; XXXVIII (1993) 58-59, 101; XXXVII (1992) 14; XXXV (1990) 186; XXXVIII (1983) 24, 33, 39; XXVI (1981) 23; XX (1975) 28
 Auveloïs, XXIX (1984) 77
 Augsburg, XXVIII (1983) 94; XII (1967) 57, 60
 Averbode, XXXV (1990) 216; XXXIV (1989) 174; XXXIII (1988) 6
 Ayen, VIII (1963) 116
 Baal, XXIX (1984) 39
 Baarle-Hertog, XXIX (1984) 38
 Baarlo, XX (1975) 8-9, 15, 17, 118, 122; XIII (1968) 148; VIII (1963) 70, 117, 122, 127; III (1957) 33
 Baesweiler, XXXIII (1988) 195
 Baexem, XXXIII (1988) 10; XXVII (1982) 36, 59; XX (1975) 13, 124-125; XV (1970) 107, 122; IX (1964) 112, 174; VIII (1963) 117, 128-129, 137, 146; VI (1962) 98; III (1957) 106, 108; II (1956) 45, 95; I (1955) 50
 Balen, XXIX (1984) 38, 43-44, 46-47, 61-62, 65, 77-80; XXVIII (1983) 31, 59; XXVII (1982) 14
 Bamberg, XXXI (1986) 85; XII (1967) 60, 73
 Banenheide, XLII (1997) 6; XIV (1969) 41-42, 44-46
 Bardenberg, XLI (1996) 144, 148, 170; XL (1995) 214
 Barneveld, VI (1962) 122
 Bassenge, XXVII (1982) 33, 52
 Batenburg, XV (1970) 61-62, 66
 Batsheers, XXVII (1982) 31, 47
 Bavay, XXX (1985) 98
 Bazel, XII (1967) 59, 80; VII (1962) 46
 Beauvais, XLI (1996) 134; XXI (1976) 1
 Bedburdyck (Dld.), XXXIII (1988) 173
 Beegden, XXVII (1982) 36, 58; XX (1975) 8, 119; XVIII (1973) 117; XV (1970) 107, 116; IX (1964) 112, 114, 124, 158-159, 161-162, 164-166, 168, 170-171, 174; VIII (1963) 117, 128, 136-137, 146; VI (1962) 70, 72, 74, 86; V (1960) 52, 60, 66, 68, 70, 72, 74, 84, 86, 88, 90, 94, 96, 98, 100, 107-108, 110, 112, 114, 118, 131; III (1957) 106, 109, 120, 130, 138, 140, 176, 189-190, 199, 202-204, 207, 209; II (1956) 72, 75, 86-87, 89-90, 92, 95; I (1955) 39-41, 50
 Beek (B), XXVII (1982) 35, 57; XV (1970) 44, 107-108
 Beek (L), XXXIX (1994) 33, 75, 96; XXXVIII (1993) 34; XXXVII (1992) 15, 26, 28, 164; XXXVI (1991) 9, 46, 53, 79; XXXII (1987) 11, 15, 18; XXXI (1986) 85, 89; XXX (1985) 53, 86; XXIX (1984) 98; XXIII (1978) 34, 57; XXII (1977) 70, 75, 100-101, 103-106; XX (1975) 8, 27-28, 42; XVIII (1973) 60, 127; XVII (1972) 12; XVI (1971) 17; XV (1970) 181; XIV (1969) 21; XIII (1968) 161; IX (1964) 94, 175; VIII (1963) 119, 131, 141-142, 149, 156; VI (1962) 15; V (1960) 165, 173; IV (1959) 6, 10, 32, 38, 90, 112; II (1956) 40, 96; I (1955) 51
 Beekbergen, XVI (1971) 50
 Beerse, XXIX (1984) 44-45, 47
 Beesel, XLII (1997) 44, 46, 57; XLI (1996) 192, 194, 206-208; XXXVI (1991) 51; XXXIV (1989) 120; XXXIII (1988) 105; XXVIII (1983) 47; XX (1975) 8, 15, 121; XV (1970) 107, 122; IX (1964) 31, 125, 173; VIII (1963) 114, 117, 129, 138, 147; V (1960) 173; III (1957) 61; II (1956) 43, 94; I (1955) 49
 Belfeld, XLII (1997) 46; XLI (1996) 182; XXVIII (1983) 47; XX (1975) 8, 15, 121; XVIII (1973) 55; XV (1970) 82, 107, 122; XIII (1968) 122-123; IX (1964) 31, 125, 173; VIII

(1963) 114, 117-118, 122, 129, 138, 140, 147-148, 156; V (1960) 173; III (1957) 61, 91; II (1956) 13, 43, 94; I (1955) 49
 Belgrado, XL (1995) 113-114; XXXIV (1989) 66
 Bemelen, XXXIX (1994) 163; XXXVII (1992) 11, 19; XXXVI (1991) 25, 51; XXIX (1984) 98; XXII (1977) 71, 75, 96, 101-102, 104-107; XX (1975) 8-9, 27; XIV (1969) 54, 69-92; XII (1967) 52; IX (1964) 94, 177; VIII (1963) 120, 133, 143, 152; V (1960) 131; IV (1959) 114; II (1956) 97; I (1955) 52
 Berbroek, XXVII (1982) 31, 45
 Berg en Terblijt, XXXVI (1991) 51; XXXV (1990) 193-194; XXXII (1987) 10; XXIX (1984) 98; XXVIII (1983) 62; XXVII (1982) 5; XXII (1977) 71, 75, 82, 90, 96, 101, 103-107; XX (1975) 8-9, 27-28, 40; IX (1964) 31, 94, 177; VIII (1963) 114, 120, 133, 143, 152; VII (1962) 29; V (1960) 56, 174; IV (1959) 114; III (1957) 107-108; II (1956) 97; I (1955) 52
 Berg a/d Maas, XXXVII (1992) 61, 68-69; XXXII (1987) 22; XXVIII (1983) 53; XX (1975) 8; XVI (1971) 13; IX (1964) 125; VIII (1963) 124
 Berg (B), XXVII (1982) 34, 53
 Bergbos, XXVIII (1983) 61
 Bergen (L), XLII (1997) 24; XL (1995) 207; XXXIII (1988) 105; XX (1975) 8, 12, 15, 17; IX (1964) 158, 161, 164-166, 170, 173; VIII (1963) 114, 116, 122, 126, 135, 144, 153, 155; VII (1962) 141-142, 145, 151; VI (1962) 70, 86; V (1960) 52, 60, 66, 68, 70, 72, 74, 84, 86, 88, 90, 94, 96, 98, 100, 107-108, 110, 112, 114, 118, 140, 145-146, 173-174; III (1957) 61, 90, 92, 106, 108-110, 118-119, 129, 140, 174, 186-188, 199, 202-204, 206, 209; II (1956) 45, 68, 73, 75, 94; I (1955) 15, 37, 39, 44, 49
 Bergen (Noorw.), XII (1967) 60
 Bergen op Zoom, XXXVII (1992) 132; XXXVI (1991) 24; XXXV (1990) 148-149, 155-156, 159-160, 165, 168; XV (1970) 15, 21, 29, 32-36, 41-42; XIV (1969) 15; XII (1967) 44, 50, 60, 62-63, 65, 67, 74; I (1955) 4
 Bergeyk, XLII (1997) 143
 Beringen (B), XXIX (1984) 39; XXVII (1982) 30, 43, 64-65; XXVII (1981) 116-117; XXII (1977) 34
 Beringen (L), III (1957) 31, 65, 84
 Berlijn, XXXIII (1988) 172; XXXI (1986) 97; XXI (1976) 73; XII (1967) 31; III (1957) 46, 49, 69
 Berlingen, XXVII (1982) 31, 47
 Bernaux, XXIII (1978) 90; IX (1964) 135; VII (1962) 18
 Besançon, XXXII (1987) 6
 Bessemer, IX (1964) 114
 Best, XXXII (1987) 3
 Beuningen, XL (1995) 207
 Beverlo, XXVII (1982) 30, 43
 Beverst, XXVII (1982) 33, 51
 Biebrich, XXXVII (1992) 159
 Bilsen, XLII (1997) 7; XXXVI (1991) 31; XXXV (1990) 200; XXXIV (1989) 95; XXIX (1984) 36; XXVII (1982) 33, 51; XX (1975) 71; IX (1964) 56, 69
 Binderveld, XXVII (1982) 32, 49
 Bingelrade, XXXVII (1992) 5, 18; XXXVI (1991) 53; XXXI (1986) 33; XXIX (1984) 98; XX (1975) 8, 27; IX (1964) 89, 176; VIII (1963) 119, 132, 139, 142, 150; VII (1962) 100-101, 111, 118; IV (1959) 112; II (1956) 96; I (1955) 51
 Bilthoven, XVI (1971) 104
 Blaricum, XVI (1971) 47, 50

Blegny, XXIV (1979) 42
 Bleibuir, XLI (1996) 146, 148
 Bleijenbeek, VIII (1963) 116
 Blerick, XXXV (1990) 78; XXXII (1987) 25; XXVII (1982) 6; XXVI (1981) 112-114; XX (1975) 8-9, 15, 17, 119; XVIII (1973) 59, 70; XVI (1971) 85; XV (1970) 7; XIV (1969) 118; XIII (1968) 145; VIII (1963) 74, 117, 122, 127; III (1957) 22, 27, 38, 46, 49, 68, 70, 73, 76-78, 90; II (1956) 12, 22-23, 29; I (1955) 20, 37, 39
 Bleyerheide, VIII (1963) 120; II (1956) 9
 Blitterswijk, XX (1975) 8-9, 15, 83; XIV (1969) 96; XIII (1968) 124; VIII (1963) 117
 Bocholt, XLII (1997) 37; XXXV (1990) 189; XXVII (1982) 35, 57; XXII (1977) 46; XV (1970) 107-108
 Bocholtz, XL (1995) 82; XXXIX (1994) 4; XXXVIII (1993) 63; XXXIII (1988) 105; XXIX (1984) 98; XXVIII (1983) 33, 40, 43, 50, 55; XX (1975) 8, 25, 39-40; IX (1964) 176; VIII (1963) 120, 122, 133, 143, 152, 156; VI (1962) 71, 87; V (1960) 53, 61, 67, 69, 71, 73, 75, 85, 87, 89, 95, 97, 99, 101, 109, 111, 113, 115, 119, 174; IV (1959) 10, 112; II (1956) 96; I (1955) 3, 51
 Boekhout, XXIX (1984) 38; XXVII (1982) 32, 49
 Boedapest, XXX (1985) 3; III (1957) 68
 Bokrijk, XXXIV (1989) 100, 111; XXII (1977) 43
 Bolland, XXIV (1979) 42
 Bologna, XXXV (1990) 206
 Bolsward, XVIII (1973) 76; XVI (1971) 73; VI (1962) 125
 Bonn, XLII (1997) 108; XLI (1996) 167; XXXVII (1992) 140; XXIII (1978) 13; XXII (1977) 54; XX (1975) 85; XVIII (1973) 108-110
 Bombaye, XXIV (1979) 27
 Bommershoven, XXVII (1982) 34, 53
 Boom, XXIX (1984) 50
 Boorseem, XXVII (1982) 34, 53; IX (1964) 122
 Borgercompagnie, VI (1962) 121
 Borgerhout, XXIX (1984) 42
 Borgharen, XXXVI (1991) 25; XXIX (1984) 98; XXVIII (1983) 62; XXIII (1978) 90; XXII (1977) 71, 75, 96, 100-101, 104, 107; XX (1975) 8, 27-28; XI (1966) 37; IX (1964) 94, 106, 177; VIII (1963) 119, 131, 141, 149; V (1960) 56, 174-175; IV (1959) 114; II (1956) 30, 97; I (1955) 52
 Borgloon (Looz), XLII (1997) 18; XXXV (1990) 183; XXXIII (1988) 162, 169; XXXII (1987) 15, 26; XXVII (1982) 28, 31, 87, 97; IX (1964) 56, 69, 117
 Borkel, XXXII (1987) 3
 Borlo, XXVII (1982) 32, 49
 Born, XLII (1997) 58; XXXV (1990) 186; XXXIII (1988) 196; XXX (1985) 92-93; XXIX (1984) 85, 98; XXVIII (1983) 34; XX (1975) 8, 23, 60-61; XV (1970) 107; X (1965) 126; IX (1964) 175; VIII (1963) 118-119, 130, 140, 148; V (1960) 129; IV (1959) 32, 112; III (1957) 56, 164; II (1956) 96; I (1955) 51
 Bouillon, XXXVIII (1993) 68
 Boulogne-sur-Mer, XXXVIII (1993) 51
 Bovenhout, XXVIII (1983) 61
 Boyen, VIII (1963) 123, 141
 Boxmeer, XV (1970) 60; XI (1966) 130; III (1957) 29, 37, 49, 61; I (1955) 16
 Boxtel, III (1957) 37, 49, 60; I (1955) 27
 Bracht, XLI (1996) 141, 163
 Brasschaat, XXIX (1984) 39

Brecht, XXIX (1984) 38
Breda, XLI (1996) 212; XXXIX (1994) 66; XXXVIII (1993) 59; XXXVII (1992) 83-84, 89-90, 92-93, 95-100, 103-105, 107-110, 112-114, 119-120, 127; XXXV (1990) 206; XXXIV (1989) 112, 136; XXXII (1987) 87, 105-106; XXX (1985) 49; XXVIII (1983) 64, 70, 82, 90; XVIII (1973) 67; XV (1970) 15, 32, 42; XIII (1968) 11; VII (1962) 103
Bree, XLII (1997) 150; XXXVI (1991) 17-18; XXXIV (1989) 174; XXVII (1982) 35, 57, 67; XX (1975) 71; XV (1970) 44, 107, 110; XIV (1969) 92; IX (1964) 119
Bregenz, XII (1967) 57
Bremen, XXXII (1987) 20; XXXI (1986) 95
Brescia, XL (1995) 11
Breust, XXVIII (1983) 24; XXIII (1978) 35; XXII (1977) 72; XX (1975) 8-9, 27; VIII (1963) 119, 123, 133, 142-143
Breyell, XXXVIII (1993) 57-58
Bristol (Am.), XL (1995) 113-114
Broek op Langedijk, VI (1962) 121
Broekhuizen, XXXIII (1988) 105; XX (1975) 8-10, 15, 17; IX (1964) 173; VIII (1963) 117, 127-128, 136, 145; V (1960) 131; III (1957) 61, 164; II (1956) 94; I (1955) 49
Broekhuizenvorst, XX (1975) 8-9, 15, 17; VIII (1963) 117; I (1955) 15
Broekom, XXVII (1982) 31, 47
Broeksittard, XXXVI (1991) 33, 53; XX (1975) 8, 23; VIII (1963) 118, 122, 130-131, 140, 148; V (1960) 56; IV (1959) 114; I (1955) 51
Brugge, XLII (1997) 17, 149; XXXVIII (1993) 59, 68-69; XXXV (1990) 198, 202; XXXIV (1989) 11; XXXI (1986) 111; XXIII (1978) 39; XX (1975) 44; XVIII (1973) 107; XIV (1969) 14; XII (1967) 50, 60-61
Brüggen, XXXVIII (1993) 57; XXII (1977) 166
Brühl, XLI (1996) 121, 125; XVIII (1973) 110
Brunssum, XLII (1997) 32; XLI (1996) 192, 197, 217; XXIX (1994) 75; XXXVIII (1993) 4, 7, 13-14, 22-24; XXXVII (1992) 5, 18; XXXV (1990) 85, 104; XXXIII (1988) 105, 120; XXXI (1986) 5, 9, 60; XXX (1985) 39; XXIX (1984) 88, 98; XXVIII (1983) 62; XXI (1976) 62; XX (1975) 8, 25, 27; XVIII (1973) 71-72; XVI (1971) 27; XV (1970) 182; IX (1964) 44, 88, 90-91, 158, 161, 168, 170, 176; VIII (1963) 119, 132, 134, 139, 150; VII (1962) 146; VI (1962) 71, 87, 90, 95; V (1960) 53, 59, 61-62, 67, 69, 71, 73, 75, 85, 87, 89-90, 95, 97, 99, 101, 109, 111, 113, 115, 119, 123-129, 131, 175; IV (1959) 8-12, 22-23, 32, 36-37, 46-47, 90, 104, 112, 115, 143-144, 150, 163-165, 172-178, 184, 187-189, 206-208, 214, 216-218; III (1957) 107, 112, 122, 133, 143, 147, 154, 170, 179, 193-194, 199, 202-204; II (1956) 17, 20-21, 69, 78-79, 96; I (1955) 6, 15, 43, 45-46, 51
Brussel, XLII (1997) 37, 125; XLI (1996) 95-96; XL (1995) 35-36, 45, 47-48, 201; XXXVIII (1993) 58; XXXVII (1992) 146; XXXVI (1991) 13, 16, 26-27; XXXV (1990) 181, 197-198, 204, 208; XXXIV (1989) 167, 173; XXXIII (1988) 153, 166, 194; XXXII (1987) 2, 5, 10, 21, 25; XXXI (1986) 15, 85, 109, 113; XXX (1985) 63, 72, 90, 99; XXIX (1984) 42, 54; XXVIII (1983) 72; XXIV (1979) 31, 33-34, 37, 66-67, 76; XXIII (1978) 40; XXII (1977) 12-13; XXI (1976) 40, 51, 73; XX (1975) 44, 77, 91, 99; XVIII (1973) 110; XV (1970) 34, 42, 65, 67, 72, 98; XIV (1969) 95; XIII (1968) 11; XII (1967) 69; XI (1966) 12, 46; IX (1964) 17-18, 29-30; VII (1962) 118; III (1957) 12, 94; I (1955) 19
Brustem, XXVII (1982) 29, 32, 49
Buchten, XX (1975) 8; XV (1970) 87
Budel, XLII (1997) 146-147; XV (1970) 43
Büderich, XXII (1977) 166; XI (1966) 130
Buenos Aires, XII (1967) 78; VI (1962) 156

Buggenum, XXVII (1982), 36, 58; XX (1975) 13; XV (1970) 116; IX (1964) 112, 123; VIII (1963) 117, 128, 136-137, 146; V (1960) 56; II (1956) 45, 95; I (1955) 50
 Bunde, XL (1995) 202; XXXVII (1992) 64, 66-67; XXXV (1990) 193; XXXIII (1988) 189; XXIX (1984) 98; XXII (1977) 71, 75, 82, 96, 100-101, 104, 106; XX (1975) 8, 127; XIV (1969) 18, 20; IX (1964) 94, 177; VIII (1963) 119, 131, 141, 149; V (1960) 59; IV (1959) 114; III (1957) 107-108, 110; II (1956) 97; I (1955) 52
 Burcht, XXIX (1984) 77
 Burtscheid, XLII (1997) 31; XLI (1996) 121, 125, 129-130, 135, 140-141, 143-145, 149, 151, 153-158, 161, 165, 169; XXXVIII (1993) 50; XXXIII (1988) 159; XXX (1985) 60; XXVIII (1983) 26, 38; XIII (1968) 98
 Buvingen, XXVII (1982) 32, 49
 Cadier en Keer, XXXVI (1991) 25; XXIX (1984) 98; XXVIII (1983) 34, 62; XX (1975) 8-9, 27; X (1965) 136; IX (1964) 85, 177; VIII (1963) 114, 120, 123, 133, 142-143, 152; V (1960) 131; IV (1959) 114; III (1957) 107, 110; II (1956) 97; I (1955) 51
 Cadiz, XXXV (1990) 51, 56
 Calamine, La, XLI (1996) 147
 Cartils, VIII (1963) 120
 Castenray, VIII (1963) 47, 74
 Chaineux, XXVIII (1983) 5, 7, 9, 14
 Châlon, XLI (1996) 97
 Charleroi, XXXIX (1994) 59; XXXV (1990) 186; XXXIII (1988) 170; XXXI (1986) 32; XX (1975) 99; XVIII (1973) 104; X (1965) 38
 Charneux, XXXIV (1989) 169; XXVIII (1983) 10, 14-15
 Chaudfontaine, XXXII (1987) 20
 Chemnitz, XXXV (1990) 44
 Cheratte, XXXVIII (1993) 192; XXXII (1987) 20; XXVIII (1983) 61; XXIV (1979) 41-42
 Clermont, XXIX (1984) 45; XXVIII (1983) 55
 Cochem, XXXIII (1988) 10
 Colchester, XXXIV (1989) 53-54
 Colijnsplaat, XXXIV (1989) 47
 Condé, XXXV (1990) 213
 Conthey, XXXIV (1989) 57
 Cordova, XII (1967) 43
 Cornelimünster, XLI (1996) 145, 149-150; XL (1995) 213-214; XXXIX (1994) 180
 Corphalie, XXIX (1984) 50
 Corswarem, XXVII (1982) 32, 49
 Cortenbos, XXVIII (1983) 61
 Coursel, XXVII (1982) 43
 Crevecoeur, III (1957) 50
 Croisille sur Briançay, XXXIV (1989) 51-52, 63, 66
 Crozant, X (1965) 5
 Cruchten, IX (1964) 30, 32, 74-75, 125-129
 Cuyk, XXXVII (1992) 152; XV (1970) 7, 60, 62; VIII (1963) 117; II (1956) 56
 Dalenbroek, XXIII (1978) 18, 21-22, 47; XX (1975) 84; VIII (1963) 117
 Dalhem (Dalem), XXXIX (1994) 180; XXXVIII (1993) 58; XXXVII (1992) 165; XXVIII (1983) 40, 61; XXIV (1979) 24-82; IX (1964) 40, 85; VIII (1963) 120
 Dam, VIII (1963) 122
 Danielsweert, VIII (1963) 124
 Davos, XVI (1971) 46
 De Klinge, XXXV (1990) 215

Delden, XXIII (1978) 26
Delft, XLI (1996) 62, 107; XXXV (1990) 148-149, 155-156, 159-160, 168; XXXIII (1988) 164; XXII (1977) 18; XXI (1976) 31, 57; XX (1975) 44; XVIII (1973) 1, 3-4, 6, 14; XVII (1972) 62; XV (1970) 39; VII (1962) 41
Den Bosch, XLII (1997) 37; XLI (1996) 104; XXXIX (1994) 79; XXXVIII (1993) 59; XXXVII (1992) 130, 144-146, 153-154, 158; XXXVI (1991) 15, 17; XXXIV (1989) 112; XXXIII (1988) 163, 179; XXXII (1987) 3, 6, 9-10, 16, 21, 91, 96, 98, 105-107; XXX (1985) 19; XXIII (1978) 79; XXII (1977) 62; XX (1975) 44, 47, 94; XVIII (1973) 2, 23, 67; XV (1970) 15, 71; XII (1967) 59, 61, 66, 69; XI (1966) 13, 63, 67; III (1957) 29, 39-40, 50; I (1955) 12
Den Haag, XLI (1996) 107; XL (1995) 201; XXXVII (1992) 139; XXXVI (1991) 14; XXXV (1990) 33, 46; XXXIV (1989) 93; XXXIII (1988) 168, 185, 192; XXXI (1986) 24, 29, 40; XXVIII (1983) 79, 81; XXIV (1979) 9, 13, 27; XXII (1977) 65; XXI (1976) 65; XIX (1974) 6, 14; XVIII (1973) 49; XVII (1972) 13, 37, 39, 62; XVI (1971) 18, 39, 57; VII (1962) 46, 82, 84; VI (1962) 172; IV (1959) 34; III (1957) 14, 81, 83
Depere (Amerika), XXXVII (1992) 161
Dessel, XXIX (1984) 38
Detern (Dld), XVIII (1973) 2
Deurne, VI (1962) 173; III (1957) 60
Deventer, XXXV (1990) 156, 159-162; XXXIV (1989) 112; XXXIII (1988) 183-184; XXXI (1986) 48; XXVI (1981) 118-119; XX (1975) 44; XV (1970) 15, 19; VI (1962) 124; II (1956) 30
Didam, XL (1995) 207
Diepenbeek, XXXIV (1989) 108; XXIX (1984) 39; XXVII (1982) 28-30, 44
Diest, XLII (1997) 150; XXXIX (1994) 181-185; XXXIV (1989) 112, 116; XXIX (1984) 36; XV (1970) 40; XIII (1968) 11; XII (1967) 69, 115
Dieteren, VIII (1963) 118
Diets-Heur (Heure-le-Tixhe), XXVII (1982) 28, 34, 53
Dilsen, XXVII (1982) 35, 58; XV (1970) 107, 110
Dinant, XLI (1996) 147; XV (1970) 8, 10, 12; XII (1967) 61, 64
Doenrade, XXXVII (1992) 6
Doetinchem, XXXVII (1992) 131
Domburg, XXXIV (1989) 47
Donk, XXVII (1982) 31, 45
Doornik, XLII (1997) 4, 150; XL (1995) 49; XXXVIII (1993) 59; XXXV (1990) 213-214
Dordrecht, XLI (1996) 102; XXXVIII (1993) 196; XXXV (1990) 38, 203; XX (1975) 44, 109; XV (1970) 19, 23, 39, 51, 53-55, 57, 61, 63, 66, 70, 72-73; III (1957) 4, 28, 40
Dortmund, XXXIX (1994) 181; XXXV (1990) 41; XVI (1971) 150; III (1957) 27
Douai (Dowaai), XXXVIII (1993) 68-69; XXXV (1990) 197, 213
Dresden, XXIV (1979) 33; XXIII (1978) 47
Drogenbos, XXIX (1984) 77
Duffel, XXIX (1984) 36
Duinkerken, XXXVIII (1993) 59
Duisburg, XXXVI (1991) 13-14; XXVIII (1983) 46; XIV (1969) 14; VIII (1963) 73; III (1957) 53
Duiven, XXXVII (1992) 84, 92-93
Dülken, XXXV (1990) 30, 34-36, 42, 53; III (1957) 57
Duras, XXXV (1990) 216; XXVII (1982) 32, 49
Durbuy, XXIII (1978) 80

Düren, XLII (1997) 7, 10; XLI (1996) 127, 131, 136, 139-141, 150, 155-156, 165, 167, 217; XL (1995) 125; XXXVII (1992) 175; XXXV (1990) 167, 185; XXXIII (1988) 10; XXIII (1978) 8; XXII (1977) 54; XXI (1976) 36; XX (1975) 67, 76
 Durfos, XXXIII (1988) 199-200
 Düsseldorf, XLI (1996) 217; XXXVI (1991) 14; XXXIV (1989) 9; XXXII (1987) 15, 21; XXX (1985) 80; XXIV (1979) 33; XXI (1976) 55; XIV (1969) 4; VIII (1963) 73; III (1957) 48, 53, 79, 94
 Duurstede (Dorestad), XV (1970) 8; XII (1967) 38; I (1955) 4
 Eben-Emael, XXVII (1982) 33, 52; XII (1967) 52
 Echt, XLII (1997) 46; XXXVI (1991) 113; XXVIII (1983) 27, 31, 33-34, 38, 40, 42, 46-47, 53; XX (1975) 8, 13, 15, 39, 41-42; XVIII (1973) 39, 55, 70, 118; XV (1970) 107, 112, 182; XIII (1968) 121, 157; IX (1964) 31, 125, 158, 161, 164-166, 168, 170, 174; VIII (1963) 117, 121, 128, 138, 147, 153, 156; VI (1962) 70, 72, 86, 89, 128; V (1960) 52, 60, 66, 68, 70, 72, 74, 84, 86, 88, 90, 92, 94, 96, 98, 100, 108, 110, 112, 114, 116, 118, 175; III (1957) 106, 108, 110, 120, 130-131, 164, 176, 189-190, 199, 202-204, 207, 209; II (1956) 16, 22-23, 72, 75, 95; I (1955) 39, 41, 44, 50
 Echterbosch, VIII (1963) 118
 Echternach, XXXIII (1988) 199; XXVIII (1983) 93
 Eckelrade, XX (1975) 8; IX (1964) 94; VIII (1963) 120
 Edam, XXIII (1978) 26
 Ede, XXXIX (1994) 66
 Eeklo, XXXV (1990) 185-186
 Eersel, XLII (1997) 143; XXXVII (1992) 113; XVI (1971) 50
 Eichs, XLI (1996) 154
 Eigenbilsen, XXXVI (1991) 33; XXVII (1982) 28, 33, 51; XIII (1968) 26
 Eijssden, XLII (1997) 7, 23, 31, 51; XLI (1996) 95, 147; XXXIX (1994) 33, 75; XXXVIII (1993) 192; XXXVII (1992) 164; XXXVI (1991) 27, 33, 53; XXXI (1986) 24, 87, 91-92, 112-113; XXX (1985) 61-62; XXIX (1984) 98; XXVII (1982) 11; XXVI (1981) 110-111; XXIV (1979) 29; XXIII (1978) 18-19, 35-41, 57, 90; XXII (1977) 27, 71-72, 75, 96, 100-101, 103-104, 106, XX (1975) 8; XVIII (1973) 102; XVII (1972) 12, 27, 53; XVI (1971) 16; XV (1970) 57, 65; XIII (1968) 127-128; XII (1967) 15, 52; IX (1964) 94, 177; VIII (1963) 120-121, 123-124, 133, 142-143, 152; VII (1962) 148; V (1960) 56, 59, 123-128, 130, 176; IV (1959) 114; III (1957) 107, 110; II (1956) 16, 97; I (1955) 15, 33, 52
 Eikske, 't, XXXVIII (1993) 12, 32
 Eindhoven, XLII (1997) 38, 143; XLI (1996) 212; XXXIX (1994) 33, 66, 139, 177-179; XXXII (1987) 95-96, 98; XXXI (1986) 6; XXX (1985) 50; XXVIII (1983) 68; XVII (1972) 12; XV (1970) 33, 35; VI (1962) 123-124, 161; III (1957) 18, 40, 83, 93-94, 158, 161, 170
 Einighausen, XXXVII (1992) 62-63, 66, 68; XX (1975) 8; VIII (1963) 118
 Eisden (B), XXXIII (1988) 195; XXVII (1982) 34, 53
 Ekeren, XXIX (1984) 36
 Eksel, XXXVI (1991) 33; XXVII (1982) 32, 48
 Elberfeld, XLI (1996) 162-163
 Elen, XXXV (1990) 200; XXVII (1982) 36, 58; XV (1970) 107, 112
 Ell, XXXIV (1989) 165; VIII (1963) 117
 Ellikom, XXVII (1982) 35, 58; XV (1970) 107, 110
 Elmpt, XV (1970) 114; IX (1964) 30, 32, 74-75, 125-129; III (1957) 81
 Elsloo, XLII (1997) 25, 147; XXXVII (1992) 67; XXXVI (1991) 25, 44; XXXV (1990) 189; XXXIV (1989) 98; XXIX (1984) 98; XXIII (1978) 18, 50, 57; XXII (1977) 27; XXI (1976) 62; XX (1975) 8, 128; XVIII (1973) 102; IX (1964) 56, 66-67, 175; VIII (1963) 119, 123, 132, 139, 142, 149-151; IV (1959) 112; II (1956) 96; I (1955) 51

Elst, XL (1995) 207
Emmen, IV (1959) 62
Emmerich, XL (1995) 207; XXIV (1979) 33; III (1957) 81
Engelmanshoven, XXVII (1982) 32, 49
Engelsport, XXXIII (1988) 10
Engis, XXIX (1984) 50, 77-78
Enns, XII (1967) 39, 41-42, 57
Enschede, XXXVIII (1993) 57; XXXVII (1992) 133; XXII (1977) 16; VI (1962) 120
Epen, XLII (1997) 30; XXVIII (1983) 20, 47; XX (1975) 8-9, 27, 39-40; VIII (1963) 120
Erfurt, XIV (1969) 16
Erkelenz, XLI (1996) 124, 127-128, 134, 141; XXXIX (1994) 78; XXXIII (1988) 196; XXVIII (1983) 59; XXII (1977) 166; XX (1975) 83; XV (1970) 20, 27
Eschweiler, XLII (1997) 7, 9; XLI (1996) 125, 127, 129, 131, 135, 140-141, 143-145, 148, 154, 156, 158, 165, 169; XL (1995) 213-214; XXXIX (1994) 180; XXIII (1978) 8, 44; XVIII (1973) 18; VII (1962) 77
Essen, XXXVIII (1993) 13; XXXVI (1991) 14; XXXIII (1988) 159; XXIII (1978) 5; VIII (1963) 73; III (1957) 94
Eupen (Néau), XLII (1997) 7, 13, 31-32; XLI (1996) 156, 161; XXXVIII (1993) 50, 58; XXX (1985) 60, 64; XXVIII (1983) 49, 51; XXVII (1982) 14; XXIV (1979) 40-41; XXII (1977) 108; XIII (1968) 98; I (1955) 22
Excester, VII (1962) 85
Eygelshoven, XL (1995) 82-83; XXXIX (1994) 4; XXXVIII (1993) 4, 13, 15, 27-31; XXXVI (1991) 51; XXXV (1990) 115; XXXI (1986) 5, 9; XXIX (1984) 98; XXV (1980) 51; XXII (1977) 72; XX (1975) 8-9, 27, 40; XV (1970) 182; XIII (1968) 141; IX (1964) 89, 109, 176; VIII (1963) 120, 133, 143, 152; VII (1962) 144; VI (1962) 71, 86; V (1960) 53, 61, 67, 69, 71, 73, 75, 85, 87, 89, 95, 97, 99, 101, 109, 111, 113, 115, 119, 123-128, 170, 175-176; IV (1959) 9, 34, 37, 112; III (1957) 123-124, 143, 181; II (1956) 10, 20, 80-81, 96; I (1955) 43-44, 46, 51
Eys, XXVIII (1983) 33, 43; XX (1975) 8-9, 36, 39-41; XIV (1969) 40-63, 65-68; VIII (1963) 120
Eyserheide, XLII (1997) 6; XXXVI (1991) 79; XIV (1969) 41-46
Falkirk, XXXIV (1989) 86
Feneur, XXIV (1979) 27, 42
Fleurus, XXXIII (1988) 170
Flône, XXIX (1984) 50
Florence, XXVI (1981) 48
Fontainebleau, XXIV (1979) 27; XXIII (1978) 18
Forcalquier, XXXV (1990) 213
Forêt, XXIX (1984) 77-78
Franeker, XXXVII (1992) 21; XVI (1971) 14
Frankenthal, XXXVII (1992) 137
Frankfurt, XLII (1997) 5, 12; XLI (1996) 85-86; XXXVI (1991) 93-95, 97-98; XXXI (1986) 96; XXVIII (1983) 57; XXIII (1978) 2, 16, 40; XX (1975) 84; XV (1970) 21-22, 24; XIV (1969) 15, 22; XII (1967) 44, 60, 70-78; III (1957) 46
Freiburg, XXXVII (1992) 156; XVIII (1973) 29
Froitzheim, XLI (1996) 125, 135, 140, 148
Fumet, XLI (1996) 143
Fürth, XX (1975) 85
Gaesdonk, XXXV (1990) 189
Gandessheim, XIV (1969) 35

Gangelt, XXXIII (1988) 196; XVIII (1973) 110
 Geel, XXIX (1984) 37; XXIII (1978) 87
 Geertruidenberg, XXXIII (1988) 195
 Geetbets, XXXV (1990) 213
 Geilenkirchen, XLII (1997) 7; XLI (1996) 141, 165; XXXVIII (1993) 48, 50; XXXII (1987) 10, 21-22
 Geldenaken, XX (1975) 67, 77
 Geldern, XLI (1996) 139, 141, 154, 163; XXXVII (1992) 170-171; XX (1975) 77, 83; XV (1970) 20, 27-28; III (1957) 69
 Geleen, XLII (1997) 25, 32, 127; XLI (1996) 217; XXXIX (1994) 45, 99; XXXVIII (1993) 8, 13, 34, 36; XXXVII (1992) 5, 18, 67, 164; XXXVI (1991) 32; XXXIII (1988) 115; XXXI (1986) 5, 8-9, 32, 37, 51-52, 63; XXX (1985) 40, 80; XXIX (1984) 85, 98; XXVI (1981) 77; XXI (1976) 62; XX (1975) 8, 27-28; XVIII (1973) 117, 127-128; XV (1970) 182; XIII (1968) 127, 147; IX (1964) 88, 90-91, 158, 161-162, 170, 175; VIII (1963) 119, 132, 134, 139, 142, 150, 156; VII (1962) 145; VI (1962) 62, 71-72, 87, 90, 95; V (1960) 53, 59, 61, 62, 67, 69, 71, 73, 75, 85, 87, 89, 90, 95, 97, 99, 101, 109, 111, 113, 115, 119, 123-128, 131, 167, 176; IV (1959) 9-13, 34, 38, 60, 90, 94, 112, 115, 130, 163-165, 172-178, 184, 188, 206-208, 214, 216-218; III (1957) 107-108, 112, 125, 133, 140, 147, 182, 195, 199, 202-204, 208; II (1956) 20-21, 56, 41, 81-83, 96; I (1955) 46-47, 51
 Gelinden, XXXII (1987) 16; XXVII (1982) 29, 33, 49
 Gellik, XXVII (1982) 33, 51
 Gemert, XLI (1996) 123, 127, 139; XXXVII (1992) 131; XXXII (1987) 91
 Gemmenich, XXXVI (1991) 18; XVI (1971) 14; XIV (1969) 58; VIII (1963) 124
 Gemünd, XLI (1996) 117, 122, 125, 129, 136, 140-141, 143, 145-146, 148-150, 153-155, 165, 167
 Genève, XXXIII (1988) 167
 Genk, XLII (1997) 78; XXXVI (1991) 33; XXXV (1990) 177; XXX (1985) 82; XXIX (1984) 54; XXVII (1982) 28-29, 33, 51
 Gennepe, XLI (1996) 165; XXXVI (1991) 51, 113; XXXIII (1988) 105; XX (1975) 8, 12, 40; XVIII (1973) 64; XVI (1971) 43, 50; XV (1970) 60, 62, 65-66, 68-69, 71; XIII (1968) 132, 151; X (1965) 126; IX (1964) 173; VIII (1963) 116, 126-127, 135, 144, 155-156; VI (1962) 70, 86; V (1960) 52, 60, 66, 68, 70, 72, 74, 84, 86, 88, 90, 94, 96, 98, 100, 108, 110, 112, 114, 118, 123-129, 131, 140, 146; III (1957) 37-38, 70, 88-90, 92, 106, 109-110, 118-119, 129, 140, 174, 188, 199, 202-204, 206, 209; II (1956) 24, 45, 68, 73, 75, 94; I (1955) 14, 27, 37, 39, 44, 49
 Genoelselderen, XXVII (1982) 34, 53
 Gent, XLII (1997) 149; XLI (1996) 107, 166; XL (1995) 49; XXXVIII (1993) 59; XXXV (1990) 188, 213-215; XXXIV (1989) 112; XXXIII (1988) 157; XXIX (1984) 42, 77; XXVI (1981) 78; XXII (1977) 11-12, 15-16; XX (1975) 44; XVIII (1973) 103, 106; XII (1967) 59, 80
 Genua, XII (1967) 42
 Gerdingen, XXXV (1990) 189; XXVII (1982) 35, 58; XV (1970) 107, 110
 Gestel, XXXIX (1994) 177
 Geulle, XLII (1997) 25; XL (1995) 202; XXXIV (1989) 169; XXIX (1984) 98; XXVIII (1983) 62; XXV (1980) 4; XXII (1977) 71, 75, 78, 88, 90, 96, 100-102, 106; XX (1975) 6, 8, 10, 27-28; XV (1970) 182; IX (1964) 94, 177; VIII (1963) 119, 124, 131, 139, 141, 149; IV (1959) 114; II (1956) 97; I (1955) 52
 Geysteren, XX (1975) 8-9, 15, 119, 123; VIII (1963) 70, 117
 Giessen, XV (1970) 62
 Gildehaus, XXXVII (1992) 159

Ginkelom, XXXV (1990) 183; XXVII (1982) 33, 49
 Givet, XLI (1996) 143
 Glons, XXXIX (1994) 161
 Görbersdorf, XVI (1971) 45
 Goch, XLII (1997) 24; XLI (1996) 133, 139, 141-142, 154, 165; XXXVII (1992) 148, 155, 170-171; XXVIII (1983) 59; XXIII (1978) 9; XX (1975) 83; XV (1970) 20, 25-27; III (1957) 76, 159
 Godsdal, XXVII (1982) 3-4
 Goor, XXXVII (1992) 159
 Gorcum (Gorinchem), XXXV (1990) 40; XV (1970) 41, 54, 51, 62
 Gors-op-Leeuw, XXVII (1982) 31, 47
 Gorsem, XXVII (1982) 33, 49
 Gotem, XXVII (1982) 28, 31, 47
 Gotenburg, XXXVII (1992) 158
 Göttingen, XXXV (1990) 209
 Gouda, XXXV (1990) 56; XX (1975) 44; XV (1970) 72
 Grathem, XXVII (1982), 36, 58; XX (1975) 13; XV (1970) 82, 107, 116; IX (1964) 112, 174; VIII (1963) 117, 122, 128, 136-137, 146, 156; II (1956) 95; I (1955) 50
 Grave, XV (1970) 27, 60, 62, 64-66, 68-69; XI (1966) 67; III (1957) 59, 69
 Gravendaal, XXXIII (1988) 16, 30
 Gravenvoeren, 's, XXXI (1986) 113; XXVI (1981) 23; VIII (1963) 123
 Grevenbicht, XXXVI (1991) 53; XXXV (1990) 185; XXIX (1984) 98; XX (1975) 8, 23; XV (1970) 107; IX (1964) 175; VIII (1963) 118-119, 123-124, 130, 140-141, 148; V (1960) 123-129, 176; IV (1959) 32, 38, 90, 112; III (1957) 164; II (1956) 96; I (1955) 51
 Griendtsveen, XXXI (1986) 102-103; VI (1962) 128
 Grieth, XI (1966) 130
 Grobbendonk, XXIX (1984) 38
 Groenhout, XXVIII (1983) 61
 Groesbeek, XVI (1971) 50
 Groningen, XXXIX (1994) 185; XXXVI (1991) 17, 38; XXXV (1990) 53, 180; XXXIV (1989) 173; XXXI (1986) 50; XXII (1977) 150; XX (1975) 44; XVIII (1973) 2; XVI (1971) 18; XI (1966) 13; VI (1962) 124
 Gronsveld, XXXVI (1991) 25; XXXV (1990) 216; XXIX (1984) 98; XXIII (1978) 18-19; XXII (1977) 29; XX (1975) 8-9, 27; XII (1967) 52; XI (1966) 36-37; IX (1964) 41, 136, 177; VIII (1963) 114, 120, 133, 143, 151-152; V (1960) 56; IV (1959) 114; III (1957) 107-108; II (1956) 23, 97; I (1955) 48, 52
 Groot-Gelmen (Grand Jamine), XXXV (1990) 183; XXVII (1982) 33, 50
 Grote-Brogel, XXVII (1982) 29, 32, 48
 Grote-Spouwen, XXVII (1982) 33, 51
 Grotenray, XXIII (1978) 90
 Grootloon, XXVII (1982) 37, 63; IX (1964) 85
 Grubbenvorst, XLII (1997) 80; XXXVII (1992) 161; XX (1975) 8-10, 15, 17, 119; XV (1970) 60; XIV (1969) 102; IX (1964) 173; VIII (1963) 117, 127, 136, 145; V (1960) 56, 59, 177; III (1957) 33, 61, 106, 164; II (1956) 94; I (1955) 49
 Gruitrode, XXVII (1982) 35, 58; XV (1970) 107, 110
 Grünewald, III (1957) 93
 Guigoven, XXVII (1982) 29, 31, 47
 Gulik, XXXVIII (1993) 50-51; XXVIII (1983) 33; XXIII (1978) 8-9, 39; XV (1970) 22
 Gulpen, XLII (1997) 7, 25; XXXVIII (1993) 51, 59; XXXVII (1992) 131-132; XXXVI (1991) 19, 31; XXXIV (1989) 26; XXXIII (1988) 180; XXXII (1987) 3, 11, 13, 26; XXXI

(1986) 92; XXIX (1984) 87, 98; XXVIII (1983) 61-62; XXIII (1978) 21, 33, 43-44, 57; XX (1975) 8-9, 27-28; XVIII (1973) 58; XVI (1971) 43; XIII (1968) 161-162; IX (1964) 177; VIII (1963) 84, 120-121, 133-134, 142-143, 151-152, 156; VI (1962) 10; V (1960) 123-128, 130; IV (1959) 19, 114, 135, 149; II (1956) 97; I (1955) 8-9, 14, 52
 Gutshoven (Gossoncourt), XXVII (1982) 31, 47
 Guttecoven, VIII (1963) 118
 Haanrade, XXXVIII (1993) 25
 Haarlem, XLI (1996) 162-163; XXXVIII (1993) 59; XXXV (1990) 178; XXXII (1987) 105, 107; XXXI (1986) 34; XXIX (1984) 42; XXIII (1978) 24, 26; XXII (1977) 108; XX (1975) 22, 44-45; XVIII (1973) 61; XVII (1972) 63; XVI (1971) 39; XV (1970) 41, 46; XI (1966) 45, 50, 130; I (1955) 18
 Haasdal, XIV (1969) 19-21
 Haelen, XXXVI (1991) 33; XXXIII (1988) 105; XXVII (1982) 29, 36, 58; XXII (1977) 23; XX (1975) 13; XVIII (1973) 117; XVI (1971) 17; XV (1970) 107, 116; IX (1964) 112, 174; VIII (1963) 117, 128, 137, 145-146; V (1960) 56; II (1956) 43, 95; I (1955) 50
 Halen (B), XXVII (1982) 31, 45
 Haler, VIII (1963) 117
 Halle, XL (1995) 35; XXXVII (1992) 137; XXVII (1981) 36
 Halmaal, XXVII (1982) 33, 50
 Hamburg, XLII (1997) 5, 37; XXXVII (1992) 160; XXXIII (1988) 159; XXXII (1987) 20-21; XXXI (1986) 95; XXX (1985) 99; III (1957) 37
 Hamont, XLII (1997) 146; XXVII (1982) 35, 55; XXII (1977) 39; XV (1970) 44, 107-108
 Haps, XV (1970) 60
 Harderwijk, XXXVI (1991) 13; XVI (1971) 14, 50
 Hasselt, XLII (1997) 5, 32, 38, 143; XXXIX (1994) 180, 184; XXXVIII (1993) 67-70, 74; XXXVII (1992) 20, 66; XXXVI (1991) 5-7, 10-11, 13, 17, 46-47; XXXV (1990) 177, 191-192, 197-198, 202, 209; XXXIV (1989) 92, 95, 104, 113-114; XXXIII (1988) 157, 166, 196-198; XXXII (1987) 3, 6, 9-10, 16, 22; XXXI (1986) 118; XXIX (1984) 36-38; XXVII (1982) 2, 27, 30, 45, 64-65, 74, 76, 82-88, 95-97; XXII (1977) 37-42; XX (1975) 47, 60, 67, 71, 77, 91, 99; XI (1966) 9; IX (1964) 56, 69; III (1957) 5; I (1955) 8, 27, 29
 Havert, XXVIII (1983) 42
 Hechtel, XXVII (1982) 32, 48; IX (1964) 114
 Hedel, III (1957) 39, 56
 Heel, XLII (1997) 51; XXXIII (1988) 105; XXVII (1982) 36, 58; XX (1975) 13, 119; XVIII (1973) 117, 122-123; XV (1970) 107, 116; IX (1964) 73, 174; VIII (1963) 117, 122, 128, 136-137, 145-146; VI (1962) 59; III (1957) 106, 108-109; II (1956) 43, 86-87, 89, 92, 95; I (1955) 50
 Heer, XLII (1997) 29; XXXIX (1994) 33; XXXVI (1991) 25, 79; XXXIV (1989) 100; XXXIII (1988) 171; XXIX (1984) 89, 98; XXVIII (1983) 62; XX (1975) 8-9, 27; XVII (1972) 12; XI (1966) 36-37; IX (1964) 85, 177; VIII (1963) 114, 120, 123, 133, 142-143, 152; VII (1962) 101, 106, 118, 149; VI (1962) 15; V (1960) 56, 163, 177; IV (1959) 114, 125, 127-130, 133, 139-140, 148-149, 154-155, 159-163, 166-167, 169-171, 183, 185-188, 191, 198-202, 204-205, 208, 210-211, 217; III (1957) 107-108, 110, 114, 134; II (1956) 23, 97; I (1955) 48, 52
 Heerenelderen, 's-, XXXVII (1992) 2-3
 Heerenveen, XXVIII (1983) 90
 Heerewarden, XV (1970) 10, 15, 61-62
 Heerlen, XLII (1997) 7, 34-35, 47-48, 52, 78, 81, 126, 128, 138; XLI (1996) 8, 18, 193, 217; XL (1995) 75, 81-82, 88-91, 94, 97-98, 101, 104, 107, 113-115, 119, 125; XXXIX (1994) 2, 10, 26-27, 29, 30, 33, 35-36, 42-43, 45, 47-49, 51-55, 57-58, 64-66, 69-70, 75, 77-

80, 88-89, 91-93, 99, 113; XXXVIII (1993) 12-13, 15-19, 24, 33, 46-53, 55-56, 59-63, 65; XXXVII (1992) 71-129, 132, 164, 168; XXXVI (1991) 51, 98, 113; XXXV (1990) 82-139, 184, 194; XXXIII (1988) 105, 114-149, 164, 171, 179; XXXII (1987) 6, 10, 15, 21, 74-75; XXXI (1986) 5, 9, 27, 30-33, 37, 41, 43, 51-52, 58, 60, 112; XXX (1985) 37-38, 44, 47, 57, 80, 104-105, 111; XXIX (1984) 87-88, 98; XXVIII (1983) 65, 70-71; XXVI (1981) 68, 85-86; XXV (1980) 51; XXIV (1979) 3-4, 7, 13, 16, 18; XXIII (1978) 35, 111; XXII (1977) 27, 71, 75, 82, 91, 96, 100-101, 103-104, 106; XXI (1976) 34, 39, 41, 45; XX (1975) 8, 24, 30-31, 38, 45-46, 60, 67, 129; XIX (1974) 3; XVIII (1973) 22, 27-28, 30, 32, 58, 60-61, 70, 72, 75, 123-125, 127; XVII (1972) 12; XVI (1971) 11, 13, 15, 18-20, 24, 27, 42-43, 65, 90, 156; XV (1970) 7, 183-184; XIII (1968) 101, 124, 135, 139-140, 146, 154-155; X (1965) 4, 11, 129, 134-136; IX (1964) 94, 158, 161-162, 168, 170, 176; VIII (1963) 82-83, 85, 91, 114, 119, 121, 131, 141, 149, 153, 157; VII (1962) 101; VI (1962) 9-10, 13, 16, 62, 71, 87, 90-91, 94-95; V (1960) 53, 59, 61, 67, 69, 71, 73, 75, 82, 85, 87, 89, 90, 92, 95, 97, 99, 101, 109, 111, 113, 115, 119, 123-129, 131, 162, 164-165, 168-169, 171, 177-178; IV (1959) 9-15, 20, 22, 29, 32-37, 45, 69-70, 75-77, 90, 96-97, 103-104, 112, 115, 144-146, 150, 163-165, 172-180, 184, 188-190, 197, 206-208, 214-218; III (1957) 112, 122, 133, 138, 140, 147, 153, 169, 179, 193-194, 199, 202-204, 208-209; II (1956) 20-21, 41, 69, 78-79, 96; I (1955) 15, 22, 43, 45, 51
 Heerlerheide, XXXVI (1991) 79; XXXI (1986) 5; XXIV (1979) 17; XVIII (1973) 73; IV (1959) 9, 11, 45, 47, 77; II (1956) 17, 20
 Heers, XXXV (1990) 183; XXXII (1987) 21, 25-26; XXX (1985) 99; XXVII (1982) 29, 31, 47
 Hees, XXVII (1982) 37, 63; III (1957) 88
 Heeswijk, XVIII (1973) 67
 Hegelsom, VIII (1963) 37, 74
 Heidelberg, XXXI (1986) 96-97
 Heiden, I (1955) 3
 Heidenend, III (1957) 93
 Heijen, XX (1975) 8; VIII (1963) 114, 116
 Heiloo, XVI (1971) 46
 Heinsberg, XLII (1997) 7, 116; XLI (1996) 119, 127, 141, 167, 215-218; XXXIX (1994) 180; XXXIII (1988) 7, 9-10; XX (1975) 117; XVIII (1973) 110
 Hekkens, III (1957) 93
 Heks, XXVII (1982) 34, 53
 Helchteren, XXVII (1982) 32, 48
 Helden, XLII (1997) 51; XXXVI (1991) 113-114; XX (1975) 8-10, 13-15, 17, 42, 119, 124, 126; XVIII (1973) 76; IX (1964) 158-159, 161-162, 164-166, 170-171, 173; VIII (1963) 61, 75, 117, 127, 136, 145; VI (1962) 70, 72, 74, 86; V (1960) 52, 60, 66, 68, 70, 72, 74, 83-84, 86, 88, 90, 94, 96, 98, 100, 107-108, 110, 112, 114, 118, 178; III (1957) 29, 31, 33, 40-41, 49, 60-61, 65, 71, 78, 110, 118, 129, 140, 174, 186-188, 199, 202-204, 206, 209; II (1956) 45, 68, 73, 75, 94; I (1955) 15, 37, 39, 49
 Helenaveen, VII (1962) 147; VI (1962) 173
 Helleendoorn, XVI (1971) 46-47
 Hellevoetsluis, XLI (1996) 107
 Helmond, XXXVII (1992) 132, 146-147, 154; XXXV (1990) 38, 40; XXXII (1987) 87; XXVI (1981) 83-84, 86; III (1957) 28, 32, 37-38, 41, 71, 83
 Helshoven, XXXIII (1988) 169
 Helsingborg, XXXVII (1992) 158
 Hemiksem, XXXIX (1994) 142; XXIX (1984) 77
 Hendrieken, XXVII (1982) 31, 47

Hengelo, XXXVII (1992) 139; XVIII (1973) 65; XVI (1971) 163-164
 Henis, XXVII (1982) 34, 53
 Henri-Chapelle, XXXIII (1988) 174; XXVIII (1983) 27, 31, 43; XXVII (1982) 14
 Herderen, XXVII (1982) 34, 53
 Herenelderren, 's, XXVII (1982) 35, 54; XIII (1968) 14
 Herentals, XXXVII (1992) 132; XXIX (1984) 37, 39; XV (1970) 36, 46; III (1957) 31
 Herenthout, XXIX (1984) 38
 Herk-de-Stad (Herck la Ville), XXXV (1990) 213-214; XXVII (1982) 31, 46, 64-65, 87; IX (1964) 56, 69
 Herkenrode, XXXV (1990) 191, 198, 202, 210, 216; IX (1964) 94
 Hermalle, XXXVIII (1993) 192
 Herongen, III (1957) 11, 28, 31, 57, 66, 68, 71, 76, 88, 93
 Herselt, XXIX (1984) 38
 Herstal, XLII (1997) 4, 7; XXXVIII (1993) 192; XXVI (1981) 69; XXIV (1979) 71; XV (1970) 57; XII (1967) 65
 Herstappe, XXVII (1982) 34, 53
 Herve, XXVIII (1983) 7; XXVII (1982) 11-12; XXIII (1978) 90
 Herten (B), XXVII (1982) 31, 47
 Herten, XXII (1977) 167; XX (1975) 8, 39, 119; XV (1970) 107, 116; XIV (1969) 119-120; XIII (1968) 128; IX (1964) 40-41, 76, 127-128, 174; VIII (1963) 118, 129, 138, 147; VII (1962) 150; V (1960) 178; II (1956) 95; I (1955) 50
 Herzogenrath ('s-Herzogenrade), XLII (1997) 35; XL (1995) 75, 82-83, 88-91, 94, 97-98, 101, 104, 113-115, 119, 213-214; XXXVIII (1993) 33; XXXVII (1992) 165; XXXV (1990) 12, 83; XXXII (1987) 10, 21-22; XXVIII (1983) 31, 37, 40; XXVI (1981) 23; XXII (1977) 58; XXI (1976) 55; XX (1975) 130; XVIII (1973) 110, 112; XV (1970) 22; IX (1964) 20, 27, 41; VIII (1963) 120-121; II (1956) 10
 Heugem, XX (1975) 8-9, 27, 40; VIII (1963) 114, 120; IV (1959) 191
 Heukelom, VIII (1963) 120
 Heusden, XXXV (1990) 200, 215; XXVII (1982) 30, 43; XV (1970) 31, 36, 41
 Heyden, XL (1995) 213-214
 Heyst-op-den-Berg, XXXV (1990) 186
 Heythuysen, XLI (1996) 16-20; XXXVI (1991) 113; XXXIII (1988) 62-99; XXVII (1982) 36, 60, 95; XX (1975) 13; XVI (1971) 85; XV (1970) 107, 122; XIII (1968) 132-133; X (1965) 135; IX (1964) 112, 114; VIII (1963) 71, 117, 121, 128, 136-137, 146, 156; V (1960) 166, 178-179; III (1957) 106, 108-109; II (1956) 95; I (1955) 15, 50
 Hillensberg, VIII (1963) 122, 131
 Hilversum, XXXIII (1988) 166; VI (1962) 17
 Hitsum, XIV (1969) 28, 33, 35, 39, 48
 Hoboken, XXIX (1984) 47
 Hocht, XLII (1997) 37; XXXIII (1988) 17
 Hodimont, XXXV (1990) 178-179
 Hoei (Huy), XL (1995) 24; XXXVIII (1993) 68, 101; XXXI (1986) 111; XV (1970) 8, 10, 12, 21; XII (1967) 65
 Hoek van Holland, III (1957) 49
 Hoelbeek, XXVII (1982) 33, 52
 Hoengen (Dld), XVIII (1973) 17
 Hoensbroek, XXXVIII (1993) 13-14, 19-22; XXXVII (1992) 5-6, 11-15, 18; XXXVI (1991) 53; XXXV (1990) 85, 104-105, 109; XXXIII (1988) 120; XXXI (1986) 5, 9-10; XXX (1985) 39-40, 43, 79; XXIX (1984) 98; XXV (1980) 51; XXII (1977) 81; XX (1975) 8, 10, 25-27, 40; XIX (1974) 9; XVI (1971) 27; XIV (1969) 120-121; IX (1964) 88, 90-91, 158, 161, 168,

170, 176; VIII (1963) 119, 132, 139, 150; VI (1962) 71, 87, 90, 95; V (1960) 53, 61, 67, 69, 71, 73, 75, 85, 87, 89-90, 95, 97, 99, 101, 109, 111, 113, 115, 119, 123-129, 131, 179; IV (1959) 9-10, 12, 22, 34, 36-37, 90, 104, 112, 115, 163-165, 172-178, 184, 188, 206-208, 214, 216-218; III (1957) 112, 122, 133, 143, 147, 179, 193-194, 199, 202-204; II (1956) 20, 69, 78-79, 96; I (1955) 22, 43, 45-46, 51
 Hoepertingen, XXXIII (1988) 169; XXVII (1982) 37, 63; IX (1964) 85
 Hoesselt, XXVII (1982) 33, 52; XIV (1969) 70-71
 Holset, XXXIII (1988) 159; VIII (1963) 120
 Holtum, XX (1975) 8
 Honfleur, XXXIV (1989) 173-174
 Honthem, VIII (1963) 120
 Hoorn, XXIII (1978) 24, 26; XXI (1976) 30
 Hophoven, IX (1964) 112
 Horn, XLII (1997) 147; XXXV (1990) 216; XXXIII (1988) 105; XXVII (1982) 36, 58; XXII (1977) 28; XX (1975) 13, 83; XVIII (1973) 117; XVI (1971) 17, 35, 54-95, 102-127; XV (1970) 30-31, 36, 44, 46, 82, 107, 118; XIV (1969) 15; IX (1964) 41, 56, 67-68, 112, 174; VIII (1963) 117, 128, 137, 145-146, 156; V (1960) 164, 179; III (1957) 60, 106, 108-109; II (1956) 95; I (1955) 50
 Horpmaal, XXVII (1982) 29, 31, 47
 Horst, XLII (1997) 24, 32, 44, 57; XLI (1996) 123, 127, 138, 141, 153-154, 165, 169; XXXVI (1991) 87, 113; XXXIII (1988) 105; XXVI (1981) 116; XX (1975) 8-10, 13-15, 17, 42, 119; XVI (1971) 48; XV (1970) 184; IX (1964) 158-159, 161-162, 164-166, 168, 170-171, 173; VIII (1963) 27, 29-30, 32, 34, 37, 39, 40-41, 46-50, 52, 55, 57-58, 60-66, 73-74, 114, 117, 123, 127-128, 136, 145, 155-156; VII (1962) 116, 146, 151; VI (1962) 70, 74, 86, 103-104, 127-181; V (1960) 52, 60, 66, 68, 70, 72, 74, 84, 86, 88, 90, 94, 96, 98, 100, 107-108, 110, 112, 114, 118, 179; III (1957) 37, 49, 61, 78, 83, 90, 106, 109-110, 118-119, 129, 138, 140, 164, 174, 186-187, 199, 202-204, 206, 209; II (1956) 16, 24, 45, 68, 73, 75, 90, 92, 94; I (1955) 33, 37, 44, 49
 Hout-Blerick, XIV (1969) 92-102
 Houtem, VIII (1963) 122, 136
 Houthalen, XXXIV (1989) 102; XXVII (1982) 32, 49; XXII (1977) 45
 Houthem-St. Gerlach, XXXVII (1992) 10; XXXV (1990) 194; XXXIII (1988) 1-61; XXXII (1987) 11; XXIII (1978) 90; XXII (1977) 71, 75, 82, 91, 96, 101, 104, 107; XX (1975) 8, 27-28, 127; XIV (1969) 71; IX (1964) 94, 106, 177; VIII (1963) 114, 117, 131, 139, 141-142, 149; V (1960) 56, 140; IV (1959) 114; II (1956) 97; I (1955) 15, 33, 52
 Hoyoux, XXVII (1982) 10
 Hükelhoven, XLI (1996) 215
 Huizen, XXVII (1982) 28
 Hüls (Dld), XXII (1977) 166
 Hulsberg, XXXIX (1994) 33; XXXVII (1992) 68; XXXIII (1988) 179-180; XXIX (1984) 98; XXII (1977) 70, 75, 82, 91, 96, 101, 103-104, 107; XX (1975) 8, 27-28, 39, 42; XVII (1972) 12; IX (1964) 94, 176; VIII (1963) 91, 119, 131, 141, 149; V (1960) 56; IV (1959) 112; III (1957) 107-108; II (1956) 96; I (1955) 51
 Hummelo, VI (1962) 123
 Hunsel, XXXVI (1991) 51; XXXV (1990) 193; XXXIII (1988) 105; XXVII (1982) 28, 36, 58; XX (1975) 13; XV (1970) 107, 118; IX (1964) 112, 174; VIII (1963) 117, 124, 128, 136-137, 145-146, 156; V (1960) 56; II (1956) 45, 95; I (1955) 50
 Ibbenbüren, XXXVIII (1993) 57
 Ieper, XLII (1997) 149; XXXVIII (1993) 59; XXXV (1990) 192, 197
 Igel, XXXIV (1989) 59, 61, 69, 71

IJmuiden, XVII (1972) 60-61, 63
 Imstenrade, XLI (1996) 16
 Ingebroich, XLI (1996) 155; XXX (1985) 62
 Issum, XLI (1996) 141
 Itteren, XXXVI (1991) 25, 51, 53; XXIX (1984) 98; XXVIII (1983) 20, 62; XXII (1977) 70, 75, 79, 89, 96, 100-102, 104, 107; XX (1975) 8, 27; XIV (1969) 61; XII (1967) 52; IX (1964) 94, 105, 177; VIII (1963) 119, 131, 141, 149; V (1960) 56, 131; IV (1959) 114; II (1956) 97; I (1955) 52
 Itervoort, XXXIII (1988) 105; XXVII (1982) 36, 58; XX (1975) 13; XV (1970) 82, 107, 112; IX (1964) 112; VIII (1963) 117, 136-137, 145-146; V (1960) 56; III (1957) 70; I (1955) 50
 Jabeek, XLII (1997) 25; XXXVII (1992) 5, 18; XXXI (1986) 25, 34; XXIX (1984) 98; XX (1975) 8, 25, 27; IX (1964) 88, 90-91, 176; VIII (1963) 119, 123, 128, 132, 139, 150; V (1960) 131; IV (1959) 112; II (1956) 96; I (1955) 51
 Jemappes, XXXVIII (1993) 103
 Jemeppes, XXIX (1984) 60
 Jervenheim, XXXVII (1992) 170
 Jesseren, XXVII (1982) 31, 47
 Jeuk (Goyer), XXVII (1982) 33, 50
 Jüllich, XXXVII (1992) 175; XXXII (1987) 9
 Jupille, XXIV (1979) 59
 Kaiserslautern, XXXIV (1989) 166
 Kaldenkirchen, XLII (1997) 38, 141; XXXIX (1994) 80; XXVIII (1983) 47; XVII (1972) 39-40; III (1957) 28, 58, 66, 78, 83; I (1955) 17
 Kalkar, XLI (1996) 123, 130, 132-134, 139, 154, 165; XL (1995) 207; XI (1966) 130
 Kall, XLI (1996) 148
 Kalmphouth, XXIX (1984) 38
 Kampen, XXXIV (1989) 112; XXIII (1978) 26; XX (1975) 44
 Kanne, XXVII (1982) 33, 52; VIII (1963) 124
 Kapellen, XXIX (1984) 38-39
 Karken, XXVIII (1983) 47
 Karlsruhe, XXXIII (1988) 182
 Kassel, XXIII (1978) 39
 Kasterlee, XXIX (1984) 38
 Katert, VIII (1963) 122, 136
 Katwijk aan Zee, XVI (1971) 50
 Kaulille, XXXI (1986) 118; XXIX (1984) 43, 45, 47, 62, 64; XXVII (1982) 35, 55; XV (1970) 107-108
 Kedingen, XIV (1969) 57
 Keizersbosch, XXXIII (1988) 6, 10
 Kekerdom, XIV (1969) 28, 31, 33-37, 39
 Kelpen, VIII (1963) 117, 122, 136
 Kempen, XXII (1977) 166; III (1957) 28, 32, 35, 49, 57; I (1955) 27
 Keppel, VI (1962) 123
 Kerkom, XXVII (1982) 33, 50
 Kerkrade, XLII (1997) 33-34, 47, 138; XLI (1996) 217; XL, (1995) 75, 92, 104; XXXIX (1994) 4, 9, 27, 29-30, 42, 75, 99; XXXVIII (1994) 7, 12, 24-27, 31, 33, 38, 47; XXXVII (1992) 67, 72-77, 164; XXXVI (1991) 33, 113, 117; XXXV (1990) 1-29, 104, 115; XXXIV (1989) 105; XXXIII (1988) 120, 152-153; XXXII (1987) 9, 132; XXXI (1986) 5, 9-10, 27, 30, 60; XXX (1985) 51, 57, 80; XXIX (1984) 87-88, 90, 96, 98; XXVIII (1983) 61-62;

XXVII (1982) 26; XXV (1980) 50-51; XXIV (1979) 1; XXIII (1978) 94; XXII (1977) 27, 49-67; XXI (1976) 35, 44, 54; XX (1975) 8-10, 24, 29, 31, 38, 40, 45-46, 48, 128, 130; XVIII (1973) 7, 17, 21-22, 27, 30, 58; XVI (1971) 11, 20, 24, 27, 43, 156; XV (1970) 184-185; XIV (1969) 45; XIII (1968) 140-141, 155; XII (1967) 13; XI (1966) 29; X (1965) 134; IX (1964) 89, 109, 158, 160-162, 170-171, 176; VIII (1963) 20, 82, 87, 92, 120, 133-134, 142-143, 151-153, 157; VII (1962) 32; VI (1962) 62, 71, 87, 90-91, 94-95; V (1960) 53-54, 61, 67, 69, 71, 73, 75, 82, 85, 87, 89-90, 92, 95, 97, 99, 101, 109, 111, 113, 115-116, 119, 123-129, 167, 179-180; IV (1959) 6, 9-10, 12-14, 22, 31-37, 47, 55, 59, 75-76, 90, 112, 115, 144-146, 148-150, 163-165, 172-178, 184, 188, 193, 197, 206-208, 214, 216-218; III (1957) 107-108, 112, 114, 122, 133, 138, 140, 153-154, 156, 169, 179, 193-194, 199, 202-204, 208-209; II (1956) 8, 20-21, 41, 69, 78-79, 96; I (1955) 3, 10, 15-16, 19, 24, 32-33, 43, 45, 51 Kermt, XXIX (1984) 39; XXVII (1982) 31, 46
 Kerniel, XXXV (1990) 183; XXVII (1982) 31, 47
 Kervendonk, XXXVII (1992) 170
 Kervenheim, XI (1966) 130
 Kessel, XXXVI (1991) 51, 53; XXXV (1990) 216; XXXIII (1988) 192; XX (1975) 8-10, 13-15, 17, 83, 119; XV (1970) 50-51, 59, 71, 73; XIII (1968) 40; IX (1964) 173; VIII (1963) 116-117, 127-128, 136, 145; V (1960) 131; III (1957) 38, 60-61, 89, 106, 108; II (1956) 94; I (1955) 49
 Kesselt, XXXIX (1994) 149
 Kessenich, XXVII (1982) 29, 36, 58; XV (1970) 107, 112; IX (1964) 56, 69-73, 112, 128; III (1957) 84
 Keulen, XLII (1997) 3-5, 38, 108, 141; XLI (1996) 82, 97, 121, 140-141, 165, 167, 217; XL (1995) 208-210; XXXVIII (1993) 48, 51, 87; XXXVII (1992) 137, 140, 159, 175; XXXVI (1991) 13-14, 108; XXXV (1990) 153, 184-185, 198, 203, 207; XXXIV (1989) 51, 63, 76-77, 166; XXXIII (1988) 162-163; XXXII (1987) 4; XXX (1985) 80, 98; XXVIII (1983) 9; XXVII (1982) 18; XXVI (1981) 26; XXIII (1978) 10, 13; XXII (1977) 55, 59-60, 108; XXI (1976) 51; XX (1975) 44, 84, 109; XVIII (1973) 110-111; XVII (1972) 62; XV (1970) 5, 7, 10-12, 16, 20-22, 27, 30, 32, 37, 43; XIV (1969) 14, 23; XII (1967) 39, 41, 44, 58-60, 73; XI (1966) 29; III (1957) 14, 27, 32, 60, 68
 Kevelaer, XXXI (1986) 20
 Kinrooi, XXIX (1984) 36; XV (1970) 107
 Kleef, XLI (1996) 123-124, 126-127, 130, 133-135, 138-139, 141, 154, 165, 169; XL (1995) 207; XXXIII (1988) 168, 192; XXVIII (1983) 27; III (1957) 37, 159; I (1955) 27
 Klein-Gelmen (Petit Jamine), XXVII (1982) 32, 47
 Kleine-Brogel, XXXI (1986) 118; XXVII (1982) 32, 49
 Kleine-Spouwen, XXVII (1982) 29, 33, 52
 Klimmen, XXXVIII (1993) 51; XXXIII (1988) 105; XXIX (1984) 98; XXVIII (1983) 55; XXII (1977) 71, 75, 82, 91, 96, 101, 103-104, 107; XX (1975) 8, 27-28, 39, 42; XIV (1969) 19-21, 119-120; IX (1964) 94, 176; VIII (1963) 91, 119, 131, 141, 149; IV (1959) 34, 112; II (1956) 96; I (1955) 51
 Klundert, XIII (1968) 86
 Koblenz, XXXVIII (1993) 196; XV (1970) 10, 12
 Koersel, XXVII (1982) 30
 Koevorden, XXXIV (1989) 112
 Kohlscheid, XXI (1976) 39, 51; XX (1975) 49; XVIII (1973) 17, 29; I (1955) 3
 Koningslust, XXXVI (1991) 114
 Koningsveen, VIII (1963) 122
 Koninksem (Coninxheim), XXVII (1982) 37, 63; IX (1964) 85
 Kontich, XXXII (1987) 82

Kopenhagen, XXXVII (1992) 159
 Kortensbos, XXXV (1990) 183
 Kortessem, XXVII (1982) 31, 47
 Kortijis, XXXV (1990) 183; XXVII (1982) 32, 49
 Kortrijk, XXXV (1990) 192; XXIX (1984) 42; XXIII (1978) 39
 Kozen, XXVII (1982) 32, 49
 Kranenburg, XLI (1996) 123, 130, 133-134
 Krawinkel, I (1955) 6
 Krefeld, XLII (1997) 32, 38-39, 141; XLI (1996) 124, 126, 128, 131, 134-136, 139, 141-142, 153, 154-155, 161-166, 169, 217; XXXI (1986) 105, 115; XXVIII (1983) 46, 55; XXIV (1979) 33; XXII (1977) 166; XVIII (1973) 108; VIII (1963) 73; III (1957) 27, 40, 64, 66, 72, 94, 159
 Kreuznach, XXXIV (1989) 51
 Kuringen (Curange), XXVII (1982) 30, 44; XXII (1977) 45
 Kuttecoven, XXVII (1982) 31, 47
 Kwaadmechelen, XXVII (1982) 30, 44
 Lafelt, XXXIX (1994) 149-151, 153-162, 167; XIV (1969) 78; XIII (1968) 9, 17, 21, 28-29, 36, 38, 41-43, 51-54, 57-58, 60-61, 63-65, 73-76, 82-83, 95
 Laken, XXIX (1984) 77
 Lanaken, XLII (1997) 150; XXXVI (1991) 18; XXXV (1990) 192; XXIX (1984) 36; XXVII (1982) 34, 53; XVII (1972) 27
 Lanaye (Ternaaien), XXXI (1986) 112; XXVII (1982) 34, 52; XII (1967) 52; VIII (1963) 124; III (1957) 95
 Landen, XLII (1997) 37
 Landgraaf, XXXVIII (1993) 12-13, 34
 Langstadt, XXXI (1986) 85
 Lanklaar, XXVII (1982) 34, 53
 Lauradorp, XXXVIII (1993) 13, 34
 Lauw (Lowaige), XXVII (1982) 35, 53
 Lechenich, XVIII (1973) 110
 Ledeborg, XXIX (1984) 77
 Leeuwen, VIII (1963) 71, 117
 Leeuwarden, XVII (1972) 63; VI (1962) 120
 Leicester, XXXI (1986) 109
 Leiden, XLI (1996) 107; XXXVIII (1993) 59; XXXVI (1991) 13, 16, 26, 38, 121; XXXV (1990) 46, 51, 178, 194, 208-209; XXXIV (1989) 112, 172; XXXIII (1988) 116, 172, 176, 179; XXII (1977) 108; XX (1975) 44-45, 92; XVIII (1973) 22, 75; XV (1970) 25, 45; XI (1966) 130
 Leipzig, XXXIII (1988) 159; XXXII (1987) 25; XXVIII (1983) 57; XII (1967) 71
 Lemiers, XX (1975) 8
 Leopoldsburg, XXII (1977) 39
 Les-Martres-de-Veyre, XXXIV (1989) 70-71
 Leut(h), XLI (1996) 165; XXXIII (1988) 194-195; XXXI (1986) 89-91; XXVII (1982) 29, 34, 53; VIII (1963) 123
 Leuven, XXXIX (1994) 141, 184; XXXVI (1991) 13, 16, 25; XXXV (1990) 186, 196, 200-202, 213; XXXIV (1989) 170-171, 174; XXXIII (1988) 181, 184, 188, 196; XXXII (1987) 10; XXIX (1984) 77, 90; XXVII (1982) 94; XXIII (1978) 40; XXII (1977) 14; XXI (1976) 71; XX (1975) 67, 77, 99; XVIII (1973) 65, 102, 106; XV (1970) 15, 32; XIII (1968) 11; XII (1967) 69; XI (1966) 63; VII (1962) 34
 Leveroy, XX (1975) 8, 15; VIII (1963) 117

Lier, XXIX (1984) 36-37, 39, 42; XV (1970) 34; III (1957) 31
 Lille (Rijssel), XXXVIII (1993) 59; XXIII (1978) 40; XVIII (1973) 102; XV (1970) 40; XII (1967) 61; X (1965) 5
 Limbourg, XXVIII (1983) 31, 34, 49
 Limbricht, XXXVII (1992) 62, 68; XXIX (1984) 98; XX (1975) 8, 23, 130; XI (1966) 43, 84; IX (1964) 175; VIII (1963) 118-119, 130, 140, 148; V (1960) 180; IV (1959) 112; III (1957) 164; II (1956) 96; I (1955) 51
 Limmel, XX (1975) 8, 27; XIV (1969) 70; VIII (1963) 119; IV (1959) 191
 Linkhout, XXVII (1982) 31, 46
 Linkulen, VIII (1963) 120
 Linn (Dld), XXII (1977) 166
 Linne, XXXVIII (1993) 59; XXXVI (1991) 51; XXII (1977) 167; XX (1975) 8, 13, 15; XVIII (1973) 34, 37, 39, 43, 50, 52-53; XV (1970) 107, 118; IX (1964) 31, 125, 174; VIII (1963) 117, 129, 138, 147, 156; V (1960) 180; II (1956) 95; I (1955) 50
 Linnich, XLI (1996) 131; XXIII (1978) 8
 Lith, XVIII (1973) 102; XV (1970) 60, 67-68; XIV (1969) 119
 Lixhe, VIII (1963) 123
 Lobberich, XX (1975) 122
 Lobith, XV (1970) 10, 16-17, 19-21, 25-26, 32; III (1957) 96
 Loenhout, XXIX (1984) 38
 Lomm, VIII (1963) 116
 Lommel, XLII (1997) 142, 146-147; XXXVI (1991) 18; XXXII (1987) 3, 6; XXIX (1984) 38, 44, 46-47, 61-62, 64, 79; XXVII (1982) 28, 35, 56; XXII (1977) 37; XVIII (1973) 114-115; XV (1970) 107
 Londen, XLII (1997) 5; XXX (1985) 17; XIV (1969) 15; XII (1967) 60; VI (1962) 156; III (1957) 10, 49, 60
 Longuenesse, XL (1995) 112-114
 Lonneker, VI (1962) 119, 123
 Lübeck, XII (1967) 71
 Lottum, XXXVII (1992) 161; XX (1975) 8-9, 14-15, 17; XIV (1969) 93, 100; VIII (1963) 70, 117; VII (1962) 117
 Lugano, X (1965) 5-7
 Luik, XLII (1997) 2, 4-10, 12, 27, 36-38, 78-79, 84, 106, 116, 141; XLI (1996) 121-122, 141, 147, 150, 166-167, 177; XL (1995) 22, 24, 203-204, 206; XXXIX (1994) 33; XXXVIII (1993) 50, 58, 59, 67-154, 192, 202; XXXVII (1992) 66, 175; XXXVI (1991) 6, 13, 26, 116; XXXV (1990) 185, 188, 197-199, 201, 205, 207; XXXIV (1989) 114, 167-168, 176; XXXIII (1988) 157, 163, 168, 170-171, 174, 179, 181, 188, 190, 194, 196; XXXII (1987) 3-6, 9-11, 16, 21, 25; XXXI (1986) 14, 32, 82, 89, 92, 96, 110-111; XXX (1985) 63, 66-67, 82, 99; XXIX (1984) 46, 57; XXVIII (1983) 30, 42, 53; XXVII (1982) 2-3, 8, 18-19, 81; XXVI (1981) 23, 27, 32, 40, 46, 55, 67, 115; XXIV (1979) 36, 44, 71, 74; XXIII (1978) 43, 80, 92; XXII (1977) 84, 92, 96; XXI (1976) 59, 71; XX (1975) 5, 32, 36, 44, 47, 71, 99; XVIII (1973) 29, 87, 102-103, 105, 112; XVII (1972) 12, 16; XVI (1971) 16, 39; XV (1970) 8-10, 12-13, 21, 27, 29, 44, 52-55, 57-58, 61, 66, 69-73; XIV (1969) 17, 25, 59-60, 91, 110-111; XIII (1968) 68; XII (1967) 44, 59, 63-65, 76-78, 114; XI (1966) 15, 46, 54, 60, 62-67; X (1965) 38; IX (1964) 19, 21-23, 33, 40-42, 113; VIII (1963) 13, 120, 153; VII (1962) 30; VI (1962) 156; III (1957) 4, 7, 14, 28, 31, 45; I (1955) 5-6, 23, 27, 29
 Luiksgestel, XLII (1997) 143; XXVII (1982) 28; XV (1970) 107-108; XI (1966) 64
 Lummen, XXVII (1982) 31, 46
 Lutterade, IV (1959) 21, 90
 Luxemburg, XXXIV (1989) 112, 116; XXXIII (1988) 171; XII (1967) 115

Lyon, XXXV (1990) 182, 215
 Maagdenburg, XXIV (1979) 33
 Maarland, XII (1967) 52
 Maasband, VIII (1963) 123, 139
 Maasbommel, XV (1970) 62
 Maasbracht, XXXIV (1989) 43-89; XX (1975) 8, 13, 15; XV (1970) 59, 107, 118; IX (1964) 31, 125, 174; VIII (1963) 117, 129, 138, 140, 147; V (1960) 180-181; III (1957) 68; II (1956) 43, 95; I (1955) 50
 Maasbree, XXXV (1990) 78; XXXI (1986) 12; XX (1975) 8-10, 15, 17; XVI (1971) 27; XV (1970) 185; XIV (1969) 93; XI (1966) 53; IX (1964) 173; VIII (1963) 117, 122-123, 127-128, 136, 145, 153, 156; V (1960) 56, 92, 181; III (1957) 61, 65, 71, 164; II (1956) 94; I (1955) 37, 49
 Maaseik, XLII (1997) 37; XXXVII (1992) 133; XXXVI (1991) 17-18, 31; XXXV (1990) 190; XXXIV (1989) 8, 104, 174; XXXIII (1988) 184, 195; XXXII (1987) 6, 11, 20, 25-26; XXXI (1986) 90; XXX (1985) 99; XXVII (1982) 36, 58, 67, 80, 86; XX (1975) 71, 83; XV (1970) 27, 30, 36, 44, 46, 59, 66, 88, 107, 112; XIV (1969) 15; XII (1967) 64-65; IX (1964) 41, 43, 78, 118; VIII (1963) 117; III (1957) 38, 49, 84
 Maashees, VIII (1963) 136; III (1957) 33, 61
 Maasniel, XXIII (1978) 22; XX (1975) 8, 84; XV (1970) 107, 118; IX (1964) 40-41, 76, 127-128; VIII (1963) 118, 129-130, 138, 147; V (1960) 56; II (1956) 43, 95; I (1955) 33, 50
 Maastricht, XLII (1997) 4-6, 9, 12-13, 17-18, 29-31, 33-38, 42, 52, 60, 78, 81, 93-94, 96, 103-104, 115, 124, 129-130, 138, 142; XLI (1996) 8, 20-22, 24, 32-33, 50-51, 62, 79-115, 121, 217; XL (1995) 10, 27-35, 79, 83, 135-137, 161, 215; XXXIX (1994) 1-2, 5-10, 16, 18-21, 23, 26-33, 35, 42-43, 47-49, 51-54, 56, 58-63, 65, 67-71, 75, 77, 79-82, 85, 89-90, 92-93, 96, 100, 103, 113, 116-117, 145, 147-149, 151-164, 167, 169-170, 184; XXXVIII (1993) 48-51, 58-60, 62, 67-70, 72-74, 76-81, 83-84, 86, 91-92, 97, 201-202; XXXVII (1992) 11, 15, 19-21, 23, 53-71, 130, 132, 157, 164, 167-168, 175; XXXVI (1991) 5-8, 10, 13-15, 17, 19, 21, 24-29, 31-33, 36-38, 42-44, 46-49, 51, 57, 62, 64, 66-67, 72-73, 81, 83, 87-88, 94-96, 98, 99-108, 113-114, 116; XXXV (1990) 16, 30, 34-35, 38, 104, 178-181, 183, 185, 193, 201-202, 207, 214-215; XXXIV (1989) 2, 6, 12-13, 17-43, 92, 94-95, 100-102, 104-106, 108-109, 112-114, 116-117, 121, 133, 167-172, 176-177; XXXIII (1988) 12, 15, 82, 115, 126, 142, 153-156, 161-162, 164, 167-168, 170-182, 188-191, 194, 199; XXXII (1987) 1-4, 6, 9-15, 17-22, 25-26, 80-110, 129; XXXI (1986) 5, 14, 18, 21-23, 25, 30, 36, 38, 40, 48, 57, 59-60, 62-64, 66, 68, 82-85, 87-88, 90-92, 95-97, 111; XXX (1985) 57, 60-63, 66-70, 75, 86, 90, 93-95, 98-99, 110-112; XXIX (1984) 32, 35, 85-86, 98, 101; XXVIII (1983) 46, 64-91; XXVII (1982) 2-3, 6, 8, 11, 18-19, 23, 37, 41, 63, 66, 74-75, 80, 82-88, 92-93, 95-98; XXVI (1981) 22-37, 39-43, 45, 55, 58, 63-87, 115; XXV (1980) 4, 6, 11, 18, 45-47; XXIV (1979) 5, 18, 22, 29; XXIII (1978) 20, 27-34, 53, 63-97, 100-102, 104-106, 109, 111; XXII (1977) 20, 23, 27, 30, 59, 63; XXI (1976) 34, 46, 54, 57-58, 78-79; XX (1975) 24, 31-34, 38-39, 43-45, 49, 60-63, 67, 71, 76, 81, 89, 90-91, 94-97, 100-107, 112, 114, 128-129; XIX (1974) 9-10, 13, 15-17; XVIII (1973) 1, 6, 9, 13, 18, 21-22, 55-61, 63-66, 70, 72, 75, 77-78, 120-122, 124; XVII (1972) 1-55, 59-60, 62-63; XVI (1971) 4, 11, 13-15, 17-20, 24, 26-29, 36-37, 41-42, 49, 53, 57, 63, 88-89, 92, 118; XV (1970) 4-6, 8-12, 14, 16-24, 26-27, 37, 52, 54, 57-58, 63-66, 80, 87, 185-189; XIV (1969) 14-18, 21-25, 28, 30, 52, 54, 61, 69, 71, 73, 76-78, 80, 88-89, 91, 110-111, 117-119; XIII (1968) 1-98, 116-121, 123, 128-130, 132, 134-136, 145-147, 149-156, 160, 162-163; XII (1967) 13, 23, 27-105, 117; XI (1966) 1-117, 131; X (1965) 126-129, 131-134; IX (1964) 17-18, 20-21, 26-27, 32-34, 41, 43-45, 55-57, 73, 78, 158, 159-160, 162, 170-171, 177; VIII (1963) 13, 29, 41, 82, 86, 96, 100, 112, 119-121, 123, 133-134, 142-143, 151-153, 155-156; VII (1962) 9-39, 93,

95, 98-100, 103-108, 112, 118; VI (1962) 11, 71-73, 87, 89, 90-91, 94-95, 98, 122, 147, 152-153, 174; V (1960) 53-56, 59, 61-62, 65, 67, 69, 71, 73, 75, 77, 82-83, 85, 87, 89-90, 92, 95, 97, 99, 101, 107, 109, 111, 113, 115-117, 119, 123-130, 156, 162-168, 170-172, 181-187; IV (1959) 13, 22, 60, 110-111, 114, 122, 125-130, 132-137, 139-140, 145-146, 154-156, 158-163, 165-167, 169-171, 182-191, 197-202, 204-205, 208, 210-211, 217; III (1957) 4-5, 7-8, 10, 16-18, 23, 28, 39-40, 45, 48-49, 57, 68-69, 89, 110-111, 114, 125, 133-134, 138, 140-141, 144, 146-147, 150, 153-154, 156-157, 160-161, 169-170, 183, 196, 208-209; II (1956) 6, 13-14, 23-24, 30, 35, 43-44, 47, 52, 61, 83-84, 97; I (1955) 4-6, 8-9, 11-12, 14-24, 27, 29, 32-33, 48-49, 52
 Magdalensberg, XXXIV (1989) 75, 89, 13
 Mainz, XLI (1996) 86; XXXVI (1991) 109; XXXIV (1989) 9; XII (1967) 44, 59; III (1957) 10, 13, 16
 Mal, XXVII (1982) 28, 35, 53
 Malmédy, XLII (1997) 5; XLI (1996) 141, 166-167; XXVIII (1983) 49; XII (1967) 72, 76, 78
 Marchenoir, XXXV (1990) 178
 Margraten, XLII (1997) 25; XXXVI (1991) 51; XXXIII (1988) 105; XXIX (1984) 87, 98; XX (1975) 9; XIV (1969) 59, 91; XIII (1968) 85; IX (1964) 177; VIII (1963) 120, 133, 143, 151-152, 156; V (1960) 131, 187; IV (1959) 114; II (1956) 44, 97; I (1955) 52
 Mariënweerd, XXXIII (1988) 6
 Marlinne, XXVII (1982) 31, 47
 Martenslinde, XXVII (1982) 33, 52
 Matagne-la-Grande, XXIX (1984) 45
 Materborn, XLI (1996) 123
 Mausbach, I (1955) 3
 Mechelen, XL (1995) 35; XXXIX (1994) 182; XXXII (1987) 16; XXIX (1984) 36; XXVII (1982) 4; VIII (1963) 120
 Mechelen (B), XV (1970) 42; XIV (1969) 14
 Mechelen a/d Maas, XXXVI (1991) 18, 31; XXXIII (1988) 194; XXXI (1986) 89; XXVII (1982) 37, 63; IX (1964) 120
 Meckenheim, XVIII (1973) 110
 Meer, XXVIII (1983) 40
 Meerhout, XXIX (1984) 38
 Meerle, XXIX (1984) 38
 Meerlo, XXXIII (1988) 104-105; XX (1975) 8-10, 13-15, 17, 120; IX (1964) 173; VIII (1963) 47, 117, 127-128, 136, 145; V (1960) 187; III (1957) 61, 164; II (1956) 94; I (1955) 49
 Meers, XXXVII (1992) 61, 65, 67; VIII (1963) 123
 Meerssen, XLII (1997) 7; XLI (1996) 51; XXXIX (1994) 6; XXXVII (1992) 17; XXXII (1987) 11, 21-22; XXXI (1986) 88, 94; XXIX (1984) 98; XXVIII (1983) 62; XXVII (1982) 3; XXVI (1981) 73, 111; XXIII (1978) 33, 35, 40, 57, 85, 90; XXII (1977) 27, 71-72, 75, 82, 87, 96, 100-101, 103-104, 107; XX (1975) 8, 27-28, 42, 128; XVIII (1973) 70; XV (1970) 37, 189; XIV (1969) 5, 10-12, 17-18, 20-21, 24, 119; XIII (1968) 14, 152; XII (1967) 52; XI (1966) 36-37, 109; IX (1964) 94, 177; VIII (1963) 114, 119, 121, 131, 141-142, 149; VII (1962) 113; V (1960) 56, 59, 92, 123-130, 187; IV (1959) 114; III (1957) 107, 110, 114, 134; II (1956) 16, 23, 97; I (1955) 19, 24, 32-33, 48, 52
 Meeswijk, XXXIII (1988) 194; XXXI (1986) 91; XXVII (1982) 34, 53
 Meeuwen, XXVII (1982) 35, 58; XV (1970) 107, 110
 Megen, XV (1970) 62, 66

Meijel, XLII (1997) 146; XXXVII (1992) 164; XXXVI (1991) 51; XXXI (1986) 105-106; XXVII (1982) 36, 60; XX (1975) 8; XV (1970) 107, 122; XII (1967) 115; IX (1964) 128, 173; VIII (1963) 117, 128, 136-137, 146, 156; V (1960) 131, 187; III (1957) 31, 60, 65, 84, 86; II (1956) 94; I (1955) 15, 49
 Melderslo, VIII (1963) 37
 Meldert, XXVII (1982) 29, 31, 46
 Melick-Herkenbosch, XLI (1996) 119; XXXV (1990) 141-175; XXXIII (1988) 105; XXII (1977) 167; XX (1975) 8, 13, 117, 120; XVIII (1973) 78; XVI (1971) 120; XV (1970) 87, 107; XIII (1968) 130; IX (1964) 174; VIII (1963) 118, 122, 129, 138, 147; V (1960) 56; II (1956) 43, 95; I (1955) 50
 Membruggen, XXXVI (1991) 33; XXVII (1982) 31, 47
 Menen, XXIX (1984) 42
 Meri, XXXVIII (1993) 59
 Merkelbeek, XLII (1997) 25; XXXVII (1992) 5; XXIX (1984) 98; XX (1975) 8, 25, 27; IX (1964) 89, 176; VIII (1963) 119, 132, 139, 150; IV (1959) 112; III (1957) 107-108; II (1956) 96; I (1955) 51
 Merksem, XXXVII (1992) 155
 Merkstein, XXV (1980) 84; IX (1964) 89, 109
 Merselo, VIII (1963) 70
 Merum, XVIII (1973) 39; IX (1964) 40-41, 76; 127-128; VIII (1963) 118
 Mesch, XX (1975) 9, 27, 39-40; IX (1964) 136; VIII (1963) 120, 124, 133, 143, 152; V (1960) 56; I (1955) 52
 Meterik, VIII (1963) 27-78
 Mettekoven, XXVII (1982) 29, 31, 47
 Mettingen, XXXVIII (1993) 57
 Metz, XLII (1997) 3-4; XXXIV (1989) 80; VI (1962) 156
 Mheer, XLII (1997) 25; XL (1995) 200; XXXIII (1988) 105; XX (1975) 9; IX (1964) 177; VIII (1963) 120, 133, 143, 152; IV (1959) 114; II (1956) 97; I (1955) 52
 Middelaar, XXXIII (1988) 105; XX (1975) 8, 15, 120; XV (1970) 60, 67-68; VIII (1963) 114, 126, 135; V (1960) 140; III (1957) 90
 Middelburg, XLI (1996) 99; XX (1975) 44; VII (1962) 84
 Middelijk, VIII (1963) 29
 Mielen-bij-Aalst, XXVII (1982) 33, 50
 Milaan, XXXV (1990) 203; XXXIV (1989) 174
 Mill, XL (1995) 207
 Millen, XXXIII (1988) 196; XXVII (1982) 35, 53; VIII (1963) 122, 141
 Moelingen, VIII (1963) 123
 Moergestel, XVIII (1973) 64
 Mol, XXIX (1984) 37-38; XV (1970) 30
 Molenbeersel, XV (1970) 107
 Mönchengladbach, XLII (1997) 32, 34, 38-39, 141; XLI (1996) 128, 130, 134, 141, 164, 165, 177; XXXIX (1994) 27; XXXV (1990) 198; XXXIV (1989) 8, 33; XXXI (1986) 107-108; XXIII (1978) 8; XX (1975) 122; XVIII (1973) 111-112; XVII (1972) 11; III (1957) 32, 37-38, 48, 50, 60, 66, 72, 159; I (1955) 27
 Mons (Bergen), XLII (1997) 17; XXXVIII (1993) 59; XXXI (1986) 111; XXII (1977) 12-13; XX (1975) 99
 Monschau, XLII (1997) 7, 31-32; XLI (1996) 117, 125-127, 129-131, 136, 141, 153, 155-156, 158-159, 161, 164, 169; XXXIX (1994) 180; XXXV (1990) 184; XXXIII (1988) 10; XXX (1985) 60, 62, 64; XXVIII (1983) 49; XXIV (1979) 28-29, 31-32, 34-36, 48; XXII (1977) 55, 60, 65

Monte Lupo, XXX (1985) 100
 Montenaken, XXXIX (1994) 149; XXVII (1982) 33, 50; XX (1975) 71; XIV (1969) 78; XIII (1968) 9, 17, 21, 24, 28, 36, 38, 41-43, 51-54, 57-58, 60-61, 63-65, 73-76, 82, 95; VIII (1963) 120
 Montfort, XXXVI (1991) 44, 51; XXXV (1990) 189, 216; XXXII (1987) 19; XXVIII (1983) 55; XXVII (1982) 6; XXII (1977) 167; XX (1975) 8, 15; XVIII (1973) 33-53; XV (1970) 58, 82-83, 107, 118; IX (1964) 31, 73, 125, 174; VIII (1963) 117-118, 129, 138, 147-148, 156; V (1960) 188; III (1957) 164; II (1956) 95; I (1955) 50
 Montzen, XXIX (1984) 47
 Mook, XLII (1997) 22; XXXIII (1988) 105; XXXI (1986) 24; XX (1975) 12, 120; XV (1970) 27, 65; XIII (1968) 132; IX (1964) 173; VIII (1963) 69, 114, 116, 126-127, 135, 144; VI (1962) 98; V (1960) 140, 145-146, 188; III (1957) 86, 89-90, 106, 108-109; II (1956) 24, 45, 94; I (1955) 49
 Mopertingen, XXVII (1982) 37, 63; XIV (1969) 71; IX (1964) 85
 Moresnet, XLII (1997) 141; XXIX (1984) 57; XXVIII (1983) 49
 Mornimont, XXIX (1984) 77
 Mortier, XXIV (1979) 42
 Muizen, XXVII (1982) 29, 33, 50
 Mülheim am Rhein, XX (1975) 85
 München, XLII (1997) 12; XXII (1977) 61
 Münsingen, XXXIV (1989) 44
 Münster, XXXVIII (1993) 57; XXXV (1990) 185; XXXIII (1988) 184; XXXII (1987) 20; XV (1970) 25
 Munsterbilsen, XXV (1990) 216; XXVII (1982) 33, 52; XXIII (1978) 85, 90; IX (1964) 117
 Munstergeleen, XXXIII (1988) 7, 9; XXX (1985) 39; XXIX (1984) 98; XXI (1976) 62; XX (1975) 8, 23; IX (1964) 175; VIII (1963) 118-119, 122, 130-131, 140, 148; V (1960) 188; IV (1959) 112; III (1957) 164; II (1956) 96; I (1955) 51
 Naarden, XXIII (1978) 25
 Namen, XLII (1997) 17; XLI (1996) 95-96, 147; XXXV (1990) 201; XXXIV (1989) 112, 116; XXXI (1986) 110; XXIX (1984) 77; XXVII (1982) 10, 18; XXIII (1978) 39; XV (1970) 8, 10, 12, 24; XII (1967) 115; III (1957) 45
 Nancy, XXXVI (1991) 5, 13
 Nederweert, XLII (1997) 146-147; XXXVI (1991) 75; XXXIV (1989) 164; XXXIII (1988) 105; XXVII (1982) 28, 36, 61; XX (1975) 8; XV (1970) 46, 82, 103, 107, 122; XIII (1968) 134; XII (1967) 115; IX (1964) 112, 128, 174; VIII (1963) 117, 128-129, 136-137, 145-146, 153, 155; V (1960) 92, 188; III (1957) 31, 40; II (1956) 43, 95; I (1955) 50
 Neekum, XII (1967) 67
 Neer, XXXVI (1991) 91; XXXIII (1988) 105; XXVII (1982) 28-29, 36, 59; XX (1975) 13, 15; XV (1970) 59, 69, 107, 118; IX (1964) 112, 174; VIII (1963) 117, 128, 137, 146; V (1960) 131, 189; III (1957) 31; II (1956) 45, 95; I (1955) 50
 Neerbeek, XXXVIII (1993) 31
 Neerlabbeek, XXVII (1982) 34, 53; XV (1970) 107
 Neerharen, XXVII (1982) 34, 53; XII (1967) 52
 Neeritter, XXXVI (1991) 51; XXVII (1982) 29, 36, 58; XX (1975) 8; XV (1970) 82, 107, 112; IX (1964) 73; VIII (1963) 117, 123, 128, 137, 145-146; V (1960) 56; I (1955) 50
 Neeroeteren, XXVII (1982) 28, 36, 58; XV (1970) 107, 112
 Neerpelt, XLII (1997) 146; XXXVI (1991) 18; XXXIV (1989) 105; XXXIII (1988) 167; XXXI (1986) 118; XXVII (1982) 35, 56; XXII (1977) 39; XV (1970) 107-108
 Neerpen, XXVII (1982) 35, 53
 Neersen, XLI (1996) 124, 128, 130-132, 134, 140-141, 161-162

Neerwinden, XXXVIII (1993) 103
Nennig, XXXIV (1989) 51-52
Nerem, XXVII (1982) 37, 63; IX (1964) 85
Nettetal, XXXVIII (1993) 57
Neufchateau, XXVIII (1983) 61
Neumagen, XXXIV (1989) 59-61, 69-70, 80, 82
Neurenberg, XLII (1997) 12; XXXVII (1992) 155; XXXV (1990) 213; XX (1975) 83, 85; XII (1967) 35, 59-60
Neuss, XLI (1996) 141, 163, 217; XXXVII (1992) 135, 140; XXXV (1990) 46; XXXIII (1988) 174; XV (1970) 7; XIV (1969) 14; III (1957) 31, 53
Neuweid, XXXI (1986) 97
Niederdorf, III (1957) 71, 93
Niederkrüchten, XXXVIII (1993) 57-58; XV (1970) 103, 107, 116
Niel, XXVII (1982) 33-34, 50, 53
Nieuwdorp, XXVIII (1983) 49
Nieuwenhagen, XL (1995) 75, 92, 104; XXXVIII (1993) 34, 51-56, 58-65; XXXVII (1992) 26, 28; XXXVI (1991) 79; XXXV (1990) 104; XXIX (1984) 83, 89, 98; XXII (1977) 71-72, 75, 100-101, 103-105, 107; XX (1975) 31, 39, 127; XV (1970) 189; IX (1964) 176; VIII (1963) 131, 141, 149; VI (1962) 71, 87; V (1960) 53, 61, 67, 69, 71, 73, 75, 82, 85, 87, 89, 95, 97, 99, 101, 109, 111, 113, 115, 119, 123-128, 131; IV (1959) 34, 37, 45, 112; III (1957) 123-124, 143, 180; II (1956) 80-81, 85, 96; I (1955) 44, 46, 51
Nieuwer-Amstel, XXXIII (1988) 171
Nieuwerkerken, XXXV (1990) 183; XXVII (1982) 33, 50
Nieuwerkerke, XV (1970) 36
Nieuwstadt, XLI (1996) 8; XXXIII (1988) 169; XXIX (1984) 89, 98; XXVIII (1983) 53; XX (1975) 8, 23, 25; XV (1970) 82, 107, 112; XII (1967) 59-60; IX (1964) 31, 126, 175; VIII (1963) 118-119, 122, 130, 140-141, 148; V (1960) 189; IV (1959) 114; III (1957) 164; II (1956) 96; I (1955) 51
Nijkerk, VI (1962) 122
Nijmegen, XLII (1997) 38, 94, 142; XLI (1996) 183, 188, 193; XXXIX (1994) 163; XXXVII (1992) 72, 148, 151, 155; XXXVI (1991) 64, 66-67; XXXV (1990) 128; XXXIV (1989) 112; XXXIII (1988) 192, 196, 200; XXXII (1987) 15, 18, 21, 26, 98; XXX (1985) 4, 6, 10-15, 18-29, 93; XXIX (1984) 90-91, 96; XXVIII (1983) 27, 56, 68; XX (1975) 47, 75, 77, 82; XVIII (1973) 67, 95-96, 110; XV (1970) 7, 10, 17, 20, 32, 42; XIV (1969) 31-32, 37; VII (1962) 43, 71, 77, 79; VI (1962) 13; IV (1959) 45, 85, 134, 136; III (1957) 28, 37, 48, 58, 62, 70, 89, 94, 96, 156, 158; II (1956) 24; I (1955) 27
Nijswiller, XXVIII (1983) 48; XIV (1969) 55, 63; VIII (1963) 120
Nijvel, XLII (1997) 150; XXVI (1981) 36
Ninove, XXXIX (1994) 143, 151-152
Nishinomiya Hama-issai-cho, XL (1995) 113-114
Nizy-le-Conte, XXXIV (1989) 51-52
Nonnemielen, XXXV (1990) 216; XXXIII (1988) 157
Noorbeek, XL (1995) 200; XX (1975) 9, 39-40; IX (1964) 177; VIII (1963) 120, 123, 133-134, 143, 152; IV (1959) 114; II (1956) 44, 97; I (1955) 52
Norg, XXXIII (1988) 182
Nottingen, XXXIV (1989) 69
Novgorod, XII (1967) 60
Noyon, XXXVIII (1993) 59

Nunhem, XXXVI (1991) 51; XXXV (1990) 202; XXXIV (1989) 165; XXVII (1982) 36, 59; XX (1975) 13, 119; XV (1970) 120; IX (1964) 112; VIII (1963) 117, 128-129, 137, 146; V (1960) 56; II (1956) 95; I (1955) 50

Nunspeet, XVI (1971) 47, 55

Nuth, XXXVIII (1993) 13-14, 36; XXXVII (1992) 5; XXIX (1984) 98; XX (1975) 8, 25, 27; XVI (1971) 13; IX (1964) 88, 90-91, 176; VIII (1963) 119, 123, 132, 134, 139, 142, 150; V (1960) 123-128, 189; IV (1959) 13, 112; II (1956) 41, 96; I (1955) 51

Obbicht, XXXV (1990) 185; XXIX (1984) 98; XXVIII (1983) 42; XX (1975) 8, 23; XV (1970) 107, 112; IX (1964) 31, 126, 175; VIII (1963) 118-119, 124, 130, 140, 148; V (1960) 189; IV (1959) 32, 114; III (1957) 164; II (1956) 96; I (1955) 51

Oberhausen, XXXII (1987) 41, 68

Odenkirchen, XLI (1996) 124, 128, 134-135, 141, 161, 165, 167

Oedt, XXII (1977) 166

Oeffelt, III (1957) 89

Oelegem, XXIX (1984) 42

Oerle, XXXIII (1988) 105

Ohé en Laak, XXXVI (1991) 44; XX (1975) 42; XVIII (1973) 52; XV (1970) 82, 107, 114; IX (1964) 31, 126, 174; VIII (1963) 114, 117, 129, 138, 147-148; VII (1962) 147; V (1960) 189; II (1956) 95; I (1955) 50

Oirlo, XX (1975) 8-9, 14-15; VIII (1963) 74, 117; VI (1962) 153, 162, 164

Oirsbeek, XLII (1997) 19-20, 26; XXXVII (1992) 1-53; XXXVI (1991) 34, 79; XXXV (1990) 193; XXXIII (1988) 9; XXIX (1984) 98; XX (1975) 8, 25, 27, 129; IX (1964) 88, 90-91, 176; VIII (1963) 119, 121, 132, 139, 150; IV (1959) 112; II (1956) 96

Oisterwijk, XVIII (1973) 64

Oldenzaal, III (1957) 65

Olen, XXIX (1984) 38

Oler (Oolder), VIII (1963) 117, 122, 136

Olmen, XXIX (1984) 38

Olmütz, XL (1995) 36-38, 47

Olst, XLII (1997) 46

Ool, IX (1964) 40-41, 76, 127-128; VIII (1963) 118

Oost, XXXVII (1992) 67; VIII (1963) 120, 123, 133, 142-143

Oostende, XLII (1997) 37; XXXVIII (1993) 59; XXXII (1987) 6, 15, 21

Oostenrijk, VIII (1963) 29

Oostham, XXVII (1982) 43

Oostmalle, XXIX (1984) 38

Oostrum, VIII (1963) 117; VI (1962) 17; I (1955) 16

Ootmarsum, XXIII (1978) 26; XIV (1969) 57

Opglabbeek, XXXVI (1991) 33, 34, 53

Oppgrimby, XXVII (1982) 29, 34, 53

Opheers, XXXV (1990) 183; XXVII (1982) 31, 47

Ophoven, XXXI (1986) 61; XXVIII (1983) 47; XXVII (1982) 36, 58; XV (1970) 107, 114

Opitter, XXVII (1982) 35, 58; XV (1970) 107, 110

Opoeteren, XXVII (1982) 28, 36, 58; XV (1970) 107, 114

Orange, XXXV (1990) 213

Ordingen, XXVII (1982) 33, 50; XXII (1977) 42

Orey, XXXII (1987) 3, 5

Orléans, XXXV (1990) 206; XXXI (1986) 111

Orsoy, XI (1966) 130

Osnabrück, XXXII (1987) 20

Ospel, XXXIV (1989) 164; VIII (1963) 117
 Oss, XXXVII (1992) 144-146, 149-155; XXXIII (1988) 87
 Otrange, XXVII 91982) 35, 54
 Ottersum, XXXVI (1991) 51; XX (1975) 12; IX (1964) 173; VIII (1963) 116, 122, 126-127, 135, 144; V (1960) 140, 146, 190; III (1957) 106, 108-109; II (1956) 45, 94; I (1955) 49
 Oud-Heusden, XXXI (1986) 33
 Oud-Valkenburg, XX (1975) 8; IX (1964) 89-90, 95; VIII (1963) 119, 132, 134, 139, 142, 150; V (1960) 56; I (1955) 52
 Oud-Vroenhoven, XLII (1997) 25; XXXV (1990) 193; XI (1966) 35-37; VIII (1963) 124, 151; IV (1959) 114, 191; II (1956) 23; I (1955) 33, 48, 52
 Oudewater, XLI (1996) 107
 Overeys, XIV (1969) 41-42, 44-46, 62
 Overpelt, XLII (1997) 146; XXXVI (1991) 18; XXXI (1986) 118; XXIX (1984) 38, 43-47, 61-62, 64, 66, 77-79; XXVII (1982) 28-29, 35, 57; XXII (1977) 43, 46; XV (1970) 107-108
 Overrepen, XXVII (1982) 35, 54
 Oyen, XV (1970) 61
 Paal, XXVII (1982) 30, 43
 Padua, XXXV (1990) 198, 203
 Panheel, XLII (1997) 51; XXXIII (1988) 105; XXVII (1982) 36, 59; XX (1975) 13; XVIII (1973) 117, 122-123; XV (1970) 120; IX (1964) 73; VIII (1963) 122, 128, 136-137, 145-146
 Panningen, VIII (1963) 69, 117; III (1957) 72
 Papenhoven, XX (1975) 23; XV (1970) 107, 112; IX (1964) 31, 126; VIII (1963) 118-119, 124, 130, 140, 148; III (1957) 164
 Parijs, XLII (1997) 37; XLI (1996) 134, 174; XL (1995) 79, 83; XXXVIII (1993) 59; XXXVII (1992) 145-146; XXXVI (1991) 5, 13, 26, 63; XXXV (1990) 181-182, 190-191, 206, 215; XXXIV (1989) 174; XXXIII (1988) 153-154, 181, 187, 194, 196-197; XXXII (1987) 2, 6, 8, 15, 18, 20-21, 24, 26; XXXI (1986) 83, 113-114; XXX (1985) 6, 99; XXVII (1982) 23-24; XXIV (1979) 44; XXIII (1978) 63, 102; XVIII (1973) 1; XV (1970) 59, 72; XI (1966) 10; VII (1962) 12, 43; VI (1962) 156; IV (1959) 79; III (1957) 32, 37; II (1956) 10
 Peelt, XV (1970) 44
 Peer, XXVII (1982) 32, 49, 64-65; XV (1970) 44; IX (1964) 85
 Perugia, XXXVI (1991) 109
 Petersheim, XXIII (1978) 18, 20; XII (1967) 52; IX (1964) 135
 Pey, VIII (1963) 117
 Philadelphia, XVIII (1973) 108
 Piazza Armerina, XXXIV (1989) 54-55, 77, 82
 Pijper, XIV (1969) 41-46
 Piringen (Pirange), XXVII (1982) 35, 54
 Pisa, XII (1967) 42
 Pol, XXVII (1982) 36, 59; XV (1970) 120; VIII (1963) 117, 122, 128
 Pompeji, XII (1967) 32
 Pont à Mousson, XXXVI (1991) 5
 Posen, XII (1967) 71
 Posterholt, XXXVI (1991) 51; XXII (1977) 167; XX (1975) 13, 120; XV (1970) 82, 107, 114; IX (1964) 31, 125, 174; VIII (1963) 118, 129, 138, 140, 147, 156; VII (1962) 145; VI (1962) 164; V (1960) 59, 163; III (1957) 106; II (1956) 43, 95; I (1955) 50
 Pousseur, XXXII (1987) 19-20
 Praag, XXXV (1990) 192, 213; XII (1967) 35
 Prémontéré, XXXIII (1988) 3-4, 11-12

Presburg, XXXVI (1991) 14
 Preuss, XXVIII (1983) 61
 Purmerend, XVII (1972) 61
 Putten, XVI (1971) 46
 Quentovic, XII (1967) 38
 Raeren, XXVIII (1983) 49
 Ravels, XXIX (1984) 38
 Ravenstein, XLI (1996) 124, 130, 134; XV (1970) 27, 62; XI (1966) 67; III (1957) 38
 Reepsholt, XXXIV (1989) 80
 Rees, XL (1995) 207
 Regensburg, XXXVII (1992) 159; XXXV (1990) 152; XII (1967) 39, 59, 73
 Reichenstein, XXXIII (1988) 10
 Reifferscheid, XXVIII (1983) 37-38
 Reijmerstok, XXXIX (1994) 33; XVII (1972) 12
 Reims, XLII (1997) 4; XXXVI (1991) 5, 13
 Rekem, XLII (1997) 7; XXXVI (1991) 18; XXXV (1990) 182, 216; XXXII (1987) 6; XXXI (1986) 90; XXVII (1982) 34, 53, 86, 98; XXIII (1978) 18-20; XV (1970) 58; IX (1964) 122
 Renkum, XVI (1971) 46
 Reppel, XXIX (1984) 38, 44-45, 47, 62, 64; XXVII (1982) 35, 58; XV (1970) 107, 110
 Retie, XXIX (1984) 38
 Reuver, XLII (1997) 127; XLI (1996) 194, 206-209; XXXVI (1991) 114; XXXIII (1988) 182; XVIII (1973) 55, 63, 70; XIII (1968) 122; VIII (1963) 117, 138, 147; III (1957) 61, 89, 91; II (1956) 13, 43
 Rheinbach, XVIII (1973) 110
 Rheinburg, XLI (1996) 141
 Rheinhausen, XVII (1972) 63
 Rheydt, XLI (1996) 141, 165-166; XXXIV (1989) 164; XVIII (1973) 111-112
 Richterich, XL (1995) 214
 Riemst, XXXIX (1994) 149, 153; XXVII (1982) 35, 54; XII (1967) 52
 Rijkel, XXXIII (1988) 162; XXVII (1982) 32, 47
 Rijkevorsel, XXIX (1984) 38
 Rimborg, XL (1995) 75, 84, 91, 104, 108, 111; XXXVIII (1993) 34; XIV (1969) 55; IX (1964) 108-109; VIII (1963) 120-121, 133, 143, 151-152; V (1960) 56; I (1955) 51
 Ritsingen, XXVII (1982) 35, 54; XIV (1969) 70
 Roccourt, XLII (1997) 13
 Roclenge-sur-Geer, XXVII (1982) 28, 34, 52
 Rocour, XLI (1996) 96
 Roerddorp, IX (1964) 56, 89
 Roermond, XLII (1997) 4, 18, 25, 30, 34, 38, 52, 134, 138, 143; XLI (1996) 8, 25, 164; XL (1995) 26, 44, 46-47, 49-50, 53, 65, 136-137; XXXIX (1994) 79, 182-183; XXXVIII (1993) 58, 68, 75; XXXVII (1992) 20-21, 147, 164; XXXVI (1991) 6-7, 10, 13, 15, 21, 23, 46-49, 51, 64, 66, 87-88, 93-95, 98, 113, 116; XXXV (1990) 30, 38, 40, 57, 104, 158, 170-171, 189, 193, 202, 208-209, 215; XXXIV (1989) 112-163, 164; XXXIII (1988) 16, 30, 32, 82, 87, 126, 142, 162-163, 183, 186, 192, 196; XXXII (1987) 6, 11, 18, 21, 25-26, 105-107; XXXI (1986) 5, 11, 14, 30, 36, 60-62, 68, 82; XXX (1985) 1-3, 12; XXVIII (1983) 46, 55, 70; XXVII (1982) 24, 26, 80; XXVI (1981) 23, 46-47; XXIII (1978) 1, 27-28, 63; XXII (1977) 27, 30; XX (1975) 8, 13, 18, 20-23, 29, 43-44, 46, 60, 82-84, 112, 117, 120, 123; XIX (1974) 8; XVIII (1973) 36, 43, 50, 58, 60-63, 65-66, 68, 70, 72, 78, 96, 104; XVI (1971) 11, 15-16, 20, 27, 43, 66-67, 71, 77, 83-86, 93, 118, 122, 159; XV (1970) 15-18, 20-21, 24-27, 30, 37-38, 43, 52, 58-59, 64-65, 68, 82, 88, 92-94, 97, 103, 107, 120; XIV (1969)

14, 25, 89, 92, 114-115, 118-119; XIII (1968) 68, 89, 93-94, 129-131, 157-160, 162; XII (1967) 7, 115-117; XI (1966) 55, 67-68, 72; X (1965) 126, 129, 130-134, 136; IX (1964) 20, 27, 31-33, 41, 43, 73-74, 78, 124, 126-130, 133-134, 158, 161, 168, 170, 174; VIII (1963) 76, 117-118, 121, 129-130, 138, 147-148, 153, 155-156; VII (1962) 28, 94-95, 98, 103, 105, 142, 144-145; VI (1962) 15, 70, 72-73, 86, 88-92, 94, 122, 147, 152-153; V (1960) 52, 54-56, 59-60, 65-66, 68, 70, 72, 74, 82-84, 86, 88, 90, 92, 94, 96, 98, 100, 108, 110, 112, 114, 116-118, 123-129, 162, 164, 166, 172, 190; IV (1959) 7, 88; III (1957) 7, 12, 16, 28-29, 32, 37, 39, 50, 60, 65, 69, 72, 77, 106, 110-111, 120-121, 130-131, 138, 140-141, 146-147, 150, 153, 156-157, 160-161, 176-177, 189-191, 199, 202-204, 207, 209; II (1956) 11, 15, 23, 30, 72, 74-75, 77, 88-90, 92, 95; I (1955) 4, 6, 8, 11, 14-15, 19, 21, 23-25, 27, 29, 32-33, 39-42, 44, 50
 Roggel, XXXVI (1991) 51; XXVII (1982) 28-29, 36, 62; XX (1975) 13; XV (1970) 82, 107, 122; IX (1964) 112, 174; VIII (1963) 117, 128, 136-137, 145-146; II (1956) 95; I (1955) 50
 Rognee, XXXIV (1989) 51
 Rolduc, XL (1995) 214; XXXVIII (1993) 3, 25, 58; XXXVI (1991) 137; XXXV (1990) 12, 193; XXXIV (1989) 15, 164; XXXIII (1988) 185-186, 196; XXXII (1987) 10; XXX (1985) 3-4, 71; XXVIII (1983) 37-38, 41, 49, 61; XXVII (1982) 3, 13; XXII (1977) 23, 29, 51-52; XXI (1976) 44; XVIII (1973) 74; XVI (1971) 17, 73; XIV (1969) 17; XI (1966) 63, 71; X (1965) 12, 126-127; IX (1964) 20, 27, 56, 62-66, 85, 108-109; VIII (1963) 121; V (1960) 164; IV (1959) 6, 31; III (1957) 153; I (1955) 3, 6, 10, 15
 Rome, XXXV (1990) 198, 203, 206; XXXIV (1989) 54-55, 68-69, 72, 74-75, 77, 79, 87; XVIII (1973) 108
 Romershoven, XXVII (1982) 32, 47
 Roosendaal, XXXII (1987) 87; VII (1962) 103
 Roosteren, XXXVII (1992) 69; XXXII (1987) 23; XXIX (1984) 98; XX (1975) 8; XV (1970) 82, 107, 114; IX (1964) 31, 125, 175; VIII (1963) 117, 124, 129-130, 138, 140, 147-148; IV (1959) 32, 114; III (1957) 164; II (1956) 96; I (1955) 51
 Rosmeer, XXVII (1982) 34, 52; XIV (1969) 70; XII (1967) 52
 Rossum, III (1957) 16
 Rotem (B), XXIX (1984) 44, 46-47, 62, 64, 79; XXVII (1982) 36, 58; XV (1970) 107, 114
 Rothem, XLI (1996) 55; XXXII (1987) 11
 Rotterdam, XLI (1996) 80-81, 97, 99, 101-109, 111-112; XXXV (1990) 75, 154; XXXIII (1988) 192-193; XXXII (1987) 91, 96, 98, 143; XXXI (1986) 16, 24; XXX (1985) 52; XXIII (1978) 24-25, 40; XXII (1977) 53, 85, 153-154; XX (1975) 92, 109-111; XVIII (1973) 65, 113; XVI (1971) 39-40, 49, 54; XV (1970) 39, 65, 72; XII (1967) 79, 114; XI (1966) 101; IX (1964) 26, 33; VIII (1963) 13-14; VI (1962) 107, 120; IV (1959) 54; III (1957) 17, 34, 40, 45, 48-49, 50, 57, 81, 83, 92
 Rouen, XII (1967) 38
 Rozendaal, XXXVII (1992) 133
 Ruhort, III (1957) 24, 53, 95-96
 Rukkelingen-Loon (Roelenge), XXVII (1982) 32, 47
 Rumpen, XXXVIII (1993) 14-15, 24
 Runkelen, XXVII (1982) 28, 33, 50
 Rutten (Russon), XXVII (1982) 37, 63; IX (1964) 85
 Ryckholt, XXVIII (1983) 28, 43-44, 62; XX (1975) 8; XV (1970) 5; VIII (1963) 120, 133, 143, 152; V (1960) 56; II (1956) 97; I (1955) 4, 52
 Saeffelen, XXVIII (1983) 42
 Saint-Denis, XXIX (1984) 1-2
 Saint-Marc, XXIX (1984) 77

Salerno, XXXV (1990) 142
 Sambeek, III (1957) 61; I (1955) 16
 Sankt Pölten, XL (1995) 58, 60, 62-63, 65-66, 72-73
 Sas van Gent, XXXV (1990) 215; VI (1962) 121
 Savigny-lez-Beaune, XXXIII (1988) 170
 Scharbeek, XXXV (1990) 191-192; XXIX (1984) 77
 Schadijk, VIII (1963) 29
 Schaesberg, XLII (1997) 133; XL (1995) 75, 84, 91, 104; XXXIX (1994) 29; XXXVIII (1993) 4, 12, 31-33, 35, 46, 48-53, 55-56, 59-62, 65; XXXI (1986) 5, 9; XXX (1985) 47, 111; XXIX (1984) 98; XXII (1977) 72; XX (1975) 8, 26-28, 30-31, 40, 129; XVIII (1973) 122; XV (1970) 189; IX (1964) 88, 90, 95, 176; VIII (1963) 119, 132, 134, 139, 142, 150; VI (1962) 71, 87, 90; V (1960) 53, 61, 67, 69, 71, 73, 75, 85, 87, 89, 95, 97, 99, 101, 109, 111, 113, 115, 119, 123-128, 131, 190; IV (1959) 9, 34, 37, 112; III (1957) 123-124, 143, 180; II (1956) 10, 41, 80-81, 96; I (1955) 44, 46, 51
 Schalkhoven, XXVII (1982) 32, 47
 Scherait, XXXII (1987) 20
 Scherpenseel, VIII (1963) 122
 Scheveningen, XXIV (1979) 17
 Schiedam, XXXV (1990) 35; XXXIII (1988) 179; VII (1962) 21; II (1956) 41; I (1955) 10
 Schimmert, XXXVI (1991) 91; XXIX (1984) 98; XXIII (1978) 57; XXII (1977) 71, 75, 79, 96, 101, 103-104, 107; XX (1975) 8, 27, 39, 42; XV (1970) 189; XIV (1969) 19-21; IX (1964) 94, 175; VIII (1963) 119, 131, 141, 149; IV (1959) 31, 112; III (1957) 107-108; II (1956) 96; I (1955) 51
 Schin op Geul, XXVIII (1983) 62; XX (1975) 8, 25, 27; XVII (1972) 62; IX (1964) 88, 90; VIII (1963) 91, 119, 132, 139, 142, 150-151; V (1960) 56; II (1956) 97; I (1955) 52
 Schinnen, XXXVIII (1993) 36; XXXVII (1992) 5; XXIX (1984) 89, 98; XX (1975) 8, 25, 27; IX (1964) 88, 90-91, 95, 175; VIII (1963) 119, 132, 139, 150; IV (1959) 114; II (1956) 96; I (1955) 15, 51
 Schinveld, XXXVII (1992) 5, 18; XXXVI (1991) 51; XXIX (1984) 98; XX (1975) 8, 27, 126, 128; XV (1970) 189; IX (1964) 88, 90-91, 176; VIII (1963) 119, 132, 134, 139, 150-151; V (1960) 190; IV (1959) 8, 32, 112; II (1956) 96; I (1955) 51
 Schleiden, XLI (1996), 143, 149
 Schmidthof, XLI (1996) 150-151
 Schulen, XXVII (1982) 31, 46
 Schweilbach, XLI (1996) 140
 Schwelm, XXIV (1979) 33
 Schwyz, X (1965) 5-7
 Sclaigneaux, XXIX (1984) 50
 Seilles, XXIX (1984) 47, 77-78
 Sens, XXXIV (1989) 64-65, 70, 82
 Seraing, XL (1995) 201; XXXV (1990) 42; XXXI (1986) 32; I (1955) 17
 Sevenum, XXXVII (1992) 154; XXXIII (1988) 105; XX (1975) 8-10, 13-15, 17, 121, 126; XV (1970) 189; IX (1964) 173; VIII (1963) 114, 123, 127, 145; VII (1962) 146, 151; VI (1962) 103-104, 127-181; V (1960) 191; III (1957) 61, 164; II (1956) 94; I (1955) 49
 Siebengewald, XL (1995) 207; VIII (1963) 122, 135; III (1957) 88
 Sierdorf, XXXV (1990) 189
 Silvorde, XL (1995) 207
 Simpelveld, XLII (1997) 51; XL (1995) 75, 91-92, 104, 106, 108; XXXIX (1994) 4; XXXVI (1991) 53, 118; XXXV (1990) 104; XXXIII (1988) 105; XXIX (1984) 98; XXVIII (1983) 43, 50; XX (1975) 8-10, 25, 27, 39-40, 126; XVI (1971) 159; XV (1970) 189-190; XIV

(1969) 61, 89; IX (1964) 109, 176; VIII (1963) 120, 133, 142-143, 152, 156; V (1960) 59, 191; IV (1959) 31, 112; III (1957) 107-108; II (1956) 96; I (1955) 51
 Sinnich, XXVII (1982) 4
 Sippenaken, VIII (1963) 124
 Sittard, XLII (1997) 4, 22-23, 52, 128, 138, 142; XLI (1996) 25, 119, 141, 217; XXXIX (1994) 2, 10, 27, 29-30, 33, 42, 44-46, 51-56, 65, 67, 70, 75; XXXVIII (1993) 13, 33-34, 36, 51, 58-59; XXXVII (1992) 8, 14, 59, 64, 67, 164; XXXVI (1991) 31, 48, 87, 98, 113-114, 117; XXXV (1990) 83, 184-186, 193; XXXIV (1989) 173-174; XXXIII (1988) 166-167, 171, 173-174, 182, 196; XXXII (1987) 10-11, 15, 17-18, 26, 74-75; XXXI (1986) 1-77; XXX (1985) 80, 91-92; XXIX (1984) 85, 98; XXVIII (1983) 29, 62; XXVI (1981) 73, 111-112; XXV (1980) 15, 46-47; XXIII (1978) 2, 8, 10, 90; XXII (1977) 27; XXI (1976) 59, 62; XX (1975) 8, 23-24, 29-30, 43-46, 60, 85-86, 128-129; XVIII (1973) 61, 70, 117-120; XVII (1972) 12, 38; XVI (1971) 4, 11, 20, 27, 42-43; X (1965) 126; IX (1964) 158-161, 168, 170, 175; VIII (1963) 118-119, 121, 130, 140, 148, 153, 155-156; VII (1962) 144; VI (1962) 62, 71-73, 87, 89-92, 95, 164; V (1960) 53, 56, 59, 61, 67, 69, 71, 73, 75, 85, 87, 89-90, 92, 95, 97, 99, 101, 109, 111, 113, 115, 117, 119, 123-128, 130, 162; IV (1959) 10, 12-14, 32, 34, 38, 55, 112, 115, 130, 150, 163-165, 172-178, 184, 188, 206-208, 214, 216-218; III (1957) 107, 112, 125, 133, 138, 140, 153-154, 156, 164, 169, 182, 195, 199, 202-204, 208-209; II (1956) 10, 20-21, 81-83, 85, 90, 92, 96; I (1955) 7, 14, 46-47, 51
 Slenaken, XXXIII (1988) 105; XXIX (1984) 98; XX (1975) 9; IX (1964) 177; VIII (1963) 120, 133, 143, 152; V (1960) 131; IV (1959) 114; III (1957) 110; II (1956) 97; I (1955) 52
 Sluis, XII (1967) 61
 Sluizen, XXVII (1982) 37, 63; XIII (1968) 24; IX (1964) 85
 Smeermaas, XXXIX (1994) 163; XXXII (1987) 23; XXIII (1978) 20, 90; XII (1967) 52
 Sneek, XXXV (1990) 40
 Soignies, XLII (1997) 150
 Solingen, XIV (1969) 14
 Sonsbeck, XI (1966) 130
 Spa, XXXVIII (1993) 68; XXVII (1982) 94
 Spalbeek, XXXV (1990) 209-210; XXVII (1982) 30, 46
 Spaubeek, XLII (1997) 51; XXXIX (1994) 29; XXXVII (1992) 5; XXXVI (1991) 44; XXXIV (1989) 33; XXIX (1984) 98; XXVIII (1983) 62; XX (1975) 8, 25, 27; XV (1970) 190; IX (1964) 88, 90-91, 175; VIII (1963) 119, 132, 139, 150; VI (1962) 15; IV (1959) 21, 114; II (1956) 96; I (1955) 51
 Spekholzerheide, XXXV (1990) 104; XXXI (1986) 5; XXX (1985) 40; VIII (1963) 80, 82, 85-87, 96, 120; IV (1959) 9, 89; II (1956) 10
 Spiers, XX (1975) 76; XII (1967) 59, 80
 Sprimont, XXVIII (1983) 41
 St. Amandsberg, XXXV (1990) 215
 St. André, XXIV (1979) 42
 St. Anthonis, XXXVII (1992) 132
 St. Antoniusbank, VIII (1963) 123
 St. Bertin, XII (1967) 36
 St. Denijs-Westrem, XXXV (1990) 215
 St. Geertruid, XXIX (1984) 98; XXVIII (1983) 24; XX (1975) 9, 130; XV (1970) 5; IX (1964) 177; VIII (1963) 120, 123, 142-143, 152; V (1960) 131; IV (1959) 114; II (1956) 97; I (1955) 4, 52
 St. Huijbrechts-Hern (Hern St. Hubert), XXVII (1982) 31, 47
 St. Huijbrechts-Lille (Lille St. Hubert), XXVII (1982) 35, 55; XV (1970) 107-108
 St. Lambrechts-Herk (Herck St. Lambert), XXVII (1982) 30, 45

St. Michielsgestel, XXIV (1979) 17
 St. Niklaas, XXXV (1990) 192; XXXIII (1988) 194
 St. Odiliënberg, XXII (1977) 167; XX (1975) 8, 15, 121, 127; XV (1970) 107, 120; IX (1964) 174; VIII (1963) 117, 129, 138, 147, 156; II (1956) 95; I (1955) 50
 St. Oedenrode, XXVI (1981) 86; XVI (1971) 50
 St. Pieter, XXXVII (1992) 54-56; XXXVI (1991) 33; XXXIII (1988) 168, 171; XXX (1985) 90; XXVII (1982) 34, 52; XXII (1977) 119; XX (1975) 8-10, 25, 27, 39; XVII (1972) 62; XVI (1971) 37; XIV (1969) 70-71; XI (1966) 35-37; IX (1964) 56, 58; VIII (1963) 119, 133, 143, 151-152; V (1960) 56; IV (1959) 114, 191; II (1956) 23, 97; I (1955) 48, 52
 St. Truiden, XLII (1997) 29, 37; XXXIX (1994) 145, 182; XXXVIII (1993) 59, 67-70, 74, 79; XXXVI (1991) 31; XXXV (1990) 183, 199, 202, 205, 209; XXXIV (1989) 113-114; XXXIII (1988) 157, 162, 188; XXXII (1987) 3-6, 10-12, 14-16, 25-26; XXIX (1984) 1-3; XXVIII (1983) 24, 40; XXVII (1982) 2-4, 7-8, 18, 33, 50, 64-65, 86-88, 93, 97; XXVI (1981) 23, 36; XXIII (1978) 69; XXII (1977) 39-41; XX (1975) 47, 60, 67, 70-71; XVIII (1973) 114; XI (1966) 9, 52, 63; IX (1964) 78; VII (1962) 148; I (1955) 8
 St. Vith, XLI (1996) 167
 Stalle, XXIX (1984) 43
 Standaardbuiten, XXXVII (1992) 65
 Stavelot, XLI (1996) 166-167; XXXVIII (1993) 68; XXVIII (1983) 41, 49; XII (1967) 72, 76, 78, 114
 Steijl, XLII (1997) 51; XLI (1996) 119; XVI (1971) 57, 90; III (1957) 18
 Stein, XLII (1997) 51; XXXVIII (1993) 36; XXXVII (1992) 59, 61, 67-68; XXX (1985) 40; XXIX (1984) 98; XXV (1980) 3-4; XXIII (1978) 103-104; XXI (1976) 62; XX (1975) 8; IX (1964) 56, 66-67, 175; VIII (1963) 119, 123, 131, 139, 141, 149, 151; VII (1962) 143; V (1960) 129, 191; IV (1959) 8, 32, 38, 45, 114; II (1956) 21, 41, 96; I (1955) 51
 Steinveld, XXXIII (1988) 12
 Stevensweert, XXXV (1990) 211; XXXIII (1988) 189; XXXII (1987) 18; XX (1975) 8, 15, 39; XV (1970) 58-59, 63, 72, 82, 88, 107, 114; IX (1964) 31, 126, 174; VIII (1963) 114, 117, 124, 129, 138, 147; V (1960) 129, 192; III (1957) 15; II (1956) 95; I (1955) 50
 Stevoort, XXVII (1982) 31, 46
 Stockholm, XVI (1971) 34
 Stoel, XXVIII (1983) 61
 Stokkem, XLII (1997) 7; XXXVI (1991) 17-18, 31; XXVII (1982) 34, 53; XX (1975) 71; IX (1964) 114, 121
 Stolberg, XLII (1997) 7; XLI (1996) 127, 139-140, 145, 147-148; XXXIX (1994) 181; XXVIII (1983) 51; XVIII (1973) 21; VII (1962) 76-77
 Straatsburg, XLII (1997) 12; XXXVIII (1993) 59; XXXVI (1991) 4-5, 13, 26; XXXII (1987) 21; XX (1975) 85; XII (1967) 59
 Straelen, XXXIII (1988) 196; XV (1970) 27; III (1957) 77, 88
 Stramproy, XXXIV (1989) 11; XXVII (1982) 36, 62; XX (1975) 13; XV (1970) 44, 82, 107, 124; IX (1964) 112, 174; VIII (1963) 117, 124, 128, 136-137, 145; VII (1962) 142; V (1960) 192; II (1956) 95; I (1955) 14, 50
 Stratum, XXXIX (1994) 177
 Strijf, XXXIX (1994) 177
 Strucht, IX (1964) 89-90, 95; VIII (1963) 119, 132, 139, 142, 150-151; V (1960) 56; I (1955) 52
 Suchtelen, III (1957) 31
 Susteren, XLII (1997) 25, 58; XXXVI (1991) 33, 51; XXXIV (1989) 111; XXXIII (1988) 16, 196, 200; XXXII (1987) 13; XXIX (1984) 98; XXVIII (1983) 26-27, 32, 37-38, 47, 58; XX (1975) 8, 23, 60, 85; XV (1970) 87, 107; X (1965) 126, 175; VIII (1963) 118-119, 130,

140, 148; V (1960) 192; IV (1959) 10, 32, 47, 114; III (1957) 164; II (1956) 96; I (1955) 51
Susterseel, VIII (1963) 131
Swalmen, XLII (1997) 46, 127; XLI (1996) 16, 20; XX (1975) 8, 15; XVIII (1973) 60-61, 63, 70, 82; XV (1970) 107, 120, 190; IX (1964) 30-32, 74-75, 125-129, 174; VIII (1963) 114, 117, 129-130, 138, 140, 147; VI (1962) 123; V (1960) 192; II (1956) 95; I (1955) 50
Swolgen, XXXVII (1992) 161; XX (1975) 8-9, 15; VIII (1963) 117
Tegelen, XLII (1997) 46-47; XLI (1996) 119, 179-209; XXXVII (1992) 140; XXXVI (1991) 53, 113; XXXIV (1989) 13; XXXII (1987) 95, 98; XXII (1977) 23, 27, 30; XX (1975) 13, 20, 40, 121, 122; XVIII (1973) 55, 58-63, 65, 68, 70, 72, 75; XV (1970) 107, 190-191; XIV (1969) 114-115, 117; XIII (1968) 121-123, 144, 146-149, 157; X (1965) 126; IX (1964) 44, 158, 160-161, 170, 173; VIII (1963) 96, 118, 122, 129-130, 138, 140, 147, 156; VI (1962) 70, 72-73, 86, 88, 98; V (1960) 52, 60, 66, 68, 70, 72, 74, 82, 84, 86, 88, 94, 96, 98, 100, 107-108, 110, 112, 114, 117-118, 164, 193; III (1957) 13, 21, 27-28, 47, 49, 61-62, 72-73, 88-89, 91, 93, 106, 108-109, 119-120, 129-130, 140, 156, 161, 169-170, 175, 186-188, 199, 202-204, 206; II (1956) 12-13, 42, 70, 73, 83, 90, 92, 94; I (1955) 14-15, 17, 19-20, 22, 33, 37-39, 42, 49
Ter Heyden, VIII (1963) 120
Terwindsen, XLI (1996), 61; XXXIX (1994) 99; XXXVIII (1993) 12, 31-32; XXXI (1986) 5; XXII (1977) 26; V (1960) 129; IV (1959) 9, 21, 70, 90; II (1956) 11, 21
Tessenderlo, XXIX (1984) 38, 43-44, 47, 61; XXVII (1982) 30, 44
Teuven, XIV (1969) 58
Theux, XXVIII (1983) 40
Thorn, XLII (1997) 46; XXXVII (1992) 164; XXXV (1990) 201, 216; XXXIV (1989) 111, 175; XXXIII (1988) 7, 15-16, 23, 105; XXVIII (1983) 21; XXVII (1982) 3, 36, 58; XX (1975) 13, 75; XVIII (1973) 117; XV (1970) 82, 107, 114; XIV (1969) 17; IX (1964) 56, 69-73, 112, 174; VIII (1963) 117, 124, 128, 137, 145, 154; III (1957) 38; II (1956) 45, 96; I (1955) 50
Tiel, XXXV (1990) 209; XX (1975) 82; XV (1970) 15; I (1955) 4
Tielens, XXIX (1984) 38
Tielt, XVI (1971) 162
Tienen, XXXIX (1994) 184; XX (1975) 67, 77
Tienray, VIII (1963) 117
Tilburg, XXXIX (1994) 33, 185-187; XXXVII (1992) 151-152; XXXIV (1989) 164; XXX (1985) 30; XXIX (1984) 90; XXIII (1978) 102; XXII (1977) 16; XVII (1972) 12; XIII (1968) 109; VIII (1963) 23; III (1957) 40, 65
Tongelre, XXXIX (1994) 177
Tongeren, XLII (1997) 3, 29, 36; XXXIX (1994) 165; XXXVIII (1993) 58-59, 67-70, 73-74, 78-79, 84, 86; XXXVII (1992) 20, 54, 56, 60, 66; XXXVI (1991) 5, 7-8, 14-17, 34, 37, 110; XXXV (1990) 186, 199, 200, 202, 206-207; XXXIV (1989) 111, 113-114; XXXII (1987) 3, 6, 10-12, 14-17, 19, 21-22, 25-26; XXXI (1986) 84-85; XXX (1985) 98-99; XXVII (1982) 4, 27, 35, 54, 66-67, 86-87, 93-94, 97; XXII (1977) 1, 15; XX (1975) 47; XV (1970) 27; XII (1967) 59, 69; XI (1966) 9, 14; IX (1964) 56, 69; VII (1962) 118; I (1955) 8
Tongerlo, XXIX (1984) 38; XXVII (1982) 35, 58; XV (1970) 107, 110
Toul, XLI (1996) 120
Toulouse, XL (1995) 210
Treebeek, XXXVIII (1993) 11, 14, 28, 31; XXX (1985) 37-40, 47; XXII (1977) 30; XVI (1971) 43; XV (1970) 191; XIII (1968) 142; V (1960) 129; IV (1959) 76, 90; II (1956) 11, 21
Trembleur, XXIV (1979) 27

Trier, XXXIV (1989) 56, 58, 60-61, 68, 79-80; XXXII (1987) 16; XV (1970) 5, 21-22
 Trintelen, XXVI (1991) 79; XIV (1969) 41-46, 59-62
 Tüddern, V (1960) 141
 Tungalroy, XXXIV (1989) 11; VI (1962) 120, 146, 165
 Turijn, XXXII (1987) 20
 Turnhout, XLII (1997) 143; XXIX (1984) 37, 39, 42; XV (1970) 36, 46
 Ubach over Worms, XL (1995) 75, 91, 104, 106; XXXVIII (1993) 34, 46-49, 51-54, 56, 58, 60-63, 65; XXXVII (1992) 26, 28; XXIX (1984) 98; XXI (1976) 62; IX (1964) 89, 109, 176; VI (1962) 71, 87; V (1960) 53, 56, 61, 67, 69, 71, 73, 75, 85, 87, 89, 95, 97, 99, 101, 109, 111, 113, 115, 119, 123-128, 131; IV (1959) 34, 37, 45, 112, 114; III (1957) 123-124, 143, 181; II (1956) 80-81, 96; I (1955) 44, 46, 51
 Ubachsberg, XXXVII (1992) 68; XIV (1969) 53
 Uikhoven, XXVII (1982) 28, 34, 53; IX (1964) 122
 Ulbeek, XXVII (1982) 32, 48
 Ulestraten, XLII (1997) 25; XL (1995) 202; XXXVI (1991) 51; XXIX (1984) 90, 98; XXVIII (1983) 62; XXII (1977) 71-72, 75, 101, 104, 107; IX (1964) 94, 177; VIII (1963) 119, 131, 139, 141, 149; IV (1959) 114; II (1956) 97; I (1955) 52
 Ulm, XII (1967) 57, 59
 Ürdingen, XLI (1996) 141; XXII (1977) 166; III (1957) 40, 49
 Urmond, XXXVII (1992) 61, 68-69; XXIX (1984) 98; XXI (1976) 62; XX (1975) 8, 23; XV (1970) 50-51, 58, 66-67, 69, 72-73; XIV (1969) 117; IX (1964) 175; VIII (1963) 119, 124, 130, 140, 148; V (1960) 129; IV (1959) 32, 38, 114; II (1956) 96; I (1955) 51
 Utrecht, XLI (1996) 60, 107, 188, 193; XXXVI (1991) 16, 38; XXXV (1990) 52; XXXIV (1989) 112, 173; XXXIII (1988) 185-186; XXXII (1987) 21, 80, 88, 105-106, 25; XXXI (1986) 70; XXX (1985) 103; XXVIII (1983) 65, 67, 70, 85, 93; XXVI (1981) 75; XX (1975) 44; XVII (1972) 62; XVI (1971) 14, 17, 19; XV (1970) 19, 24; VI (1962) 123
 Vaals, XLII (1997) 7, 23, 30-32, 140; XLI (1996) 156, 161; XXXIX (1994) 75, 180; XXXVIII (1993) 58, 190; XXXVII (1992) 132-133; XXXVI (1991) 27, 43, 113; XXXIII (1988) 159-160; XXXII (1987) 3, 11, 13, 26; XXX (1985) 59-64; XXIX (1984) 87, 98; XXVIII (1983) 20, 50-51, 61-62; XXVII (1982) 11; XXVI (1981) 116; XXIII (1978) 35, 42, 45; XX (1975) 8-9, 27, 29, 40, 96; XVIII (1973) 58; XVI (1971) 90; XV (1970) 80, 191-192; XIV (1969) 43, 45-46; XIII (1968) 134, 148, 156-157; XII (1967) 13; IX (1964) 44, 177; VIII (1963) 120, 122, 133-134, 143, 151-153, 156; V (1960) 92, 129, 161, 165, 193; IV (1959) 114, 135, 149; III (1957) 4-5, 110; II (1956) 24, 44, 61, 97; I (1955) 6, 8, 10-12, 15, 17, 22-23, 25, 33, 52
 Vaesrade, XXXVII (1992) 5; XXIX (1984) 98; IX (1964) 89-91; VIII (1963) 123, 132, 139, 142, 150
 Val Benoit, XIII (1968) 85
 Val Dieu, XXXV (1990) 186
 Val Saint Lambert, XXX (1985) 66; XI (1966) 100
 Valenciennes, XXXII (1987) 24
 Valkenburg, XLII (1997) 31, 52; XXXIX (1994) 33, 75, 78-79; XXXVIII (1993) 3; XXXVII (1992) 5, 9-10, 15, 17, 164-167; XXXVI (1991) 27, 53, 93, 113; XXXV (1990) 184; XXXIII (1988) 172; XXXII (1987) 6, 10-12, 15, 21-22; XXXI (1986) 18-19, 88; XXX (1985) 61; XXIX (1984) 98; XXVIII (1983) 20, 26, 59; XXIII (1978) 38, 40, 42, 57, 82, 90-91; XXII (1977) 23-24, 27, 29, 71, 75, 91, 96, 100-101, 104, 107; XX (1975) 8, 27, 39, 127-128; XVII (1972) 12; XV (1970) 22, 192; XIV (1969) 12, 55, 121; XIII (1968) 161, 163; IX (1964) 19-20, 27-28, 41, 58-62, 85, 88-90, 177; VIII (1963) 119-121, 131, 134, 141-142, 149, 155-156; VII (1962) 34, 107, 154; VI (1962) 10, 17; V (1960) 55-56, 59, 170, 193-194; IV (1959) 19, 114, 135, 149; III (1957) 107, 110; II (1956) 97; I (1955) 52

Valkenswaard, XX (1975) 117
 Valladolid, XXI (1976) 2
 Valmeer, XXVII (1982) 34, 52
 Vechmaal, XXVII (1982) 28, 35, 54
 Vechten, XXXIV (1989) 83
 Veen, VIII (1963) 122
 Veerle, XXIX (1984) 38
 Veghel, XXXVII (1992) 153; III (1957) 40
 Velden, XX (1975) 8, 12, 17; VIII (1963) 122, 126, 144; III (1957) 61; I (1955) 15
 Velm, XXXV (1990) 183; XXVII (1982) 33, 50
 Velp, XLI (1996) 188
 Veltweselt, XXXIX (1994) 149; XXVII (1982) 33, 52; XIII (1968) 17, 21, 26, 28, 30, 40
 Venetië, XII (1967) 42, 57, 61
 Venlo, XLII (1997) 18, 37-39, 42, 46, 48, 52, 82, 131-132, 138, 141-142; XLI (1996) 8, 10, 12-13, 16, 52, 71, 199; XL (1995) 50; XXXIX (1994) 33, 79, 89, 139, 145, 163; XXXVIII (1993) 58; XXXVII (1992) 129-164; XXXVI (1991) 19, 21, 23, 48-49, 51, 73, 88, 94-95, 98, 101, 105, 113-114; XXXV (1990) 30-81, 142, 196, 203; XXXIV (1989) 13, 33; XXXIII (1988) 126, 163, 185-186, 192-193, 196; XXXII (1987) 6, 11, 13, 15, 18, 20-22, 25-26, 95; XXXI (1986) 5, 22, 27, 30, 60, 82; XXX (1985) 99; XXIX (1984) 85; XXVIII (1982) 6, 18, 26, 80; XXVI (1981) 23, 64; XXIII (1978) 1-2, 27-28; XXII (1977) 27, 30; XXI (1976) 42, 54; XX (1975) 8, 13, 18-19, 22-23, 39, 43, 46, 82-84, 96, 117, 121-122; XIX (1974) 8; XVIII (1973) 37, 58-59, 61, 63-65, 70, 72-73, 75-76, 96, 102; XVI (1971) 11, 150-17, 20, 24, 27, 42-43, 83, 90, 117; XV (1970) 15-18, 20-21, 26-27, 30, 52-53, 59-60, 64-65, 67-68, 72-73, 80, 82, 88, 92-93, 97, 103, 107, 122, 193-194; XIV (1969) 28, 100, 102, 105, 114, 115, 118-120; XIII (1968) 101, 104, 122, 127, 130, 144-145, 147-149, 152, 157, 160, 163; XI (1966) 15, 68, 130; X (1965) 126, 130; IX (1964) 31, 73, 125, 158, 161, 168, 170, 173; VIII (1963) 54, 61, 75, 96, 117-118, 121-122, 129-130, 138, 140, 147-148, 153, 155-156; VII (1962) 28, 105, 153; VI (1962) 70, 72-73, 86, 88-91, 94, 98, 146, 151-153, 174; V (1960) 52, 54-56, 59, 60, 66, 68, 70, 72, 74, 82-84, 86, 88, 92, 94, 96, 98, 100, 108, 110, 112, 114, 116-118, 123-129, 161, 163, 165, 168, 170, 194; IV (1959) 19; III (1957) 3-97, 106, 108-111, 114, 118-120, 129-130, 138, 140, 146-147, 150, 153, 156, 160-161, 169-170, 174-175, 186-188, 199, 202-204, 206, 209; II (1956) 11, 14, 22-23, 29, 42, 68, 70, 73, 83, 90, 92, 94; I (1955) 4, 6, 8-9, 11, 15, 19, 27, 29, 32-33, 37-39, 42, 44, 49
 Venray, XLII (1997) 44, 51, 67, 88; XLI (1996) 16, 165; XXXVII (1992) 154; XXXVI (1991) 51, 113-114, 117; XXXIII (1988) 105, 109; XXXI (1986) 44; XXVIII (1983) 46, 94; XXVI (1981) 77-78; XX (1975) 8-9, 13-15, 17, 22, 42; XVIII (1973) 49, 60, 65, 70, 78, 123, 125; XVII (1972) 12, 39; XVI (1971) 20, 27, 42; XV (1970) 194; XIII (1968) 134; X (1965) 130; IX (1964) 158-159, 161-162, 164-166, 168, 173; VIII (1963) 54-55, 117, 127-128, 136, 145, 154-156; VII (1962) 146, 151; VI (1962) 12, 70, 72, 74, 86, 103-104, 127-181; V (1960) 52, 60, 66, 68, 70, 72, 74, 84, 86, 88, 92, 94, 96, 98, 100, 107-108, 110, 112, 114, 118, 194-195; III (1957) 29, 49, 61-62, 83, 90, 106, 108-110, 118-119, 129, 138, 140, 150, 164, 174, 186-188, 199, 202-204, 206, 209; II (1956) 16, 24, 46, 68, 73, 75, 90, 92, 94; I (1955) 16, 37, 44, 49
 Verona, XXVI (1981) 48
 Versailles, XXXIII (1988) 153
 Verviers, XLII (1997) 7, 31-32; XLI (1996) 156, 161, 177; XL (1995) 24; XXXIX (1994) 180; XXXVIII (1993) 50, 58-59; XXXVII (1992) 159; XXX (1985) 64; XXVIII (1983) 1, 49; XXVII (1982) 11, 19; XXIV (1979) 25-26, 33, 45, 72, 74; XXII (1977) 108; XX (1975) 47; XVIII (1973) 18; XV (1970) 43, 45, 55; XIII (1968) 98; XI (1966) 18, 48, 130; IX (1964) 44; VII (1962) 22; I (1955) 22, 29

Veulen (Fologne), XXVII (1982) 37, 63; IX (1964) 85
 Vianden, XII (1967) 78
 Viane, XXXV (1990) 215
 Vierlingsbeek, XX (1975) 117; III (1957) 61; I (1955) 16
 Viersen, XLII (1997) 38, 141; XLI (1996) 121, 124, 128, 131, 134, 141, 153, 161-162, 165;
 XXXVII (1992) 140; XXXV (1990) 30; XXXI (1986) 103; XXII (1977) 166; III (1957) 24,
 28, 32, 57, 66, 159; I (1955) 27
 Vijlen, XXXIII (1988) 159; XXVIII (1983) 28, 33-34, 50; XX (1975) 8-9, 27; XVII (1972)
 61-62; VIII (1963) 120; I (1955) 33
 Vilt, XXXVI (1991) 79
 Vilvoorde, XXIX (1984) 42
 Vindonissa, XXXIV (1989) 82
 Visé, XLII (1997) 4, 7, 29; XL (1995) 204; XXXIX (1994) 33; XXXVIII (1993) 192, 201;
 XXXVI (1991) 18, 27; XXIV (1979) 29-31; XVII (1972) 12; XV (1970) 10; XII (1967) 38;
 III (1957) 56
 Vissersweert, XXXVII (1992) 69; IX (1964) 31, 126, 128; VIII (1963) 117, 124
 Vlatten, XLI (1996) 146-147
 Vlierbeek, XXXV (1990) 201, 213
 Vliermaal, XXXV (1990) 211; XXVII (1982) 32, 48
 Vliermaalroot, XXXV (1990) 211
 Vlijtingen, XLI (1996) 96; XXVII (1982) 37, 63; XIII (1968) 17, 21, 28
 Vlissingen, III (1957) 32, 49, 60, 68; I (1955) 27
 Vlodrop, XLI (1996) 116; XXXVII (1992) 4; XXXIII (1988) 182; XXII (1977) 167; XX
 (1975) 8, 15; XVI (1971) 14; XV (1970) 107, 120; IX (1964) 31, 125, 174; VIII (1963) 117,
 129-130, 138, 147-148; III (1957) 106, 108; II (1956) 40, 95; I (1955) 50
 Voeren, XXXVI (1991) 18
 Voerendaal, XL (1995) 75, 84, 91-92, 104, 107, 111; XXXIX (1994) 29; XXXVIII (1993)
 13, 36, 46-48; XXXVII (1992) 68; XXX (1985) 1; XXIX (1984) 98; XXVIII (1983) 48;
 XXII (1977) 71, 75, 96, 100-101, 104-105, 107; XX (1975) 8, 42; IX (1964) 176; VIII
 (1963) 91, 114, 119, 131, 141, 149; V (1960) 195; IV (1959) 112; II (1956) 41; I (1955) 51
 Voorburg, XVI (1971) 104
 Voort, XXVII (1982) 28, 32, 48
 Vorsen (Fresin), XXVII (1982) 32, 49
 Vorst, XXVIII (1983) 61
 Vossem, XLI (1996) 145
 Vottem, XL (1995) 203-204
 Vreeren, XXXII (1987) 6; XXVII (1982) 34, 53
 Vroenhoven, XXVII (1982) 37, 63; IX (1964) 57, 85; VIII (1963) 120, 123, 133, 143, 152;
 VII (1962) 27; I (1955) 15
 Vucht (B), XXVII (1982) 34, 53; IX (1964) 73
 Vught, XXXIII (1988) 163, 172
 Waalwijk, XXXVII (1992) 132
 Wachtendonk, XV (1970) 20
 Wageningen, XXII (1977) 68; VI (1962) 108, 124
 Wahlwiller, XXXVI (1991) 79; XX (1975) 9; VIII (1963) 120
 Waldfeucht, XXXV (1990) 189; XXXIII (1988) 196; XXVIII (1983) 42; XVIII (1973) 110
 Waldwilder, XXVII (1982) 33, 52
 Walhorn, XXVIII (1983) 27
 Wandre, XXXIII (1988) 171
 Wankum, XLI (1996) 131, 141-142, 165

Wanssum, XXXVI (1991) 53; XXXIII (1988) 104, 106; XX (1975) 8-10, 14-15, 17, 119-120; XIII (1968) 123; IX (1964) 173; VIII (1963) 36, 117, 123, 127, 136, 145; V (1960) 131; III (1957) 61, 89, 164; II (1956) 94; I (1955) 49
 Warga, VI (1962) 120
 Warnoumont, XXVIII (1983) 61
 Warsage, XXVIII (1983) 61
 Wassenberg, XVI (1971) 14; VIII (1963) 118
 Waterscheid, XXXIII (1988) 168
 Waubach, XXXIX (1994) 4; XXXVIII (1993) 31, 52, 59-61, 63-65; VIII (1963) 120, 133, 143, 152; V (1960) 129
 Weelde, XXIX (1984) 38
 Weert, XLII (1997) 44, 52, 88, 138; XLI (1996) 8; XXXVIII (1993) 58; XXXVI (1991) 31, 48, 51, 113-114; XXXV (1990) 171; XXXIV (1989) 164-165; XXXIII (1988) 185; XXXI (1986) 2, 5, 22, 60; XXVII (1982) 28, 36, 62, 86, 95; XXII (1977) 23, 27; XX (1975) 8, 13, 22-23, 29, 42-44, 46, 83, 121; XVIII (1973) 60-61, 70; XVI (1971) 20, 27, 118, 159; XV (1970) 26, 29-49, 82, 103, 107, 124, 194; XIV (1969) 15; XIII (1968) 123-125, 130, 133-134, 148-149, 161; XII (1967) 115; XI (1966) 110; X (1965) 129, 133, 136; IX (1964) 40-41, 56, 68, 112, 128, 158-159, 161-162, 168, 170-171, 174; VIII (1963) 67, 117, 121, 128-129, 137, 146, 153, 155-156; VII (1962) 116; VI (1962) 70, 72, 74, 86, 88-92, 94, 98; V (1960) 52, 54, 60, 66, 68, 70, 72, 74, 77, 83-84, 86, 88, 90, 92, 94, 96, 98, 100, 107-108, 110, 112, 114, 116-118, 162, 164, 169, 170-172, 195-196; III (1957) 59, 106, 110-111, 114, 120-121, 130-131, 138, 140, 150, 153, 157, 160-161, 176-177, 189-191, 199, 202-204, 207, 209; II (1956) 15, 24, 31, 45, 52, 72, 74-75, 77, 95; I (1955) 4, 14, 39-42
 Weesp, XVIII (1973) 63
 Weestenrode, XXXIII (1988) 29
 Weeze, VIII (1963) 122
 Wegberg, XV (1970) 103, 116; IX (1964) 32, 74-75, 125-128
 Wehr (Dld.), XXXIII (1988) 182; VIII (1963) 122, 131
 Weisweiler, XLI (1996) 144, 148; XL (1995) 213-214
 Welkenraedt, XXIX (1984) 57
 Well, XX (1975) 8, 17, 121; XV (1970) 60, 68, 71-72; XIV (1969) 31; VIII (1963) 114, 116; III (1957) 88-89
 Wellen, XXVII (1982) 32, 48
 Wellerlooi, VIII (1963) 166; III (1957) 88
 Weltz, IX (1964) 89
 Wenau, XXXIII (1988) 10
 Wenen, XV (1970) 12; III (1957) 68
 Werchter, XXXV (1990) 199-200
 Werkendam, XXXIII (1988) 164; XVIII (1973) 2
 Werne, XXXVIII (1993) 57
 Werm, XXVII (1982) 29, 32, 48
 Wesel, XXXII (1987) 18, 20; XXIII (1978) 8, 15; III (1957) 49, 60, 69
 Wesseling, XLI (1996) 165
 Wessems, XXVII (1982) 36, 59; XX (1975) 8, 15; XVIII (1973) 70, 117; XV (1970) 31, 69, 82, 107, 120; IX (1964) 56, 68, 112, 128, 174; VIII (1963) 117, 122, 128-129, 136-137, 146, 156; V (1960) 196; III (1957) 89; II (1956) 95; I (1955) 50
 Westerhofen, XXXIV (1989) 51-52
 Westerlo, XXIX (1984) 38
 Westmalle, XXIX (1984) 38
 Weyer, XXVII (1982) 31, 46

Wezel, XLII (1997) 37
 Wickensen, XIV (1969) 35
 Widoorie, XXVII (1982) 35, 34
 Wijchmaal, XXVII (1982) 32, 49; XXII (1977) 39
 Wijlre, XXXV (1990) 189; XXXIII (1988) 105; XXX (1985) 97; XXIX (1984) 98; XX (1975) 8-9, 27, 40; XIV (1969) 40; XIII (1968) 161; IX (1964) 177; VIII (1963) 120, 133, 142-143, 152; VII (1962) 113; IV (1959) 114; II (1956) 97; I (1955) 52
 Wijnandsrade, XXXVII (1992) 5, 18, 61, 64, 67; XXXVI (1991) 53; XXIX (1984) 90, 98; XX (1975) 8, 27; IX (1964) 89-91, 176; VIII (1963) 91, 119, 132, 139, 150-151; IV (1959) 112; III (1957) 107-108; II (1956) 96; I (1955) 51
 Wijnegem, XXIX (1984) 38
 Wijshagen, XXVII (1982) 35, 58; XV (1970) 107, 110
 Wilderen, XXVII (1982) 29, 33, 50
 Wilhelmstein, XL (1995) 213-214
 Wilsele, XXIX (1984) 77
 Wilz, XLI, (1996), 167
 Wimmertingen, XXVII (1982) 28, 30, 45
 Windesheim, XXXV (1990) 207
 Winnekedonk, XXXVII (1992) 170
 Wintershoven, XXVII (1982) 32, 48
 Winterslag, XXXIX (1994) 59; XXIX (1984) 48
 Winterswijk, XXIII (1978) 104
 Wintraak, VIII (1963) 118, 122
 Wittem, XLII (1997) 25; XXXVI (1991) 53; XXXIII (1988) 105; XXIX (1984) 87, 98; XXVIII (1983) 28, 33-34, 42, 47-49, 56; XXVII (1982) 4; XX (1975) 36; XVI (1971) 14; XIV (1969) 40-41, 49-50; IX (1964) 177; VIII (1963) 120, 133-134, 143, 151-153; V (1960) 196; IV (1959) 114; II (1956) 97; I (1955) 14, 52
 Woensel, XXXIX (1994) 177
 Woeringen, XII (1967) 58
 Wolder, XXXIX (1994) 149; XXXV (1990) 193; XIV (1969) 77-79, 81, 86; XIII (1968) 14, 17, 40; VIII (1963) 120, 124
 Wollstein, XVI (1971) 33
 Wonck, XXVII (1982) 34, 52
 Wondelgem, XXIX (1984) 77
 Wormerveer, I (1955) 24
 Worms, XX (1975) 76; XII (1967) 59, 80
 Wortel, XXIX (1984) 38
 Woudrichem, XV (1970) 62
 Wuppertal, XLI (1996) 162
 Würzelen, I (1955) 3
 Wuustwezel, XXIX (1984) 38, 40, 42-43
 Xanten, XLI (1996) 123, 134, 139, 141, 154, 163, 165; XXXVII (1992) 170, 175; XXIII (1978) 8; XV (1970) 5-6; XI (1966) 130
 Ysselsteyn, XVIII (1973) 125
 Zaltbommel, XV (1970) 15, 61-62
 Zeist, XLI (1996) 8, 14-15, 52; XVI (1971) 17, 34
 Zelem, XXXIII (1988) 162-163; XXVII (1982) 28, 31, 46
 Zennewijnen, XXXIII (1988) 6
 Zepperen, XXVII (1982) 37, 63; IX (1964) 57, 85
 Zevenaer, III (1957) 49

Zichem, XXXIX (1994) 183
Zichen-Zussen-Bolder, XXVII (1982) 28, 34, 52, 93; XII (1967) 52
Zierikzee, XXXV (1990) 38, 40
Zoerle-Parwijs, XXIX (1984) 38
Zoersel, XXIX (1984) 38
Zolder, XXVII (1982) 30, 44
Zonhoven, XXXIV (1989) 97, 102; XXIX (1984) 36, 40; XXVII (1982) 30, 45; XXII (1977)
37
Zoutleeuw, XX (1975) 67, 71
Zülpich, XLI (1996) 140-141, 154; XXXV (1990) 185; XVIII (1973) 110
Zürich, IV (1959) 93-94
Zutendaal, XXVII (1982) 33, 52; IX (1964) 122
Zutphen, XXXVI (1991) 66-67; XXXV (1990) 209; XXXIII (1988) 192; XVIII (1973) 96;
XV (1970) 17, 19; VI (1962) 122
Zwartewaal, XL (1995) 134
Zwartsluis, XXIII (1978) 26
Zwevegem, XL (1995) 127
Zwolle, XXXIII (1988) 162, 184; XXIII (1978) 26

JAARVERSLAG 1997

SOCIAAL HISTORISCH CENTRUM VOOR LIMBURG

INLEIDING

In 1997 heeft het bestuur van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg (S.H.C.L.) zich bezonnen op voor de toekomst van het S.H.C.L. belangrijke beslissingen. Daar waren tenminste drie aanleidingen voor. De sinds 1993-1994 ondernomen stappen het tekort aan depotruimte voor de berging van de in omvang en kwaliteit groeiende archief- en bibliotheekcollecties op te vangen door een andere, adequate huisvesting te betrekken, leidden niet tot resultaat. Het bleek niet mogelijk om, zoals bij soortgelijke moeilijkheden in 1974 en 1984 wel lukte, een oplossing te vinden die de exploitatielasten niet noemenswaardig verhoogde. Eind 1996 lieten de voorzitter en de directeur aan het stichtingsbestuur formeel weten dat zij hadden besloten hun functie neer te leggen. Dr G. Linssen vertrok op 1 juni 1997; de directeur zal weggaan op 1 mei 1998, als hij de leeftijd heeft bereikt die uitzicht biedt op een flexibel pensioen. Enkele maanden later werden van het College van Gedeputeerde Staten signalen ontvangen dat een heroriëntatie van het bestuursbeleid wenselijk was.

Het bestuur heeft zich gedurende het hele verslagjaar ingezet deze kwesties in onderlinge samenhang op te lossen. Vice-voorzitter mr H. van der Bruggen bleek bereid de voorzitterstaak op zich te nemen. Overleg met het College van Bestuur van Universiteit Maastricht (U.M.) leidde tot de bereidheid mee te zoeken naar oplossingen voor de huisvestingsproblemen. Ook stemde de Faculteit der Cultuurwetenschappen in met een reallocatie van de bijzondere leerstoel die in 1982 door het bestuur van het S.H.C.L. bij de U.M. is ingesteld. Een aanpassing van de taakomschrijving van de bijzonder hoogleraar heeft de basis gelegd voor een door beide partijen gewaardeerde intensivering van de onderlinge samenwerking. Gesprekken met Gedeputeerde Staten wettigden de verwachting dat Gedeputeerde Staten met vertrouwen uitzien naar de implementatie van de met U.M. gemaakte afspraken, zulks temeer omdat op een eerder tijdstip geconstateerde exploitatieproblemen afdoende waren opgelost.

Begin augustus 1997 verscheen een oproep voor de vacature directeur S.H.C.L.-bijzonder hoogleraar U.M. De benoemingsadviescommissie stelde in de eerste dagen van 1998 een voordracht op.

ORGANISATIEVERSLAG

Bestuur

In 1997 zijn in de samenstelling van het Bestuur enkele wijzigingen opgetreden. Dr G.C.P. Linssen legde op 26 mei 1997 het voorzitterschap van het Sociaal Historisch Centrum neer, iets eerder dan hij bij zijn herbenoeming in 1995 had aangekondigd. Hij meende dat het voor de organisatie beter zou zijn als een voorzitter die geruime tijd te gaan had zich zou bezighouden met het werven en begeleiden van een nieuwe directeur. Zelf zou hij na het aantreden van een andere leider van het bureau zich nog maar een klein jaar met de ontwikkelingen kunnen bezighouden, aangezien de statuten een herbenoeming na het bereiken van het zeventigste levensjaar uitsluiten.

De heer Linssen was sedert 1973 lid van het bestuur. In 1982 werd hij benoemd tot vice-voorzitter en in 1984 tot voorzitter. Zijn inzet blijft onvolprezen. Zijn beleid genoot algemene instemming. Het was gericht op verbetering van kwaliteit, de uitbouw van de betrekkingen met brede groepen in de samenleving alsook met vakgenoten en U.M. Een rustige, evenwichtige groei van dienstverlening en collecties werd nagestreefd. Het bestuur heeft de heer Linssen tot ere-voorzitter benoemd.

Als voorzitter werd de heer Linssen opgevolgd door mr H.J.J.M. van der Bruggen; in de daardoor ontstane vacature als bestuurslid nauw verbonden met de Limburgse Werkgeversorganisatie nam ir G. Minkman plaats. In de vacature ontstaan door het aftreden van de heer H.L.M. Pauwels werd ir L. Daems benoemd.

De heren mr H.J.J.M. van der Bruggen, F.A.G. Hol, prof. A. Beek, ir A. Peters, J.S. Huys, J.J.G. Tonnaer, drs G.C.J. van der Velde en prof. dr A.M. van der Woude werden herbenoemd.

Het Algemeen Bestuur vergaderde op 26 mei en 11 december 1997. Tijdens de vergadering werd van gedachten gewisseld over de mogelijkheden tot fundraising, de huisvestingsproblemen, de werving van een nieuwe directeur en de discussienota 'Cultuur lééft in Limburg' over het cultuurbeleid van de provincie Limburg. Het Algemeen Bestuur betuigde zijn instemming met de voorstellen van het Dagelijks Bestuur.

Het Dagelijks Bestuur kwam bijeen op 16 januari, 26 maart, 26 mei, 15 augustus, 20 oktober en 11 december. Het hield zich behalve met de voorbereiding van de Algemene Bestuursvergadering vooral bezig met de samenwerking met de Faculteit Cultuurwetenschappen van U.M., de toekomstperspectieven van het Centrum, de gevolgen van het vertrek van voorzitter en directeur voor de vertegenwoordiging van S.H.C.L. in diverse organen en diverse personele en financiële kwesties.

Verreweg de meeste tijd is besteed aan het samen met U.M. zoeken van een nieuwe directeur-hoogleraar. Verheugend was dat deze gesprekken in goede harmonie verliepen. Beide partijen hebben de gelegenheid aangegrepen de geleidelijk uitgebouwde samenwerking te institutionaliseren. Overeengekomen werd de leerstoel die eertijds bij Kroonbesluit was ondergebracht bij de Algemene Faculteit nu aan te haken aan de Faculteit der Cultuurwetenschappen, de banden tussen Faculteit en S.H.C.L. verder aan te halen door de onderlinge samenwerking te intensiveren en om te zien naar een mogelijkheid voor gezamenlijke huisvesting.

Met Gedeputeerde Staten, de provinciale ambtenaren, het College van Bestuur van U.M. en haar ambtelijke vertegenwoordigers werden goede betrekkingen onderhouden. In dit kader zij vermeld dat meerdere gesprekken met leden van het College van Gedeputeerde Staten van Limburg plaatsvonden.

De contacten tussen voorzitter, secretaris, penningmeester en directie waren frequent. Voor de samenstelling van het bestuur zij verwezen naar de lijst, die als bijlage bij dit verslag is opgenomen.

Bureau

In de samenstelling van het personeel, in dienst van de Stichting, hebben zich in 1997 diverse wijzigingen voorgedaan. Mevrouw drs E.C.M. Fleré ging gebruik maken van de deeltijd-VUT. Zij reduceerde haar arbeidstijd tot 30 uur per week. Mevrouw Brockbernd-Weyts besloot na de geboorte van een kind nog slechts drie dagen per week te werken. Zij werd voor de resterende tijd vervangen door mevrouw drs J.M.R.H. Konings. Per 1 september nam mevrouw I.J.L. Frints ontslag. Mevrouw M.M.A. Mathissen nam haar taak over.

In het kader van de Melkert I-subsidieregeling, in 1996 door het gemeentebestuur van Maastricht van toepassing verklaard op een S.H.C.L.-project, trad naast drs P.A.A.B. Arnold en drs X.A.G.M. Cerfontein ook ing. C. Lit in dienst.

De Stichting Vrienden van het S.H.C.L. was opnieuw bereid op te treden als werkgeefster voor medewerkers ten behoeve van de versnelde uitvoering van het Woordenboek van de Limburgse Dialecten (W.L.D.) en de administratie van de Stichting Maaslandse Monografieën.

Alle afdelingen kregen ondersteuning van vrijwilligers, medewerkers in het kader van de Wet Sociale Werkvoorziening (W.S.W.), de Stichting Phoenix, die banenpoolers beschikbaar stelde en enkele stagiaires. De algemene dienst en het archief hadden hulp van twee personen. De bibliotheek werd door drie personen ondersteund, het onderzoek door een viertal, waaronder een met een voltooide academische opleiding. Zij werkten gezamenlijk 6,0 mensjaren.

Sedert 1 januari 1980 is het bureau georganiseerd in vier afdelingen: algemene dienst, bibliotheek, archief en onderzoek. Voor een organogram wordt verwezen naar de bijlage. Aan het einde van het verslagjaar was de formatieve personeelssamenstelling als volgt:

- Drs P.A.A.B. Arnold, documentatie
- Drs J.J.F. van den Boogard, onderzoek
- Mevr. T.A.G. Brockbernd-Wijts, bibliotheek
- Drs X.A.G.M. Cerfontein, documentatie
- Dr H.J.G. Crompvoets, onderzoek, gedetacheerd
- Mevr. drs E.C.M. Fleré, hoofd bibliotheek
- Mevr. M. Hanssen, algemene dienst
- Prof. dr J.C.G.M. Jansen, directeur
- Mevr. drs J.M.R.H. Konings, bibliotheek
- Ing. C. Lit, documentatie
- Mevr. M.M.A. Mathissen, algemene dienst
- W.A.A. Mes, hoofd archief
- Mevr. M.C. Mommers-Bakker, hoofd algemene dienst
- Mevr. E.M. Muyres-Schilder, algemene dienst
- Mevr. A.M.Th. Peeters, archief
- Dr J.F.R. Philips, onderzoek
- L.C.C.M. Royakkers, bibliotheek
- Dr W.J.M.J. Rutten, hoofd onderzoek
- Mevr. M.H.H.E. Volkens-Geuskens, bibliotheek

- M.I.M.A. Wijnen, archief
- Drs H.H.A. van de Wijngaard, onderzoek, gedetacheerd.
Tien personeelsleden hebben een parttime dienstverband. Het gehele personeel bezet 14,5 formatieplaatsen, waarvan 1,6 tijdelijk.
De diverse afdelingen werden tenminste gedurende een deel van het jaar geassisteerd door de volgende personen: E.J.G. Boshouwers, J.J.O. Compain, drs J.E.A. van Hees, F.H. Heijnen, mevrouw A.M.L.G. Janssen, H.M. Janssen, mevrouw D.C.C. Lucassen, dr P.Th.R. Mes-trom, E.L.G.H. Smeets, mevrouw A.L.E. Stols-Damoiseaux, mevrouw M. Stijns en mevrouw I. Wijnen.
Onze erkentelijkheid gaat uit naar de directie van de Stichting Maastrichtse Toeleveringsbedrijven (M.T.B.) en de Stichting Phoenix, die arbeidskrachten beschikbaar stelden.
Voor het personeel was, voor zover mogelijk, de rechtspositieregeling van de Provincie Limburg van toepassing. De salarisadministratie werd verzorgd door de dienst Personeelszaken en Organisatie van de Provincie Limburg. De controle op het ziekteverzuim is opgedragen aan de Districts Geneeskundige Dienst te Maastricht.

Vertegenwoordigingen

Prof. dr J.C.G.M. Jansen maakte deel uit van de jury van de historische prijs ter bevordering van de geschiedschrijving van het platteland in Vlaanderen, ingesteld door de Belgische Boerenbond te Leuven.

Als uitvloeisel van een congres onder de titel 'Economische betrekkingen in grensregio's in een industrieel tijdperk (1750-1965)', dat door de Belgische, Duitse en Nederlandse verenigingen voor sociaal-economische geschiedenis in september 1995 in Maastricht werd gehouden, trachtte hij met ondersteuning van het secretariaat-generaal van Benelux een permanente organisatie ter bevordering van de beoefening van grensoverschrijdend sociaal-economisch historisch onderzoek in België, Luxemburg, Nederland en Duitsland te grondvesten. De Minister van Buitenlandse Zaken van het Groothertogdom Luxemburg, J. Poos, nam dit initiatief over. Toen hij er niet in slaagde zijn Nederlandse en Belgische collegae tot steun te bewegen, werden de plannen in het zogenaamde Florenz II-project van het

Niederlande Institut te Münster, Westfalen, geschoven. De directeur maakte deel uit van de voorbereidingscommissie.

De directeur had tot 1 juli 1993 als penningmeester zitting in het Dagelijks Bestuur van het Limburgs Volkskundig Centrum (L.V.C.). Na de ontslagname van het Bestuur van het L.V.C. ter bevordering van de integratie van dit museum met het Goltziusmuseum te Venlo tot Limburgs Museum (L.M.) werd hij door Gedeputeerde Staten belast met de liquidatie van de Stichting L.V.C. Diverse problemen stonden deze liquidatie ook in 1997 nog in de weg. Hij zette zijn activiteiten in een Begeleidingscommissie voor Volkskundige Studiedagen en in het Bestuur van het Nederlands Economisch Historisch Archief voort.

Hij bleef lid van de Redactie van het Neha Jaarboek, van de Cahiers voor lokale en regionale geschiedenis en secretaris van de Stichting Maaslandse Monografieën.

Het lidmaatschap van de provinciale Limburgse Monumentencommissie, ingesteld door Gedeputeerde Staten van Limburg, vergde veel aandacht. Dat gold ook voor het voorzitterschap van de Vereniging voor Landbouwgeschiedenis, dat hij in 1996 aanvaardde. Op verzoek van Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant was hij lid van de adviescommissie van het driedelig werk 'Traditie en Modernisering in Noord-Brabant 1796-1996', een grootschalige studie die in 1997 werd voltooid.

Dr W.J.M.J. Rutten was tot medio 1997 secretaris van de Vereniging voor Landbouwgeschiedenis. Hij maakt deel uit van het bestuur van de Stichting Limburg Film- en Video-archief. De heer W.A.A. Mes is voorzitter van de Stichting Historische Reeks Maastricht en van de Werkgroep Industriële Archeologie Maastricht. Hij maakt deel uit van de redactie van de Stichting Jaarboek Maastricht. Dr H.J.G. Crompvoets is vice-voorzitter van de Stichting Nederlandse Dialecten, bestuurslid van de Limburgse Vereniging voor Dialect- en Naamkunde en hoofdredacteur van het tijdschrift Veldeke. Drs H. van de Wijngaard is secretaris van de Stichting Nederlandse Dialecten en lid van het Bestuur van de Vereniging voor Limburgse Dialect- en Naamkunde.

Ter bevordering van de regionale geschiedenis werden de contacten met lokale historische verenigingen uitgebreid. Behalve met Eijsden, Valkenburg, Beek, Geleen en Thorn werden ook met verenigingen en studiegroepen in Venray, Hunsel, Schimmert en Nederweert relaties

onderhouden. Ook dit jaar werden contacten onderhouden met de universiteiten van Luik, Leuven, Aken, Antwerpen, Trier en Bonn.

Huisvesting

Sinds april 1974 is het S.H.C.L. gehuisvest in een gebouwencomplex aan de Boschstraat te Maastricht. Dit complex is eigendom van de Stichting. Het onderhoud wordt deels in eigen beheer verricht. Door de Maastrichtse Toeleveringsbedrijven wordt daartoe in W.S.W.-verband een vakman beschikbaar gesteld.

Groot onderhoud, zoals het bijhouden van de daken, herstel van voegwerk aan de buitenmuren en buitenschilderwerk wordt sedert 1990 verricht op basis van rapporten van architectenbureau Satijn te Gronsveld en de Monumentenwacht Limburg. In 1997 kon worden volstaan met het gebruikelijke onderhoud. Het bijzonder periodiek onderhoud aan daken blijkt zeer effectief ondanks lage kosten. Een onderzoek naar de toestand van de deels met leien gedekte daken op de panden aan de Boschstraat wees eind 1996 uit dat de levensduur van deze daken, die nog van vóór de Tweede Wereldoorlog stammen, zodanig is verlengd dat zeker nog tien jaar met normaal periodiek onderhoud kan worden volstaan. Pogingen de overlast van duiven te bestrijden, bleken aan de Boschstraat effect te sorteren. Dat was evenwel geenszins het geval op de Andrieskapel. Daar ontbreekt een in het kader van de Arboretgeving voorgeschreven beveiliging, die het mogelijk zou maken de overlast op eenvoudige wijze te bestrijden. In 1998 zal de beveiliging worden aangebracht.

Sedert juli 1984 is het chronisch gebrek aan depotruimte aan de Boschstraat opgevangen in de Andrieskapel, gelegen Achter de Barakken op loopafstand van het kantoor. De totale depotcapaciteit is daardoor van 3,5 kilometer op ongeveer negen kilometer gekomen. Alle planken zijn inmiddels gevuld. Sedert medio 1994 is de depotcapaciteit weer ontoereikend. Het aanbod van archieven en bibliotheekgoed neemt als gevolg van reorganisaties in het bedrijfsleven, het onderwijs, de gezondheidszorg en de maatschappelijke dienstverlening een dusdanige omvang aan, dat opvang nauwelijks kan plaatsvinden in ruimte die vrijkomt door het opschonen en ontdebelen van reeds aanwezige bestanden, ook niet wanneer daarvoor extra mankracht wordt ingezet.

Niettemin dient de overname van documenten voortgang te vinden. In een aantal gevallen gaat het zelfs om een maatschappelijke noodzaak en niet alleen om een historisch-wetenschappelijke wenselijkheid. Zoiets is in het bijzonder het geval bij de acquisitie van archivalia en drukwerken betreffende de herstructurering van Limburg, zoals die zich tussen 1965 en 1992 voltrok. De herstructurering van het Limburgse mijngebied vormde binnen de Europese Unie een uniek voorbeeld van een beleid, waaruit in vele opzichten lering valt te trekken. Dat vereist dat de documentatie zo volledig mogelijk wordt bijeengebracht en volgens een uniform systeem toegankelijk gemaakt. Veel dossiers betreffende de herstructurering zijn door ons reeds overgenomen. Het restant komt op korte termijn vrij. Het is nodig te blijven zoeken naar een oplossing van het depotvraagstuk. In de loop van 1996 heeft het bestuur plannen ontvouwd voor herhuisvesting in het eerlang vrijkomend Bonnefantencomplex aan de Bonnefantenstraat te Maastricht. Helaas bleken zij niet haalbaar. Een oplossing vinden samen met de Faculteit der Cultuurwetenschappen zal nog geruime tijd vergen. Derhalve is in 1997 vooral omgezien naar mogelijkheden om tenminste voor de eerstkomende jaren een evenwicht te bereiken tussen vernietiging van materiaal zonder wezenlijk historisch belang en acquisitie. Een heel planmatige aanpak en het benutten van de mogelijkheden van analoge en digitale opslag van serieel archiefgoed lijkt voor enige jaren soelaas te bieden. Het brengt evenwel niet onaanzienlijke extra kosten met zich mee.

Financiën

De financiën van het S.H.C.L. hadden in 1996 een bevredigend verloop. De exploitatie was sluitend; de vermogenspositie kon enigszins worden verbeterd, zij het dat de ontoereikende compensatie voor loon- en loonkostenstijgingen zorgen blijft baren. Jarenlang kon de discrepantie tussen kostenstijging en compensaties, die vaak pas met een interval van één à anderhalf jaar zonder terugwerkende kracht werden toegekend, worden opgevangen door rentebaten uit belegd vermogen. De financiën van het instituut zijn niet toereikend om de gevolgen van de noodzakelijk geworden ruimere huisvesting te dekken. De problemen kunnen niet worden ondervangen door vermindering van het personeelsbestand. Zoiets is niet alleen onver-

antwoord, het levert vanwege langdurige wachtgeldverplichtingen bovendien nauwelijks iets op.

De bijdragen van de grote subsidiënten in de exploitatie stemden niet geheel overeen met de verwachtingen. De Provincie Limburg financierde 50% van de uitgaven tot een totaalbedrag van f 538.600,--. De U.M. bepaalde het subsidie op f 604.600,--.

Omstreeks 10% van de uitgaven kon worden bestreden uit middelen, verworven via de zogenaamde derde geldstroom, in hoofdzaak bestaande uit particuliere bijdragen en incidentele bijdragen voor bepaalde projecten. Hiermee was een bedrag van f 131.100,-- gemeoid. De kosten, verband houdend met de uitvoering van het W.L.D., in totaal f 220.000,--, werden bestreden uit het fonds W.L.D. Doordat het fonds weinig voeding kreeg werd flink ingeteerd. De overige inkomsten daalden enigszins. Zij kwamen in 1996 ongeveer f 20.000,-- hoger uit dan geraamd. Deze middenstroom is slechts ten dele structureel. De gelden worden voor een belangrijk deel verkregen als vergoeding voor incidentele diensten. De financiële injecties die het instituut van particuliere zijde krijgt, zijn niet voldoende om structurele tekorten op te vangen.

De financiële administratie werd gevoerd door mevrouw M. Mommers-Bakker en voldeed aan de verwachtingen. De accountantscontrole werd als gebruikelijk verricht door VB-Groep Accountants. De loonadministratie werd verzorgd door de Centrale Personeelsdienst van de Provincie Limburg.

WETENSCHAPPELIJK VERSLAG

Historisch onderzoek

Het historisch onderzoek van het S.H.C.L. vertoonde tot in het begin van de jaren tachtig een grote spreiding en veel differentiatie. Het sloot aan op de bijeengebrachte collecties en werd deels in opdracht verricht. Om een brede groep onderzoekers te stimuleren, werd gepoogd antwoord te geven op uiteenlopende vragen. De opgedane ervaring leidde tot een drietal inzichten, die als uitgangspunten voor een planmatige aanpak konden dienen:

* De archivalia, afkomstig van werkgevers, van de sociale organisaties en die van de overheid, stellen dezelfde gebeurtenissen en ontwikkelingen heel verschillend voor. Hoe de loop der dingen is geweest, haalt de historicus niet uit de archivalia; die leren slechts hoe het gebeuren door betrokkenen is ervaren. Bronnenkritiek heeft hoge prioriteit en dient systematisch te worden aangevat. Dit houdt in dat ononderbroken aandacht moet worden besteed aan onderzoek dat de infrastructuur voor de historicus verbetert: wat is aan gegevens beschikbaar, hoe zijn zij te vergelijken en te combineren?

* In een tijd, waarin overheden in de samenleving overwegend een subsidiaire rol speelden, gingen economische innovaties en sociale veranderingen doorgaans uit van particuliere organisaties. Maatschappelijke veranderingen op lange termijn werden beïnvloed door micro-economische en micro-sociale ontwikkelingen. Systematische acquisitie van archieven van privaatrechtelijke instellingen en particulieren moet hand in hand gaan met onderzoek naar kenmerken van de samenleving op laag aggregatieniveau. De uitkomsten kunnen na verloop van tijd worden geclusterd tot een geschiedenis van een regio, zoals Limburg, met een accent op specifieke kenmerken.

* Bestaande verklaringsmodellen en theorieën zijn bruikbaar als toetssteen en middel om de status quaestionis te beschrijven. De verklaring van de aangetroffen verschijnselen zal geleidelijk aan de uitkomsten van een reeks onderzoeken moeten worden ontworsteld. Het onderzoeksprogramma 1989-1994, dat mede met het oog op de verwachte liëring met de U.M. werd bijgesteld, sloot aan bij bovengenoemde inzichten. Het kreeg de titel mee 'Economische ontwikkeling en sociale verandering in Limburg 1450-1980'. Het beoogde de vraag te beantwoorden of de specifieke elementen in de Limburgse sociaal-economische geschiedenis kunnen worden herleid tot geleidelijke wijzigingen in de samenhangen tussen economische ontwikkelingen en sociale veranderingen, al dan niet onder invloed van politiek-staatkundige, geografische, religieuze, culturele en juridische factoren.

De realisatie van het plan kreeg in drie stappen gestalte: a) Op meerdere onderdelen werd detailonderzoek uitgevoerd. b) De samenhang tussen dit detailonderzoek werd gewaarborgd door generaliserende studies, waarin niet alleen verkregen inzichten werden samengevat, maar tevens nieuwe, vaak achterliggende vragen werden opgeworpen en waar mogelijk beantwoord. c) De rol van het S.H.C.L. als

punt van waaruit stimulansen uitgaan voor historisch onderzoek, maakte het nodig een derde stap toe te voegen. Het was gewenst onderzoek te verrichten, dat het derden mogelijk maakte fundamentele vragen te beantwoorden. Derhalve werd aandacht besteed aan infrastructuur versterkend onderzoek.

Uitkomsten

In het kader van de onderzoeksbeoordeling geschiedenis 1993 zijn de uitkomsten inhoudelijk geanalyseerd. Daartoe werd het volgende overzicht samengesteld:

Van 1988 tot 1990 heeft het accent gelegen op de nauwkeurige beschrijving van de specifieke kenmerken van de Limburgse samenleving. Onder meer bleek dat het inkomen per hoofd van de bevolking heel de negentiende eeuw door naar Nederlandse maatstaven erg laag was, een achterstand die in de twintigste eeuw slechts geleidelijk werd ingelopen. Ook werd duidelijk dat de economische dienstverlening in belangrijke mate door inwijkelingen werd opgebouwd en dat de landbouw tot diep in de twintigste eeuw stoelde op het kleine gemengde gezinsbedrijf. Pogingen tot industrialisatie mislukten van 1770 tot 1895 meermalen, mede als gevolg van de ligging van Limburg ten opzichte van de industriegebieden rond Luik en in het Rijnland, maar ook ten gevolge van het ontbreken van eigen vermogen als basis voor investeringen. Afhankelijkheid van de Rijnlandse en Waalse arbeidsmarkt verhinderde de oprichting van vakbonden, zodat de sociale vernieuwing voornamelijk steunde op de inspanningen van standsorganisaties die streefden naar verhoging van het algemeen sociaal niveau, in stedelijke bestuurlijke netwerken binnendrongen, onderling intensief samenwerkten en het accent legden op onder andere verbetering van de volkshuisvesting en de achtergebleven gezondheidszorg.

Opmerkelijk genoeg prevaleerden in het maatschappelijk leven lokale en regionale netwerken, hoewel de regio in economisch opzicht in hoge mate afhankelijk was van over de landsgrenzen gelegen centra. Dit uitte zich onder meer in de keuze van huwelijkspartners. In het culturele leven kwam na een lange periode van stilstand het accent te liggen op actieve, sterk lokaal/regionaal gekleurde uitingen van artisticeit. Culturele samenwerking over de grens heen kwam pas na

1950 tot stand. Drie monografieën en zeventien artikelen sneden deze themata aan.

Limburg bleek over heel wat specifieke kenmerken te beschikken, maar de samenhang tussen de fenomenen leek niet groot. De tegenstelling tussen de economische ontwikkeling, waarop al vroeg in de negentiende eeuw de snel industrialiserende omringende regio's in België en Duitsland invloed uitoefenden, en de kleinschaligheid van de sociale veranderingen viel op.

In 1991, 1992 en 1993 is gezocht naar een verklaring voor deze tegenstelling. De vraag is gesteld of we hier wellicht te maken hebben met een overgang van een op zelfverzorging en instandhouding van het bedrijf gericht gezinsbedrijf met sterk informele sociale banden in de directe omgeving (dorp, stad, regio) naar een markteconomie, tijdens welk proces de maatschappelijke voordelen van de samenleving uit het verleden werden gekoesterd. Deze vraag is vooral aan de orde gesteld in publicaties, die van 1993 tot 1995 verschenen.

Een aantal structurele kenmerken van het tot diep in de twintigste eeuw in het noorden van de provincie en tot laat in de negentiende eeuw in het zuiden dominante gezinsbedrijf en de daaraan gekoppelde informele samenleving kon tot op zekere hoogte worden ontvouwd. De volgende facetten werden onderkend:

- * De productie was primair gericht op de verzorging van het gezin en de instandhouding van het bedrijf.

- * Het productie-optimum voor eigen gebruik werd altijd overschreden: er kon steeds wel iets op de markt worden verkocht.

- * Geld was in de informele samenleving nooit neutraal: het bepaalde de mogelijkheden tot consumptief gedrag en dus ook de wisselende kansen van de detailhandel die nog lang ambulante was of als nevenactiviteit werd bedreven, zodat de handelaar was ingedekt tegen kwade kansen.

- * Zowel in de stad als op het platteland domineerde in de zeventiende, de achttiende en een deel van de negentiende eeuw de consumptie-economie: de basisbehoeften werden altijd wel bevredigd, het geld bepaalde de aangename kanten van het leven.

- * In een economie, waarin slechts een beperkt deel van de productie op de markt werd gebracht, stegen de inkomsten in geld en bestedingsmogelijkheden bij elke toename van de productie - hoe gering

ook - exponentieel. Dus was het inlopen van achterstanden geen must en kon welzijn prevaleren boven economische resultaten.

* Een voor de bevolking bevredigende mate van welzijn werd bereikt in een geordende samenleving, waarin harmonie een hoofdrol speelde. Die werd relatief gemakkelijk bereikt in kleine, gesloten gemeenschappen; in iets grotere en toevallige verbanden vergde zij de toepassing van straffe disciplineringsstechnieken.

* Vooral in de overgangsfase naar een markteconomie had dit alles consequenties. Een samenleving die van oudsher veel aandacht besteedde aan welzijn en harmonie zag graag vergenoegd om, hechte aan maatschappelijke stabiliteit en waardeerde volkscultuur en religie zeer, zodat

* De sociale veranderingsprocessen zich per definitie trager voltrokken dan de economische. Aan de lokale en regionale overheden werden slechts subsidiaire rollen toegekend. Tot in de jaren zestig van de twintigste eeuw werd energiek gestreden voor het handhaven van deze rolverdeling, twee volle generaties nadat de industrialisatie zijn beslag had gekregen.

* Naarmate evenwel de oriëntatie op de markt toenam moest meer worden geïnvesteerd en daalde het exponentiële inkomenseffect van de groei. De bevolking werd meer en meer gedwongen zich aan te passen aan de markteconomie.

* Dat gold na verloop van tijd ook voor maatschappelijke processen, waarin veranderingen echter tenminste een tijdlang van buitenaf leken opgelegd.

Voortzetting

Het hier geschetste verklaringsmodel is nog rudimentair. Het heeft echter de potentie redelijk veel specifieke kenmerken van de Limburgse samenleving, die in de jaren 1988 tot 1990 werden geëxpliciteerd, te kunnen omsluiten. In de nabije toekomst zal het wenselijk zijn het model verder uit te werken en het te dynamiseren door meer aandacht te besteden aan veranderingsprocessen dan aan structurele elementen. De theorie moet historie worden.

De visitatiecommissie liet zich positief uit over de uitkomsten en perspectieven van het tussen 1988 en medio 1993 verricht onderzoek. Zij prees de coherentie, sprak waardering uit voor het overschrijden

van geografische en methodologische grenzen en roemde de Maaslandse Monografieën. Derhalve konden de resultaten van het plan 1989-1994 als basis dienen voor een vervolgplan voor de periode 1995-1999.

Zo'n keuze biedt enige in het oog springende voordelen:

- continuïteit en samenhang tussen de opeenvolgende onderzoeksplannen vanaf 1981 tot kort voor de eeuwwisseling is gegarandeerd;
- conform de doelstellingen van het plan 1989-1994 komen fijnmaziger verklaringen en modellen in zicht;
- het brede werkterrein van het S.H.C.L. wordt voor wat het onderzoek betreft enigermate ingedamd, zodat gebrek aan consistentie en het gevaar van springerigheid worden bezworen;
- er wordt per definitie aandacht besteed aan de bijdragen van privépersonen en privaat-rechtelijke instellingen aan de veranderingen in de economie en de vernieuwing van de samenleving, zodat de band tussen onderzoek en de collectionerende taken van het instituut op archief- en bibliotheekterrein wordt behouden;
- de weg wordt geopend naar het benutten als historische bron van onder andere volkstaal, collecties volkskunst en roerende relictien van industrieel-archeologische aard, zodat de infrastructuur voor het onderzoek verder wordt verbeterd en methodologische innovaties mogelijk zijn;
- binnen het zich ontvouwende grensoverschrijdend onderzoek, uitgevoerd volgens de afspraken tussen de Ministers van Onderwijs van Vlaanderen, Nederland en Nordrhein-Westfalen kan het S.H.C.L. een rol vervullen.

Het plan 1995-1998

Om aan te geven dat van onderzoeksplan tot onderzoeksplan de centrale vraagstelling evolueert en aan hanteerbaarheid wint, is besloten het plan 1995-1998 de titel 'Economische activiteit, welvaart en welzijn' mee te geven. Daarmee wordt beoogd aan te geven dat voorshands de nadruk zal liggen op het expliciteren van de wisselende samenhangen tussen economische innovaties en groei, wijzigingen in de regionale bestedingspatronen en veranderingen in de betrekkingen tussen de participanten in het maatschappelijk veld met het doel

die in een consistent verklaringsmodel te vatten. Vanwege de regionale beperking van het toetsingskader zal zo'n model geen algemene zeggingskracht kunnen hebben. Nu gelijkaardige opvattingen ook in Engelse en Duitse literatuur doorbreken kan wellicht met gebruikmaking van comparatieve methoden tevens een bijdrage worden geleverd aan het ontwikkelen van een model met brede relevantie. Nagegaan wordt hoe het mogelijk is dat niet alleen in Limburg, maar daar wel heel in het bijzonder, groei van economische output, ontwikkeling van welvaart en welvaartsverdeling en organisatie van welzijn naar aard en tempo zo sterk divergeerden. Die complexe vraag dient systematisch te worden aangevat.

De kernvraag naar de relatie tussen economische activiteit, welvaart en welzijn kan via detailonderzoeken worden benaderd indien rekening wordt gehouden met twee vereisten. Allereerst dient te worden beseft dat de relatie tussen economische activiteit, welvaart en welzijn geen rechtstreekse is. Staatkundige, juridische, geografische, culturele en religieuze factoren spelen een intermediaire of complicerende rol en kunnen bijdragen tot specifieke invullingen. Themata, die op het eerste oog niet van economisch- of sociaal-historische aard zijn, dienen in het plan te worden opgenomen indien zij wijzen op voorwaarden voor of consequenties van economische ontwikkeling of sociale verandering. Bij het onderzoek naar zulke kwesties dienen in de vraagstelling de relaties tussen economische activiteit, welvaart en welzijn voorop te staan, zodat bij voorbaat vast staat dat de betreffende studies bijdragen tot verheldering van het centrale onderzoeksthema. Het onderzoeksobject wordt in dergelijke gevallen binnen een economische en maatschappelijke context en in mindere mate genre-specifiek onderzocht.

Er is nog een andere stap te zetten. Deelonderzoeken geven slechts partieel zicht op de onderzochte relatie. De resultaten moeten geleidelijk ineen worden geschoven. Uiteindelijk dienen detailonderzoeken de grondslag te leveren voor publicaties met een hoger abstractieniveau in de vorm van een typologie van de aangetroffen samenhangen tussen economische activiteit, welvaart en welzijn in de nieuwe en nieuwste tijd.

Heel essentieel is tenslotte de verbreding van de documentatie. Tot in het derde kwart van de twintigste eeuw was de bemoeienis van de overheid met het economisch leven en het welzijn beperkt en eenzijdig. Dat heeft tot consequentie dat de documenten daarover, in

overheidsarchieven aangetroffen, leemten vertonen en eenzijdig zijn. De schriftelijke nalatenschap van direct betrokkenen, hun taal en de overblijfselen van hun inspanningen in de vorm van realia dienen de documentatie afkomstig van de overheid aan te vullen. Het verzamelen, ordenen, documenteren en systematiseren van zulke gegevensbestanden vatten wij samen onder de term infrastructuur versterkend onderzoek.

Methodisch worden voorshands geen beperkingen aangebracht. Gebleken is dat klassieke beschrijvingen van historische discoursen evengoed tot spectaculaire resultaten kunnen leiden als de toepassing van geavanceerde statistische technieken. Ook is duidelijk geworden dat documentatie die afwijkt van het bronnenmateriaal dat historici gewoonlijk gebruiken, zoals de lokale woordenschat, relicten van ambachtelijke productiewijzen en bodemvondsten, zeer verscheiden ontsluitingstechnieken vergt, zodat ook om die reden geen methodische voorschriften kunnen worden opgelegd. De noodzaak de maatschappelijke werkelijkheid nu eens op te diepen uit niet-coherent bronnenmateriaal, dan weer uit seriële bronnen, dwingt tot vindingrijkheid bij de keuze van methoden van bewerking. Steeds dient te worden nagegaan of een bepaalde documentatie zich leent voor het toepassen van geavanceerde bewerkingswijzen en hoe automatische dataverwerking daarvoor kan worden benut.

Drie niveaus zijn derhalve te onderscheiden. Allereerst dient aan de hand van primaire bronnen detailonderzoek plaats te vinden naar vraagstukken van beperkte omvang, van belang voor het verkrijgen van inzicht in het centrale thema. Vervolgens moet stap voor stap de samenhang tussen deze detailonderzoeken en die van derden duidelijk worden gemaakt, alsook hun verder reikende betekenis voor het zicht op de relatie tussen economische activiteit, welvaart en welzijn. Tenslotte moeten de randvoorwaarden voor het onderzoek naar het centrale thema worden verbeterd door verspreide gegevens en nieuwe typen data voor geavanceerde bewerking gereed te maken. Vanwege de instituutstraditie van onderzoek op elk van deze terreinen kunnen onderzoekingen, behorend tot elk van deze drie niveaus, deels gelijktijdig worden uitgevoerd.

Perspectief

De planperiode 1995-1998 ging in 1997 zijn laatste fase in. Kort voor de afsluiting ervan zal worden geëvalueerd. Dat zal uiterlijk medio 1998 moeten gebeuren, zodat een nieuw plan van januari 1999 af maatgevend kan zijn.

Hoe de waardering van de resultaten behaald in de jaren 1995-1998 ook moge luiden, wijzigingen van het onderzoeksbeleid zullen noodzakelijk zijn. Daar zijn drie redenen voor te noemen. In het begin van het tweede kwartaal van 1998 vertrekt de directeur. Hij heeft lange tijd mede zijn stempel op het onderzoek gedrukt en in relatief aanzienlijke mate aan de uitvoering bijgedragen. Een nieuwe functionaris zal niet alleen eigen accenten willen zetten, maar ongetwijfeld ook nieuwe ideeën meebrengen.

Voorts zijn tijdens het proces van werving van een nieuwe directeur de banden met de Faculteit der Cultuurwetenschappen aangehaald. De omschrijving van de leerstoel is aangepast. Het accent zal minder op economische geschiedenis en meer op cultuurgeschiedenis en techniekgeschiedenis liggen.

Tenslotte heeft ook het Provinciaal Bestuur van Limburg om een heroriëntatie gevraagd. Deels was dit verzoek ingegeven door de wens een nauwere band tussen U.M en S.H.C.L. tot stand te brengen. Daarvoor zijn inmiddels goede perspectieven geschapen, zoals in de vorige alinea werd aangegeven. Voor een ander deel werd de wens van Gedeputeerde Staten ingegeven door de noodzaak de band tussen S.H.C.L. en het brede veld van in Limburg werkzame lokale en regionale historici te intensiveren.

Naast het aanbieden van een geëigende infrastructuur zal ook een plaats moeten worden ingeruimd voor begeleiding van de alom in Limburg zeer actieve beoefenaren van de geschiedvorsing en de dialectologie.

Mede omdat het nieuwe werkplan met brede uitstraling naar boven en naar beneden diende te worden opgesteld in nauwe samenwerking met de beoogde nieuwe directeur, kon het pas in de loop van 1998 worden geformuleerd. Het is hier niet de plaats er in detail op in te gaan. Er kan slechts worden aangegeven dat het nieuwe plan begrijpelijkerwijs deels andere uitgangspunten zal kennen dan de plannen 1989-1993 en 1994-1998.

Onderzoek in 1997

In 1997 werden zesentwintig publicaties verricht, waaronder twee dissertaties. Veertien publicaties worden gerekend tot de wetenschappelijke publicaties, twaalf tot de vakpublicaties. Het aantal is iets hoger dan in het voorafgaande jaar.

Dissertaties

P.Th.R. Mestrom, *Uurwerken en uurwerkmakers in Limburg 1367-1850*, Leeuwarden/Mechelen 1997, XLVII + 331 pag., ill., diskettes. Promotoren: J.C.G.M. Jansen en C.A. Grimbergen.

W.J.M.J. Rutten, *De vreselijkste aller harpijnen. Pokkenepidemieën en pokkenbestrijding in Nederland in de 18e en 19e eeuw*, Wageningen 1997, XX + 559 pag. Promotor: A.M. van der Woude.

Wetenschappelijke publicaties

P.A.F. van Veen, Nicoline van der Sys en H. Crompvoets, *Etymologisch woordenboek*, Utrecht/Antwerpen, Van Dale Lexicografie, tweede druk.

J.C.G.M. Jansen, *Brabantse en Limburgse geschiedenis in vergelijking*, in: *Reflecties over twee eeuwen geschiedenis, Noord-Brabant 1796-1998*. Voordrachten gehouden bij de presentatie van de drie delen van de *Brabantgeschiedschrijving, 's-Hertogenbosch*, provincie Noord-Brabant, 1997, pp. 27-31.

H.H.A. van de Wijngaard en R. Belemans, *Het dialectboek 4. Nooit verloren werk. Terugblik op de reeks Nederlandse Dialectatlassen (1925-1982)*, Groesbeek, Stichting Nederlandse Dialecten, 1997, 184 pag.

H.H.A. van de Wijngaard, *Wegwijzer in H.H.A. van de Wijngaard en R. Belemans, Het Dialectboek 4, o.c., pp. 153-183.*

J.C.G.M. Jansen, Wisselende perspectieven van grensligging in de geschiedenis van de Euregio Maas-Rijn, in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, deel XLII, 1997, pp. 1-14.

H.H.A. van de Wijngaard, Zur Benrather Linie in den Niederlanden, in: *Volkskultur an Rhein und Maas*, jrg. 15, 1996, pp. 45-51.

R. Belemans, P. Slechten, m.m.v. S. Houben, D. Janssen, M. Meyers, V. Mennen, J. Segers en H. van de Wijngaard, *Bibliografie Limburgse Naamkunde*, Bilzen, Heemkundekring Bilisium, 1997, 89 pag. (Tevens verschenen in *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie*, jrg. LXIX, 1997, pp. 371-540).

J.C.G.M. Jansen, Economische geschiedenis van Limburg 1800-1980, in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, deel XLII, 1997, pp. 15-90.

J.C.G.M. Jansen, Harmonisatie van regionale economieën in de jaren 1950-1985, in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, deel XLII, 1997, pp. 105-122.

J.C.G.M. Jansen, De vaandelcollectie van het Sociaal Historisch Centrum, in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, deel XLII, 1997, pp. 123-136.

J.C.G.M. Jansen, Wilt U koffie of thee? Consumentengedrag in Maastricht in de achttiende eeuw, in: *Neha Jaarboek voor economische, bedrijfs- en techniekgeschiedenis*, deel 60, 1997, pp. 69-95.

W.J.M.J. Rutten, Medische politie in een grensstreek circa 1800-1920, in: *Over het verleden, het heden en de toekomst: Van de Oostelijke Mijnstreek naar Oostelijk Zuid-Limburg. Verslag van een mini-symposium ter gelegenheid van 80 jaar KNMG afdeling Heerlen en omstreken*, Hoensbroek 1997, pp. 5-11.

Vakpublicaties

H. Cromptoets, *Dialect en Standaardtaal in Limburg*, afl. 1, *Veldeke* jrg. 71, 1996, pp. 170-174.

H. Cromptvoets, Dialect en Standaardtaal in Limburg, afl. 2, Veldeke jrg. 72, 1997, pp. 33-37.

H. Cromptvoets, Dialect en Standaardtaal in Limburg, afl. 3, Veldeke jrg. 72, 1997, pp. 71-75.

H. Cromptvoets, De 'erkenning' van streektalen in het bijzonder van het Limburgs, in: Uvver plat jekald, uitg. Stichting Kirchröadsjer Dieksiejoneer, Kerkrade 1997, pp. 10-16.

Ton van de Wijngaard, 'Makai, radong, taat'. Romaanse leenwoorden in het Limburgs, in: Uvver plat jekald, uitg. Stichting Kirchröadsjer Dieksiejoneer, Kerkrade 1997, pp. 119-126.

Ton van de Wijngaard, Mestreechter spreekwäörd en gezègdes, in: Veldeke jrg. 72, 1997, pp. 54-55.

Ton van de Wijngaard, Kirchroa en der nuie Dieksiejoneer, in: Veldeke jrg. 72, 1997, pp. 113-114.

Rob Belemans, Vicky van den Heede en Ton van de Wijngaard, Automated dialect mapping in the three southern Dutch dictionaries, in: J. van Marle, J. Berns en G. Booij (red.), Book of Abstracts, second international congress of dialectologists and geolinguists, Amsterdam 1997, p. 54.

J. van den Boogard, Het huis met de pelikaan. Maastricht, Stichting Historische Reeks, 1997, 36 pag., ill. (= Maastrichts Silhouet 42).

J. van den Boogard, Soli Deo Gloria, deel I. Romaanse sculptuur in Maastricht, Maastricht 1997, 16 pag.

J. van den Boogard, Soli Deo Gloria, deel II, Ubi iacent reliquie uit de schatkamer van de Onze Lieve Vrouwekerk, Maastricht 1997, 15 pag.

W.A.A. Mes, De Koepelkerk. Maastricht, Stichting Historische Reeks, 1997, 56 pag., ill. (= Maastrichts Silhouet 46).

Tentoonstellingen en films

J. van den Boogard, Limburg. Het leger in beeld. Gehouden van 30 september tot 9 oktober te Maastricht naar aanleiding van de Informal Meeting of NATO-Ministers of Defence op 1 en 2 oktober en samengesteld in opdracht van het Ministerie van Defensie van Nederland en de Provincie Limburg.

J. van den Boogard, Vrede van Münster 350 jaar. Productie, research, teksten en regie van een videofilm. In samenwerking met H. Haenen.

Mede dankzij redactionele werkzaamheden van medewerkers van het S.H.C.L. verscheen in 1997 nog het 60ste deel van het Neha-Jaarboek (Amsterdam 1997, 408 pag.) alsmede enige boekbesprekingen, tezamen 23 pagina's druks omvattend.

Woordenboek van de Limburgse Dialecten

In 1965 benoemde de Katholieke Universiteit Nijmegen (K.U.N.) een medewerker met als opdracht een Woordenboek van de Limburgse Dialecten samen te stellen. Onder Limburgs dialect werden verstaan de dialecten, gesproken in de gemeenten gelegen binnen de provincies Nederlands-Limburg en Belgisch-Limburg. De voortgang van de werkzaamheden liet evenwel te wensen over zodat de K.U.N. in 1980-1981 besloot het project te beëindigen. Omdat grote delen van het dialect, te weten de vaktalen, op het punt stonden te verdwijnen, zodat de regionale taalschat niet op een later tijdstip kon worden beschreven, is dit besluit slechts ten dele geëffectueerd. Het bleef bij een reorganisatie. Het Provinciaal Bestuur van Nederlands-Limburg droeg in 1983 aan het S.H.C.L. op het project samen met de K.U.N. voort te zetten, op zodanige wijze dat voltooiing van de twee delen van het Woordenboek, de vaktaal omvattend, binnen een redelijke termijn in uitzicht zou komen.

Het W.L.D. omvat evenwel drie delen: de agrarische vaktaal, de niet-agrarische vaktaal, afkomstig uit ambachtelijke en industriële beroepsgroepen, en de algemene woordenschat. Het Woordenboek wordt volgens een thematisch beginsel samengesteld, hetgeen betekent dat elk lemma opent met een cultuur- en techniek-historische

inleiding op het te beschrijven fenomeen, waaraan naar gemeenten geordend tenminste de in dialecten aangetroffen heteroniemen met hun uitspraak worden gevoegd. De nauwkeurige beschrijving van de taalkundige consequenties van lokale c.q. regionale verschillen in de uitoefening van agrarische, ambachtelijke en industriële beroepen en de cultuur- en techniek-historische inleiding op de lemmata deed het project aansluiten bij de wetenschappelijke doelstellingen van het S.H.C.L., zodat de opdracht van het Provinciebestuur kon worden aanvaard.

Het W.L.D. is een gedrukte databank en beoogt voorwaarden te scheppen voor dialectonderzoek, cultuur-historisch onderzoek, sociolinguïstisch onderzoek en het voeren van een door de aanwijzing als streektaal van het Limburgs in 1996 urgent geworden dialectbeleid. De laatste jaren is veel aandacht besteed aan het versnellen van het werktempo door een efficiëntere organisatie van de werkzaamheden. Dit leidde tot het toevoegen van een klankinleiding. De klankinleiding bestaat uit kaarten met toelichting op de regels die plaatselijk worden gevolgd bij verklanking van homoniemen - woorden uit het A.B.N., die in een dialect slechts enigszins anders worden uitgesproken - en die verder in het W.L.D. niet worden beschreven. De klankinleiding reduceert derhalve de omvang van de afleveringen en doet de voorbereidingen sneller verlopen.

Tot laatst genoemd doel strekten ook andere maatregelen. De redactionele werkzaamheden aan het W.L.D. worden gaandeweg met behulp van automatiseringstechnieken uitgevoerd. Zo is programma-tuur beschikbaar met een uit 127 lettertekens bestaand alfabet, zodat alle in de Limburgse dialecten aangetroffen klankverschillen grafisch kunnen worden weergegeven. Het daartoe ontwikkelde automatiseringssysteem sluit aan op dat, welke wordt toegepast bij de beschrijving van het Woordenboek van de Brabantse Dialecten (W.B.D.), eveneens te Nijmegen (K.U.N.) in uitvoering, en het Woordenboek van de Vlaamse Dialecten (W.V.D.), dat wordt samengesteld aan de Rijksuniversiteit te Gent. Aldus ontstaat een samenhangend cluster van databanken, waarin na voltooiing van W.L.D., W.B.D. en W.V.D. op een centrale plaats nieuwvormingen kunnen worden toegevoegd. De samenwerking tussen W.L.D., W.B.D. en W.V.D. wordt begeleid door Rewo, een orgaan van de Nederlandse Taalunie, dat beoogt de verschijning van regionale woordenboeken te stimuleren.

De druk van de afleveringen wordt verzorgd met financiële steun van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (N.W.O.), zodat de tijd die verloopt tussen het gereedkomen van een aflevering en zijn verschijnen op de markt niet geheel in de hand is te houden.

Er wordt volgens een strikte planning gewerkt. In de laatste weken van 1991 vroeg het Provinciaal Bestuur van Nederlands-Limburg om een plan voor het volledige W.L.D. tot aan zijn voltooiing, die bij voorkeur vóór de eeuwwisseling zijn beslag zou moeten krijgen.

In de Nota Afronding W.L.D. is uiteengezet dat de voltooiing van alle afleveringen van W.L.D. I en II tot eind 1996 zou duren bij een inzet van vier redacteurs. Vanaf de tweede helft van 1995 zou W.L.D. III kunnen worden aangevat. Dit deel omvat het dialect van de omgangstaal en van verschijnselen uit het dagelijks leven. Het deel opent met de klankinleiding die inzicht geeft in de niet te behandelen homoniemen, waarvan er in de algemene woordenschat veel voorkomen. Het dient in concept gereed te zijn op het moment dat de afleveringen van deel III worden aangevat. Ook dient alsdan het computerprogramma zodanig te zijn verbeterd dat de database in staat is

- * de gegevens zodanig op te slaan dat zij volgens alle relevante parameters kunnen worden geordend;

- * er een gedetailleerd diatopisch gebiedswoordenboek uit kan worden afgeleid;

- * de gegevens automatisch kunnen worden gekarteerd.

Omdat alleen de programmatuur in gebruik bij het W.V.D. al aan deze voorwaarden voldeed, was een aanpassing van de software van het W.L.D. noodzakelijk. Zoiets leek slechts een beperkte inspanning te vergen. Dit bleek veel te optimistisch gedacht. De bij W.L.D. en W.B.D. in gebruik zijnde hardware bleek niet geëigend de W.V.D.-software storingsvrij te laten draaien. Ogenschijnlijk eenvoudige aanpassingen leverden telkens opnieuw teleurstellingen op. Diverse afleveringen konden niet op het voorziene tijdstip worden afgewerkt. Doordat de invoer van data ongestoord doorging, mag worden verwacht dat de ogenschijnlijk verloren tijd zal worden ingehaald. Doordat ook de drukker moderniseerde, ontstond een probleem met de conversie van het cartografisch materiaal. Het ontwerpen van een nieuwe grondkaart leverde onverwacht veel hoofdbrekens op.

En passant diende ook overeenstemming te worden bereikt over de aard en de omvang van de reductie van de fonetische documentatie van de drie Grote Regionale Woordenboeken op zodanige wijze dat een uniforme gebruikersvriendelijke, dynamische en gemakkelijk tot een lokaal of regionaal handwoordenboek te herleiden documentatie ontstaat. Dankzij financiële steun van Rewo werd een oplossing voor deze vraagstukken gevonden.

Met vier redacteuren leek het werk vóór het einde van de twintigste eeuw te kunnen worden voltooid. Ook in dit opzicht deden zich evenwel tegenslagen voor. De medewerkster, belast met de voorbereiding van de klankinleiding, werd gefinancierd uit middelen, toegezegd door de Vlaamse Minister van Onderwijs. De betaling daarvan stagneerde zozeer dat de medewerkster meende te moeten uitzien naar meer zekerheid omtrent haar arbeidsplaats. Haar ontslagbrief en het bericht van de Vlaamse Minister-President dat tot uitbetaling van het toegezegde subsidie zou worden overgegaan, kwamen op dezelfde dag binnen. De vreugde over de ene brief werd getemperd door teleurstelling over de andere, want de samenstelling van de klankinleiding die een lange inwerkperiode vergt, is aanzienlijk vertraagd. Begin 1997 slaagde de Katholieke Universiteit Leuven erin de Vlaamse Minister van Wetenschappen te bewegen gelden beschikbaar te stellen die toereikend zijn om gedurende vier jaar te voorzien in de behoefte aan een vierde medewerker. Rekening houdend met alle tegenslagen kan thans een einddatum voor het W.L.D. in 2001 worden voorspeld.

Een begeleidingscommissie, bestaande uit mr J. Smeets, voorzitter, prof. dr J. Goossens, begeleider, prof. dr J. Cajot, vertegenwoordiger van Belgisch-Limburg, prof. dr A. Weijnen, oud-directeur van de Nijmeegse Centrale voor Dialect- en Naamkunde (N.C.D.N.), prof. dr A.M. Hagen, directeur N.C.D.N., drs F.A.G. Walraven, voorzitter van de Vereniging Veldeke, en prof. dr J.C.G.M. Jansen, directeur van het S.H.C.L., droeg zorg voor de bewaking van de voortgang van het project en de wetenschappelijke kwaliteit.

In 1997 werden van het eerste deel van het W.L.D. (agrarische vakterminologie) aflevering 9: het kleinvee, van de hand van H. Crompvoets en W.L.D. II-11: houtbewerking, van de hand van drs H.H.A. van de Wijngaard in druk gegeven. Beide afleveringen verschijnen als gevolg van technische problemen pas in 1998.

De werkzaamheden aan het W.L.D. werden in 1997 uitgevoerd door dr H. Cromptvoets, dr J. Kruijsen, drs H.H.A. van de Wijngaard en mevrouw M. Ooms, lic. prof. dr J. Goossens (Leuven-Münster) en prof. dr A. Hagen (K.U.N.) stonden in voor de wetenschappelijke begeleiding.

Bijzondere leerstoel

Medio 1983 werd de directeur van het instituut, dr J.C.G.M. Jansen, benoemd tot bijzonder hoogleraar aan de U.M. met als leeropdracht de Geschiedenis van de westerse samenleving met bijzondere nadruk op structurele verandering in Limburg en aangrenzende regiones.

In het College van Toezicht hebben zitting vanwege de U.M. prof. dr G. de Vries en de dekaan van de Faculteit der Gezondheidswetenschappen prof. dr J. Maarse en vanwege het S.H.C.L. mr H.J.J.M. van der Brugge en prof. dr A.M. van der Woude, voorzitter. Dit college stelde zich op de hoogte van de activiteiten.

De bijzonder hoogleraar heeft zijn aandacht verdeeld over het onderwijs en de begeleiding van onderzoeksprojecten, waaronder een aantal dissertaties. Die inspanningen loonden. De dissertatie van drs R. Mestrom, getiteld Uurwerken en uurwerkmakers in Limburg 1367-1850, werd op 3 oktober 1997 aan de U.M. verdedigd. Drs H. Renes legde in november de eindversie voor van een dissertatie getiteld Landschappen in Peel en Maas. Een toegepast historisch-geografisch onderzoek in het streekplangebied Noord- en Midden-Limburg. Deze dissertatie, waarvan prof. drs J. Vervloet promotor is en de houder van de bijzondere leerstoel namens S.H.C.L. co-promotor zal in de tweede helft van 1998 aan de L.U.W. te Wageningen worden verdedigd. De onderwijsactiviteiten hielden vooral verband met enkele wetenschapsstages. Anders dan gebruikelijk hoefde niet te worden uitgegaan van een heel beperkte historische voorkennis. Een intensieve begeleiding was soms toch nodig omdat een kandidate geen onderzoekservaring had. Regelmatig wordt ten behoeve van meerdere faculteiten inhoudsdeskundige ondersteuning gegeven, voornamelijk ten behoeve van onderzoeksprojecten.

De hoogleraar had zitting in een promotiecommissie te Wageningen. Hij was betrokken bij de toekenning van een wetenschappelijke prijs van de Belgische Boerenbond te Leuven.

Bijzondere aandacht werd besteed aan de stimulering van grensoverschrijdend sociaal- en economisch-historisch onderzoek. Daarover werd op instigatie van de Studievereniging voor sociaal-economische geschiedenis in Nederland, de Belgische Vereniging voor sociale en economische geschiedenis en de Gesellschaft für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte medio september 1995 in Maastricht een congres gehouden over 'Economische betrekkingen in grensregio's in een industrieel tijdperk, 1750-1965'.

De noodzaak van verder onderzoek op dit terrein, die evident aan de dag trad, bewoog de drie verenigingen ernaar te streven in Benelux-verband een organisatie op te zetten die de verdieping van de tijdens het congres geëtalende resultaten zal nastreven. De Minister van Buitenlandse Zaken van het Groothertogdom Luxemburg reageerde enthousiast. Zijn Belgische en Nederlandse collega's zijn hem echter niet bijgefallen. Op instigatie van de inspecteur-generaal van het onderwijs, prof. dr F. Mertens, is het project vervolgens ingeschoven in een initiatief van prof. dr H. Lademacher te Münster van belang voor Nederland, Vlaanderen en drie Duitse deelstaten. De bijzonder hoogleraar participeert in de voorbereidingscommissie.

Jaarboek

De Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg verheugen zich in een ruime belangstelling. Hoewel ook in 1997 een klein aantal geïnteresseerden om economische redenen zijn abonnement opzegde en enige trouwe lezers ons ontvielen, nam het aantal contribuanten dankzij spontane meldingen en wervingsactiviteiten hoegenaamd niet af. Een vijftigtal abonnees is afkomstig uit het buitenland. De oplage van het jaarboek beliep 1.000 exemplaren. Het XLIIe deel van de Studies kon in november 1997 worden verzonden. Het aanbod aan kopij was iets minder overvloedig dan in de laatste twee jaar.

Deel XLII van de Studies bevatte een vijftal artikelen:

- J.C.G.M. Jansen, Wisselende perspectieven van grensligging in de geschiedenis van de Euregio Maas-Rijn.
- J.C.G.M. Jansen, Economische geschiedenis van Limburg 1800-1980.
- Annemiek Klijn, Sjeng Tans: martelaar, held, heilige.

- J.C.G.M. Jansen, Harmonisatie van regionale economieën in de jaren 1950-1995.
- J.C.G.M. Jansen, De vaandelcollectie van het Sociaal Historisch Centrum.

Daar werd een viertal boekbesprekingen aan toegevoegd.

Het Jaarverslag 1996 van het S.H.C.L. besloot het Jaarboek. Het werd typografisch verzorgd door de dames M.M.A. Mathissen en E.M. Muyres-Schilder van onze eigen dienst en gedrukt door de Handelsdrukkerij van 1874 te Leeuwarden. De omvang was VI + 218 pagina's. Door het gebruik van een geautomatiseerd typografisch procédé waren de drukkosten bescheiden. Daar stond tegenover dat door onze medewerkers heel wat editing-werkzaamheden moesten worden verricht.

Maaslandse Monografieën

De activiteiten van de Stichting Maaslandse Monografieën waren ook in 1997 van belang. Er was een groot aanbod aan kopij. Alle manuscripten waren omvangrijk. Eén is bovendien rijk geïllustreerd. Het oplossen van technische en editing problemen vroeg veel zorg en was tijdrovend. Voor de aanpassingen is de inzet van gespecialiseerde krachten onontbeerlijk. Maaslandse Monografieën prijst zich gelukkig dat het S.H.C.L. haar daarbij trouw te hulp schiet.

Twee delen zagen het licht:

59. Robert Nouwen, Tongeren en het land van de Tungri (31 v. Chr.-284 n. Chr.), Eisma b.v., Leeuwarden/Mechelen, XXXII + 325 pag., ill., kaarten.
60. P.Th.R. Mestrom, Uurwerken en uurwerkmakers in Limburg 1367-1850, Eisma b.v., Leeuwarden/Mechelen, XLVIII + 331 pag., ill., diskettes.

Beide studies verschenen in een oplage van 1.500 exemplaren. Aan het einde van het verslagjaar was daarvan 90% verkocht.

De afzet van de boeken baart het bestuur overigens ernstig zorgen. De interesse voor het algemene boek taant. Gerenommeerde boekhandels sluiten hun deuren, andere beperken het assortiment. Nieuwe distributiekanaalen ogen veelbelovender dan zij zijn.

De daling van de prijs door de toepassing van een geautomatiseerde typografie en intensieve publiciteitscampagnes brachten een beschei-

den verbetering in de afzet. De administratrice mevrouw A.L.E. Stols-Damoiseaux getroostte zich veel inspanningen om de verkoop weer enigszins op te stuwen. Daar moest het bij blijven. De idee de reeks meer en meer te vullen met populaire werken vond bij de redactie geen weerklank. Het bestuur volgde dit advies. De goede naam van de serie kan vlug verloren gaan. De financiële risico's worden er beslist niet geringer door. Kwaliteit dient voorop te staan. Een internationaal samengestelde visitatiecommissie voor de historische wetenschappen in Nederland roemde in 1994 Maaslandse Monografieën niet zomaar als 'an important contribution to historical research'. Vaste afnemers mogen hoog kwalitatieve producten blijven verwachten. Kassuccessen zijn daar echter niet onder. Bestuur, Redactie en Raad van Advies trachten vervolgens nieuwe perspectieven te openen door fondswerving en sponsoring. Die is zo succesvol dat de continuïteit van de stichting voor meerdere jaren blijft gegarandeerd.

Het Bestuur van de Stichting werd begin 1996 gevormd door ir D.J. van Waes, voorzitter, prof. dr J.C.G.M. Jansen, secretaris, A.F. Henrar, penningmeester, mr H.J.J.M. van der Bruggen, dr A.M.J.A. Berkvens en dr G.C.P. Linssen. Heel het jaar door stond W. Pécasse het Bestuur terzijde als adviseur. In de zomer van 1997 voelde dr G.C.P. Linssen zich genoopt zijn functie, die hij bijna vijftientig jaar lang met bijzondere inzet en opmerkelijk succes had vervuld, neer te leggen. Het Bestuur ziet met erkentelijkheid terug op een hoog gemotiveerd medebestuurder. Hij werd opgevolgd door drs F.L.J.F. Jadoul. In de vacature Huyben werd dr J.G.C. Venner benoemd. Het bestuur vergaderde vijf keer.

De Redactie werd gevormd door prof. dr A.M. van der Woude, voorzitter, mevrouw dr J.C. Dekker, dr M. van der Eycken, prof. dr A.Fl. Gehlen, dr J.J. de Jong, drs L. Smets, dr P.J.H. Ubachs en prof. dr R. van Uytven. De Redactie vergaderde eenmaal. Mevrouw Dekker en de heren De Jong en Rutten traden in 1997 toe. De heren Vandevelde en Smets gaven te kennen te willen uittreden.

De Raad van Advies bestond uit Gouverneur mevrouw H. Houben-Bertrand, Commissaris der Koningin mr B.J.M. baron Van Voorst tot Voorst, prof. dr C. Bruneel, prof. dr H.F.J.M. van den Eerenbeemt, prof. dr W. Janssen, prof. dr A. Labrie, prof. dr H. de Schepper, prof. dr M.G. Spiertz en prof. dr H. baron Van der Wee. De heren Bruneel en Labrie traden in 1997 toe.

Het aantal vaste afnemers bleef omstreeks 1.200 bedragen. Het Bestuur van de Maaslandse Monografieën zag zich geruggesteund door de samenwerking met Eisma b.v. te Leeuwarden die sedert medio 1988 optreedt als uitgever van de Stichting. De dames M.C. Mommers-Bakker, I.J.L. Frints en E.M. Muyres-Schilder verwierven zich grote verdiensten bij het persklaar maken van manuscripten en de typografische voorbereiding van de druk van in 1997 verschenen werken. De administratie en de marketing werden verzorgd door mevrouw A.L.E. Stols-Damoiseaux. VB-Groep Accountants controleerden de administratie en stelden de jaarrekening samen.

Samenwerking op wetenschappelijk terrein

Aan de samenwerking met de U.M. is bijzondere aandacht besteed. Tussen beide instellingen was in de loop van de jaren al een aantal ad hoc samenwerkingsverbanden tot stand gebracht. Zij spitsten zich toe op medewerking aan onderwijs en onderzoek en op bibliothecaire samenwerking. In 1997 werden deze samenwerkingsvormen aanmerkelijk versterkt en geïstitutionaliseerd. Wat de bibliothecaire samenwerking betreft was dit al eerder gebeurd. Het S.H.C.L. participeerde aanvankelijk slechts in het L.B.S.-samenwerkingsverband, waaraan naast de U.M., de hogescholen, de Stadsbibliotheek Maastricht en enige wetenschappelijke instellingen deelnamen. Dankzij de L.B.S.-samenwerking konden docenten en studenten van Limburgse instellingen voor wetenschappelijk onderwijs en onderzoek de catalogus van de U.M. en het S.H.C.L. in eigen omgeving consulteren. Mede dankzij deze service werd vooral door medewerkers en studenten van de U.M. gebruik gemaakt van de diensten van het S.H.C.L. Inmiddels staat de geïntegreerde catalogus van U.M. en S.H.C.L. ook op Internet. In beginsel is wereldwijd raadpleging mogelijk. In de praktijk komt het neer op raadplegingen vanuit Nederland, België en het westelijk deel van Duitsland. De Faculteit der Cultuurwetenschappen bleek in 1997 zeer geïnteresseerd in verdere uitbouw van de samenwerking op het terrein van onderwijs en onderzoek. Hun studenten treffen hier ook mogelijkheden voor archiefonderzoek en treffen er een bibliotheek die wonderwel aansluit op de U.M.-collectie en zonder noemenswaardige extra inspanningen consulteerbaar is. Het was wenselijk vraag en aanbod nauwer op elkaar te laten aanslui-

ten. De intensieve contacten in het kader van de benoeming van een nieuwe directeur en de herbezetting van de bijzondere leerstoel gaf gelegenheid de samenwerking te institutionaliseren. Overeengekomen werd de S.H.C.L.-leerstoel te realloceren. Zij zal vanaf medio 1998 bij de Faculteit der Cultuurwetenschappen zijn ondergebracht. De omschrijving van de leerstoel zal nauwer aansluiten bij de behoefte van de Faculteit. Cultuurgeschiedenis en techniekgeschiedenis krijgen meer accent.

Op termijn hopen het bestuur van S.H.C.L. en het Faculteitsbestuur nog een volgende stap te zetten. S.H.C.L. en Faculteit streven naar een herhuisvesting binnen afzienbare tijd. Gezamenlijke huisvesting wordt niet slechts toegejuigd, maar bewust nagestreefd.

De uitvoering van de liëringsovereenkomst van 12 juni 1990 tussen de U.M. en het S.H.C.L., die met terugwerkende kracht per 1 januari 1990 in werking trad, verliep ook in 1997 voorspoedig.

Ook op andere terreinen kon meer klantgericht worden gewerkt. Dankzij de medewerking van de wethouder van Sociale Zaken van Maastricht, drs Th. Bovens, kon in oktober 1996 worden gestart met een documentatieproject ten behoeve van de monumentenzorg. Bij de voorbereiding van restauraties en aanpassingen ten behoeve van gebruik voor andere dan de oorspronkelijke doelstelling van monumenten van jonge bouwkunst blijkt gewoonlijk dat een flink deel van de noodzakelijke technische gegevens ontbreekt. Tegen hoge kosten worden zij door adviesbureaus gereconstrueerd. Achteraf blijkt evenwel nogal eens dat ontbrekende data geheel of ten dele in door het S.H.C.L. bewaarde collecties aanwezig zijn. Het leek nuttig de betreffende collecties adequaat te ontsluiten. In nauwe samenwerking met het Monumenten Selectieteam van de Provincie Limburg is daartoe een documentatieproject gestart. Het gemeentebestuur van Maastricht stelde er Melkert I-middelen voor beschikbaar. In 1997 werd een derde medewerker ten behoeve van dit project aangesteld. De samenwerking met andere onderwijsinstellingen werd voortgezet. Contacten met de dagopleiding geschiedenis aan de Hogeschool Katholieke Leergangen te Sittard hebben er toe geleid, dat het S.H.C.L. voor geschiedenisstudenten van deze instelling mogelijkheden schept voor praktisch onderzoek, waarvan ook in 1997 dankbaar gebruik werd gemaakt. In het bijzonder worden de stagemogelijkheden en de faciliteiten aan docenten die een nascholing volgen gewaardeerd. De contacten met diverse historische verenigingen en

instellingen, met pers, televisie en radio ontwikkelden zich voor-
spoedig. Door ruilovereenkomsten en instructies in de mogelijkheden
die de S.H.C.L.-collecties lokale historici bieden, werden zij ver-
sterkt.

Evenals in voorgaande jaren werd deelgenomen aan wetenschappe-
lijke bijeenkomsten, vergaderingen, studiedagen en congressen in
binnen- en buitenland om zo het contact met collega's in Nederland,
België en het Rijnland te intensiveren.

J.C.G.M. Jansen, W.J.M.J. Rutten en J.J.F. van den Boogard hielden
een half dozijn voordrachten voor diverse gremia, in en buiten de
provincie. De erkenning van het Limburgs als streektaal had tot
gevolg dat diverse persorganen en radiostations dr H.J.G. Cromptvoets
om reacties vroegen en hem interviewden. In Horst en Venlo verz-
orgde hij bovendien spreekbeurten over aspecten van de Limburgse
dialekten.

VERSLAG VAN DE DIENSTVERLENING

Archief

De explosieve groei van de archiefbestanden, bewaard door het
S.H.C.L., heeft het Bestuur al omstreeks 1990 genoopt maatregelen
te treffen. Er vindt een strenge afweging plaats voordat tot overname
wordt overgegaan. De schoning van de over te nemen bestanden
krijgt bijzondere aandacht. Geregeld wordt gezien of de overdracht
enige tijd kan worden uitgesteld, danwel of er mogelijkheden bestaan
de documenten elders onder te brengen. Dit beleid heeft slechts
magere vruchten afgeworpen. De omvang van de archiefbestanden
groeide sinds 1991 wel minder snel, maar er is hoegenaamd geen
depotruimte meer beschikbaar.

Er waren enkele factoren die tegengaten: te vaak werden zeer om-
vangrijke collecties aangeboden, die in allerijl moesten worden
overgenomen. In zulke gevallen is het ondoenlijk al vóór de overna-
me alle selectiecriteria toe te passen omdat de daarvoor noodzakelijke
werkruimte en tijd ontbreken. Ook is het personeelsbestand te klein
om allerlei grote archieven dadelijk optimaal te kunnen schonen. Er
zullen criteria voor de collectievorming moeten worden opgesteld.
Dat kan ook, want voor het hele veld van de sociale, de economische

en de culturele geschiedenis zijn voor de nieuwe tijd, van ongeveer 1850 tot 1980, basiscollecties aanwezig. Een grondig onderzoek zal uitsluitel moeten bieden over de vraag welke gedeelten nadere versterking behoeven, waar status quo de voorkeur geniet en waar zelfs reducties mogelijk zijn zonder enige schade voor de kwaliteit van het onderzoek. Het bestuur hoopt nog voor de eeuwwisseling een gedetailleerd collectieprofiel en collectieplan te kunnen aanbieden. Op basis daarvan zullen ook prioriteiten voor ordening en ontsluiting worden geformuleerd.

Daarmee was het probleem voor de korte termijn evenwel nog verre van opgelost. Een aantal instellingen, dat eerder al omvangrijke collecties overdroeg, zag zich om uiteenlopende redenen genoopt bij het S.H.C.L. gastvrijheid te zoeken voor aanvullingen.

De verhuizing van Symbiose naar Sittard leverde 53 strekkende meter op, afkomstig van diverse maatschappelijke organisaties. Belangrijke archieven die werden verworven van instellingen die niet eerder deponeerden waren het bestuursarchief van Ons Limburg (20 m), het archief van het Centraal Ziekenfonds te Sittard en zijn voorgangers (5 m), het archief van de Algemene Bond van Werkers te Heerlen (7 m), het archief van de Limburgse Katholieke Vrouwenbeweging en haar voorgangers te Sittard (10 m), het archief van de Stichting Sportservice te Sittard (8 m), dat van de Provinciale Bibliotheekcentrale te Roermond (25 m) en dat van Liose te Maastricht (40 m).

De aanwinsten omvatten in totaal 239 meter. De vijftien aanvullingen namen daarvan 47% voor hun rekening. Schoningswerkzaamheden leverden 60 meter ruimtewinst op, zodat een netto accres van 511 meter resteerde. In totaal worden thans 179 archieven, tezamen omvattend 5.000 meter, beheerd.

De grote zorg die moest worden besteed aan de schoning van te verwerven archieven nam niet weg dat ook met de archiefordening voortgang kon worden gemaakt.

Mevrouw Peeters voltooide de ordening van het archief van Lou Maas en Mia Maas-Brennenraedts, ook al ontving ze tot op het laatste moment aanvullingen. Geassisteerd door dr J.F.R. Philips slaagde zij erin de geschreven nalatenschap van pater dr Remigius Dieteren te inventariseren.

M. Wijnen ordende de archieven van het Regionaal Instituut voor Maatschappelijk Werk te Venray en dat van de bank Haffmans en Steegh te Venlo. De in 1996 en 1997 ontvangen aanvullingen op het

Lozo-archief verwerkte hij in de overzichtslijsten. Nog altijd is het hem niet mogelijk een definitieve beschrijving te maken. Lozo laat van jaar tot jaar aanvullingen bezorgen, zelfs op dossiers van vóór de Tweede Wereldoorlog.

W. Mes vervaardigde gaande de overname van het archief een toegangslijst op het archief van de Algemene Bond van Werknemers te Heerlen.

De heren P. Arnold, X. Cerfontein en C. Lit stelden tijdens hun documentatiewerkzaamheden plaatsingslijsten samen van het archief van de Kleiwarenfabriek De Valk b.v., eerder geheten N.V. Dakpannen- en Kleiwarenfabriek De Valk v/h J. Meuwissen te Echt (1900-1984), van de aanvullingen op de archieven van de N.V. Russel-Tiglia en N.V. Canoy Herfkens kleiwarenfabrieken te Tegelen (1883-1962), van het archief van de N.V. Tegula, later Tegula b.v. te Tegelen (1862-1986) en van dat van het architectenbureau J.J.M. Turlings te Roermond (1945-1981).

J.J. Compain, een uit Montpellier afkomstige stagiair, wist ten behoeve van de ordening van administratieve bescheiden, aangetroffen in het Céramique-archief, een handzaam overzicht te vervaardigen van de aangetroffen administratieve terminologie (Frans-Nederlands).

De Limburgse overheidsarchieven en de archivaris van het S.H.C.L. kwamen in 1984 overeen tot een taakafbakening te komen: archieven van zuiver lokaal belang horen in gemeentearchieven; is de werkingssfeer breder dan kan een beroep worden gedaan op het Rijksarchief of het S.H.C.L. Die afspraken werken uitstekend voor zover het de zorg voor kerkelijke archieven aangaat. Voor de parochiebesturen is duidelijk dat hun archief bij de gemeentearchieven thuis hoort. Dat ligt anders als het gaat om archieven van bedrijven en particulieren. De ervaring leert dat niet de archivaris uitmaakt waar een bedrijfsarchief moet worden bewaard, maar dat de ondernemer dit bepaalt. Ook de bedrijfsleiding van ondernemingen met puur lokale werkingssfeer geeft soms de voorkeur aan berging bij het S.H.C.L. boven die in een overheidsarchief. Indien geen gehoor wordt gegeven aan deze wensen, dreigt vernietiging van de stukken. Privépersonen zijn in meerderheid gevoelig voor de argumentatie van de archivaris. De samenwerking met de Rijksarchiefdienst werd in 1996 al onderlijnd doordat het Rijksarchief in Limburg en het Sociaal Historisch Centrum gezamenlijk hun diensten via Internet gingen aanbieden. In

1997 vonden diverse vruchtbare gesprekken plaats over samenwerking op het terrein van automatisering. Hoge kosten verhinderden evenwel voorshands de implementatie. De Stichting Beheer Limburgse Archief Toegangen (B.L.A.T.) hoopt in 1998 een plan van aanpak te ontwikkelen.

Bibliotheek

Evenals in vorige jaren ging de bibliotheek in 1997 selectief te werk bij de collectievorming. De niet onaanzienlijke toevloed aan bibliotheekmateriaal kon per saldo worden gereduceerd tot een aanwas die 41 m' plankruimte beslaat. Omvangrijke collecties kwamen uit de nalatenschap van het E.T.I.L. te Maastricht en van prof. dr J.C.G.M. Jansen te Maastricht. Inmiddels geldt ook hier dat het collectieprofiel vanwege ruimtegebrek moet worden toegespitst. Daarbij kan afstemming met bibliotheken in de omgeving een nuttig hulpmiddel zijn, omdat ontdebelling van minder frequent gebruikte tijdschriftbestanden zeker mogelijkheden biedt de ruimte te vinden die nodig is om optimaal te voldoen aan de vraag van de snel wassende stroom gebruikers. Zij vragen naar algemene achtergrondliteratuur voorzover niet aanwezig in de U.M.-collectie of in een van de overige in L.B.S. samenwerkende instellingen en naar unica hier voornamelijk bestaande uit brochures, jaarverslagen en statistische publicaties, omdat dergelijke publicaties voor elk onderzoek essentieel zijn. Voorzover het daarbij gaat om zogenaamde grijze literatuur, drukwerken die nooit in de handel zijn gebracht, is verdere uitbouw van de reeds omvangrijke collecties een opdracht die maximale aandacht blijft verdienen.

De collecties monografieën en statistische publicaties zijn geheel ontsloten. Meer dan drie kwart kilometer tot deze beide groepen behorende boekwerken is ontsloten en via de Pica-catalogus wereldwijd consulteerbaar. Er is veel vraag naar. Het snel stijgend aantal uitleningen attendeerde ons overigens op een bijzondere mogelijkheid voor de S.H.C.L.-bibliotheek om zich te manifesteren. Als gevolg van toenemende beheerskosten en dalende budgetten kochten de wetenschappelijke bibliotheken in Nederland de laatste jaren betrekkelijk weinig buitenlandse werken. Zelfs Engelstalige specialistische werken ontbreken nogal eens. Duits- en Franstalige werken zijn

zeldzaam geworden. Zij komen hier frequent binnen. De collectie vormt een verrijking van het regionaal en zelfs soms van het nationaal bibliotheekbezit. Om die reden is de nadruk gelegd op systematische ontsluiting. De eveneens belangrijke collectie jaarverslagen is ter hand genomen en voor een belangrijk deel in Pica ingevoerd. Van honderden bedrijven, instellingen en organisaties waarvan het archief verloren is, kan uit de jaarverslagen tenminste globaal de gang van zaken worden afgeleid.

Door de Minister van Onderwijs en Wetenschappen is al jaren geleden gesteld, dat de groei van de bibliotheekbestanden in Nederland dient te worden teruggebracht tot nul procent. Hoewel die doelstelling vanwege het karakter van onze bibliotheek, die een typische bewaarfunctie heeft, niet haalbaar is, wordt een beleid gevoerd dat erop is gericht ook bij het S.H.C.L. de groei van de bibliotheek tot een minimum te beperken. Daarom is al sedert 1980 bij de collectionering de nadruk gelegd op de zogenaamde grijze literatuur, waaronder publicaties worden verstaan die niet langs de gebruikelijke kanalen in de handel werden gebracht. Aan opvang van dergelijke publicaties is behoefte. 60% van de aanwinsten heeft betrekking op deze publicaties. Door systematische ontduubeling, het aanleggen van strenge selectiecriteria en het afstoten naar andere bibliotheken kon de feitelijke toename van het bestand in 1997 worden gereduceerd tot 1,6%. De omvang van de bibliotheek is thans 3.360 m'. De boeken beslaan 566 m', de brochures 269 m', de statistische publicaties 185 m', de naslagwerken, bibliografieën en dergelijke 110 m'. Het overgrote deel, 2.230 m', komt voor rekening van de periodieken (tijdschriften, jaarverslagen, seriewerken en dergelijke). Het getal fysieke eenheden heeft de 145.000 overschreden.

De samenwerking met de overige wetenschappelijke bibliotheken in Nederland krijgt gestalte door de deelname van het S.H.C.L. aan de Gezamenlijke Geautomatiseerde Catalogus; als zodanig fungeert het Pica-samenwerkingsverband van de Koninklijke Bibliotheek en de bibliotheken van universiteiten en hogescholen. De daarop betrekking hebbende samenwerkingsovereenkomst loopt tot 2000 en wordt telkens automatisch voor vier jaar verlengd. De samenwerking in een lokaal bibliotheeksysteem, L.B.S.-3, maakt er deel van uit. Dit houdt in dat gebruik wordt gemaakt van een on-line publiekscatalogus, waarin behalve de U.M. ook een aantal in Limburg gevestigde hogescholen en wetenschappelijke bibliotheken, alsmede de Stads-

bibliotheek Maastricht participeren. Elke gebruiker kan zoeken in een bestand met in totaal ruim één miljoen titels.

De omvang van het bibliotheekpersoneel van het S.H.C.L. is klein, zoals blijkt uit een vergelijking van de beheerskosten per aanwezige titel, die slechts een derde bedragen van het landelijk gemiddelde. Het is evident dat zo'n groot verschil niet uitsluitend door lage huisvestingskosten wordt veroorzaakt. De bibliotheek kampt met een tekort aan personeel. Voorzover mogelijk wordt dit manco onderhouden door efficiënte inzet en goede onderlinge samenwerking tussen de medewerkers.

De aanwas van boeken en tijdschriften kwam - zoals voorheen - vooral tot stand via schenkingen. Hieronder volgt een overzicht van de van publicerende instellingen ontvangen jaarverslagen, rapporten, nota's en dergelijke naar sectoren over de jaren 1994-1996. Voor de grotere schenkingen zij verwezen naar de lijst in bijlage I.

	1995	1996	1997
volkshuisvesting	4	3	4
handel, nijverheid, bankwezen	24	27	17
arbeidszaken	2	4	4
overheid, inclusief openbare nutsbedrijven	17	15	11
transport en vervoer	2	-	-
land- en tuinbouw	1	-	-
onderwijs, vorming	1	-	3
cultuur, recreatie	12	8	4
maatschappelijke dienstverlening en samenlevingsopbouw	7	2	-
gezondheidszorg	2	5	4
uitvoeringsorganen sociale wetgeving en verzekering	1	5	3
archiefdiensten en wetenschappelijke instellingen	38	49	52
vrouwenbeweging	2	3	2
pers en uitgeverijen	-	1	1
natuur en milieu	-	1	1

De schommelingen worden deels veroorzaakt door het gebruik om uit zuinigheidsoverwegingen slechts tweejaarlijkse verslagen te publiceren. Het Bestuur dankt alle schenkers voor hun bijdrage aan de opbouw van de bibliotheek.

Documentatie

Traditioneel wordt onder het hoofd documentatie verslag gedaan van het beheer van speciale collecties die volgens de gebruikelijke definities noch tot het bibliotheekbestand noch tot de archivalia behoren. Het gaat behalve om pamfletten, knipsels en affiches onder andere om audio-visueel materiaal, zoals foto's en films, en vaandels. Het meest omvangrijke is zonder twijfel de collectie kaarten, tekeningen en plannen. Deze collecties nemen jaarlijks in omvang toe. Naar schatting zijn er ongeveer 125.000 tekeningen en plannen, waarvan 110.000 op microfiche, een 5.000 kaarten en een even groot aantal tekeningen van objecten uit de sfeer van de kunstnijverheid. De fotocollectie omvat ruim 30.000 eenheden, evenals de knipselcollectie. De overige bestanden zijn aanmerkelijk kleiner maar omvatten bijeen stellig enkele duizenden stuks. Al met al gaat het om omvangrijke bestanden, tezamen ruim 200.000 eenheden groot.

In de loop der jaren is - naar gelang gekwalificeerd personeel beschikbaar was - permanent aandacht besteed aan de materiële verzorging en de ontsluiting van deze collecties. Een zeer groot percentage, 70 à 80%, kan door onderzoekers worden geconsulteerd, zij het slechts met behulp van kaartsystemen die alleen bij een bezoek aan het S.H.C.L. kunnen worden geraadpleegd en waarvan de consultatie tijdrovend is.

Documentatie is echter ook nog wat anders. Het zeer omvangrijke aanbod aan data, opgeslagen in archieven, bibliotheekbestanden en in gemengde collecties zoals de hierboven gereleveerde, dient in een geïntegreerd systeem handzaam te worden ontsloten. Dat is niet louter een kwestie van digitalisering. De wijze van beschrijving van archivalia, bibliotheekgoed en gevarieerd documentatiemateriaal is zo sterk verschillend dat integratie van bestaande systemen onherroepelijk leidt tot over het hoofd zien van voor elk onder de loep genomen thema gewichtige informatie. Het is noodzakelijk de beschrijvingen zelf op elkaar te doen aansluiten.

Met een vorm van systematische geïntegreerde documentatie van data, afkomstig uit heel verschillende bestanden, die dan meteen digitaal wordt opgeslagen, kon in 1996 eindelijk een begin worden gemaakt. Dankzij de aanwezigheid van documentaristen, die werden aangetrokken in het kader van het Melkert I-project waarover hiervoor al werd gesproken, kon per 1 oktober 1996 een begin worden gemaakt met het opzetten van een samenhangend documentatiesysteem voor het materiaal handelend over monumenten van bouwkunst. De eerste uitkomsten zijn zeer hoopgevend. Voor de gebruiker betekent het systeem een onwaarschijnlijk grote besparing van tijd en kosten.

Inmiddels is ook aan de verzorging en ontsluiting van andere delen van de documentaire collecties gewerkt. Dit gold allereerst voor de collectie vaandels, afkomstig van afdelingen van vakbonden en andere sociale organisaties in Limburg. Zij omvat thans 84 stuks. De vaandels zijn doorgaans vijftig tot honderd jaar oud. Lange tijd werden zij in weer en wind rondgedragen bij elke publieke manifestatie van de organisatie wiens naam en doelstellingen zij representerden. Dit heeft zijn sporen nagelaten. Mevrouw D. Lucassen herstelt sinds enige jaren de schade. Vaak krijgt zij te maken met technieken en materiaalgebruik die in onze dagen niet meer voorkomen. Mevrouw M. Vroon, textielrestauratrice van de Schatkamer van de Dom te Aken, bleek bereid haar in te wijden in de geheimen van de conservering van pretentieuze textilia. Eén dag per week loopt mevrouw Lucassen stage in Aken. De resultaten van haar werk kunnen thans wedijveren met die van professionele restauratieateliers.

Een heel andere puur documentaire collectie kon vrijwel geheel digitaal worden ontsloten. Kleine middenstanders en ambachtslieden hebben vaak van hun activiteiten nauwelijks sporen nagelaten. Tot omstreeks 1940 was het in deze kring niet gebruikelijk een uitgebreide boekhouding bij te houden. Van balansen en jaarverslagen was al helemaal geen sprake. Wel was het in deze kring tussen 1890 en 1940 niet ongewoon bij het uitschrijven van facturen briefpapier te gebruiken dat in het hoofd een bondige maar heldere omschrijving geeft van de activiteiten, vaak zelfs verlucht met een foto van het bedrijfsgebouw of van een of meer producten die werden verkocht. Omdat sinds jaar en dag bezoekers van de studiezaal op allerlei manieren poogden informatie over dit soort kleine bedrijven te

vergaren, is uit op zichzelf voor vernietiging in aanmerking komende delen van archieven een collectie briefhoofden aangelegd. Die collectie, die inmiddels over een twee- à drieduizend K.M.O.'s informatie verschaft, is in 1996 en 1997 door een drietal stagiaires vrijwel geheel ontsloten.

Inlichtingen

Er wordt frequent gebruik gemaakt van de diensten van het Centrum. De faciliteiten van de studiezaal en de bibliotheek worden gewaardeerd. Buitenlanders behoren steeds vaker tot de bezoekers. De automatisering van de catalogus van het bibliotheekbezit attendeert hen al dan niet via Internet op uniek documentatiemateriaal. Het aantal bezoekers en gebruikers neemt daardoor van jaar tot jaar toe.

Jaar Aantal bezoekers

1995	741
1996	867
1997	1041

Deze cijfers zijn ontleend aan de bezoekersadministratie in de studiezaal en aan de uitleenadministratie van de bibliotheek. Telefonische en schriftelijke informaties zijn daarin niet begrepen.

In overleg met het personeel is een rooster van werktijden opgesteld, dat het mogelijk maakt de studiezaal van maandag tot en met vrijdag ononderbroken open te stellen van negen uur in de ochtend tot vijf uur in de namiddag. Deze vorm van dienstverlening is vooral van belang voor bezoekers, die een lange reis naar Maastricht moeten maken.

De samenstelling van de gebruikersgroep heeft de laatste jaren slechts geringe wijziging ondergaan. Drievierde van de bezoekers is studerend aan een of andere instelling van onderwijs. Onder hen overweegt de groep die zich voorbereidt op universitaire examens of examens aan hogescholen. Het aandeel van de 'liefhebbers' blijft tamelijk stabiel. De groep die namens een bedrijf of instelling een bezoek aan het instituut brengt, verandert van samenstelling maar vertoont weinig schommelingen in omvang.

De onderwerpen, waarover gegevens werden gezocht, vertonen een toenemende spreiding, al overwegen de onderzoeken, waarin de geschiedenis van Limburg in de twintigste eeuw aan de orde komt. Het is verheugend dat onderzoekers herhaaldelijk bereid zijn het resultaat van hun onderzoek te deponeren. De aanwezigheid van scripties en werkstukken voorkomt het herhalen van hetzelfde onderzoek door studenten van verschillende wetenschappelijke instellingen. Bovendien bevordert het de integratie van de resultaten in algemene studies. Op die manier wordt een geleidelijke voortgang van het onderzoek beter mogelijk.

BIJLAGE I
SCHENKERS VAN BIBLIOTHEEKGOED IN 1997

Katholiek Documentatie- en Onderzoekcentrum	Leuven
Universitäts- und Stadtbibliothek Köln,	
Hochschulschriften und Tauschstelle	Keulen
Economisch Technologisch Instituut Limburg	Maastricht
Provinciaal Bestuur van Limburg	Maastricht
Stichting Historische Reeks Maastricht	Maastricht
Universiteit Maastricht, waaronder M.E.M.I.C.	Maastricht
Gemeente Meerssen	Meerssen
Stichting Rura	Roermond
Mevr. prof. dr G. Devos	Antwerpen
Karl Heinz Böskes-Diebels	Issum (D)
D.W. Jacobs	Heerlen
H.W. Boudewijn	Maastricht
Prof. dr J.C.G.M. Jansen	Maastricht
Dr J.F.R. Philips	Maastricht
A. Tyndall	Maastricht
Dr G.C.P. Linssen	Roermond
L.H. Puts	Roermond
F. Vroemen	Sittard
J.W. Dieteren	Spaubeek
Mevr. M. Bloemen-van der Grinten	Tegelen
A. Weyts	Venray
F. Schols	Weert
J. Eyssen	Maastricht

BIJLAGE II
LIJST VAN AANWINSTEN VAN ARCHIEVEN 1997

Ean

- | | | |
|------|--|-----------|
| 1075 | N.V. Chemische Fabriek, dr A. Haagen te Roermond, 1893-1984 | 1,5 meter |
| 1076 | Werkgroep Homosexualiteit en Geloven Zuid-Limburg, 1980-1996 | 0,3 meter |
| 1077 | Comité Nieuwstad en Hoofdcomité tegen beekvervuiling, 1924-1948 | 0,3 meter |
| 1078 | Nederlandse Bridge Bond (N.B.B.), afdeling Zuid-Limburg, 1948-1992 | 2,8 meter |
| 1079 | L.I.A.S.S. (C.Z.-Groep Zorgverzekeringen), 1932-1994 | 4 meter |
| 1080 | Regioakbond Algemene Bond van Werknemers (A.B.W.) te Heerlen, 1945-1995 | 7 meter |
| 1081 | Stichting Het Limburgs Welstandstoezicht te Maastricht, 1957-1997 | 8 meter |
| 1082 | Limburgse Katholieke Vrouwenbeweging en voorgangers te Sittard, 1920-1993 | 10 meter |
| 1083 | Stichting Symbiose, afdeling Unit Sport, 1987-1995 | 8,3 meter |
| 1084 | Stichting Symbiose, afdeling voor de Ondersteuning Gezondheidszorg en Maatschappelijke Dienstverlening Limburg (S.O.G.M.L.) te Roermond, 1991-1995 | 8 meter |

- | | | |
|------|--|-----------|
| 1085 | Stichting Symbiose, afdeling Provinciale Bibliotheek Centrale Limburg te Roermond, 1952-1993 | 28 meter |
| 1086 | Stichting Symbiose, afdeling LIOSE (Limburgs Instituut ter Ondersteuning van het Sociaal Cultureel en Educatief Werk), 1986-1995 | 41 meter |
| 1087 | Stichting Vincentiusvereniging te Swalmen, 1925-1997 | 0,5 meter |
| 1088 | Sint Elisabethvereniging te Swalmen, 1922-1966 | 0,1 meter |
| 1089 | Organisatie Bescherming Bevolking, 1978-1984 | 0,6 meter |
| 1090 | Stichting Vormingscentrum voor jeugdigen 'Wormdael' te Eygelshoven, 1968-1979 | 0,1 meter |

Aanvullingen:

- | | | |
|------|---|----------|
| 805 | Stichting Provinciaal Centrum voor Maatschappelijk Werk in Limburg (P.C.M.W.), voorheen Diocesaan Sociaal Caritatief Centrum (D.S.C.C.) te Roermond, 1965-1992 | 25 meter |
| 1004 | Stichting Kunst en Cultuur/Culturele Raad Limburg (C.R.L.) te Maastricht, 1989-1995 | 18 meter |
| 892 | Christen Democratisch Appèl (C.D.A.), voorheen Katholieke Volkspartij (K.V.P.) Centrale Sittard | 35 meter |
| 452 | Stichting Veritas, voorheen Comité Dagblad Veritas, 1944-1978. Inventaris. | 2 dozen |
| 522 | Stichting Bijzonder Opbouwwerk Limburg (B.O.W.L), voorheen Stichting Bijzondere Sociale Zorg Limburg te Heerlen, voortgekomen uit de Stichting Onze Buurthuizen en de | |

	Stichting Diocesaan Katholieke Wijkhuiswerk, 1934-1989. Dossierinventaris, plaatsingslijst.	9 meter
1053	Coöperatieve Bouwvereniging Ons Belang te Maastricht	2 meter
449	Stichting Lambert van Middelhoven, voorheen XII Apostelenhuis te Maastricht	3 meter
1061	Maas, L., pseudoniem van Leonardus Gerardus Marie Snackers, journalist, schrijver, dichter en criticus te Maastricht en M.M.J. (Mya) Maas- Brennenraedts, journaliste, schrijfster, dichteres en recensente te Maastricht	2 meter
687	Vereniging Ons Limburg, afdeling Technisch Bureau te Heerlen	20 meter
836	Industriebond F.N.V., district Limburg te Sittard	1 meter
809	Stichting Bijzondere Sociale Zorg Maastricht te Maastricht, 1973-1982	1 doos
60	Nederlands Katholiek Vakverbond Limburg (N.K.V.), voorheen Katholieke Arbeidersbeweging Limburg (K.A.B.), eerder Limburgsche Rooms Katholieke Werkliedenbond Sint Joseph, voorheen Limburgsche Rooms Katholieke Volksbond	1 omslag

BESTUUR SOCIAAL HISTORISCH CENTRUM
VOOR LIMBURG

DAGELIJKS BESTUUR

DR G.C.P. LINSSEN, voorzitter tot 1 juni 1997 (1973)	Roermond
Mr. H.J.J.M. VAN DER BRUGGEN, voorzitter vanaf 1 juni 1997 (1987)	Roermond
DRS F.L.J.F. JADOUL, secretaris (1993)	Maastricht
PROF. A. BEEK R.A. (1992)	Meerssen
F.A.G. HOL, penningmeester vanaf november 1996 (1992)	Simpelveld
IR A. PETERS (1986)	Maastricht
DRS J.T.J. JAMAR, adviseur tot 1 november 1997 (1993)	Maastricht

ALGEMEEN BESTUUR

P.A. BOOIJ (1990)	Stein
IR L.J. DAEMS (1997)	Maastricht
PROF. DR W.J. VAN DER DUSSEN (1995)	Heerlen
DR L.L.M. FREDERIX (1991)	Munstergeleen
PROF. DR A.FL. GEHLEN (1989)	Heerlen
MEVR. M.C. GREWELDINGER-BEUDEKER (1995)	Horst
L.J.A. HEIJENRATH (1990)	Kerkrade
J.S. HUIJS (1992)	Grubbenvorst
IR J. KOOLEN (1995)	Roermond
MEVR. M. KOOPMAN-GOUMANS (1995)	Posterholt
IR G.H. MINKMAN (1997)	Meerssen
DRS H.R. VAN OMMEREN (1972)	Maastricht
DR J.F.R. PHILIPS (1983)	Maastricht
MR. E.J. RONGEN (1989)	Herkenbosch
J.J.G. TONNAER (1992)	Sittard
DRS G.C.J. VAN DER VELDE (1992)	Maastricht
H.A.E. WILLEMS (1995)	Meijel
PROF. DR A.M. VAN DER WOUDE (1979)	Wageningen

ORGANISATIESCHEMA (per ultimo 1997)

Adres: Boschstraat 73, 6211 AV Maastricht

Tel.: 0 43 - 32 50 14 1 / Fax: 0 43 - 32 55 78 8

Directeur:

Prof. dr J.C.G.M. Jansen

Afdeling Archief, hoofd:

W.A.A. Mes

dienstverlening:

mevrouw A.M.Th. Peeters

ordening:

M.I.M.A. Wijnen

magazijnbeheer:

F.H. Heijnen

Afdeling Bibliotheek, hoofd:

mevrouw drs E.C.M. Fleré

dienstverlening:

L.C.C.M. Royackers

catalogisering:

mevrouw T.A.G. Brockbernd-Wijts

mevrouw drs J.M.R.H. Konings

mevrouw M.H.H.E. Volkers-Geuskens

mevrouw A.M.L.G. Janssen

algemene assistentie:

Afdeling Onderzoek, hoofd:

Dr W.J.M.J. Rutten

historisch onderzoek:

Drs J.J.F. van den Boogard

Dr J.F.R. Philips

documentatie:

Drs P.A.A.M. Arnold

E.J.G. Boshouwers

Drs X.A.G.M. Cerfontein

Drs J.E.A. van Hees

H.M. Janssen

Ing. C. Lit

Woordenboek Limburgse

Dr H.J.G. Cromptvoets

Dialecten

Drs H.H.A. van de Wijngaard

Tel.: 0 24 - 36 15 67 0

Algemene Dienst, hoofd:

mevrouw M.C. Mommers-Bakker

secretariaat:

mevrouw M.M.A. Mathissen

mevrouw E.M. Muyres-Schilder

huishouding:

mevrouw M. Hanssen

receptie:

mevrouw D.C.C. Lucassen

onderhoud:

E.L.G.H. Smeets

Maaslandse Monografieën:

mevrouw A.L.E. Stols-Damoiseaux

BEGUNSTIGERS EN CONTRIBUANTEN

Gemeenten

Gemeentebestuur Kerkrade (1952)	Kerkrade
Gemeentebestuur Meerlo-Wanssum (1952)	Meerlo-Wanssum
Gemeentebestuur Meerssen (1951)	Meerssen
Gemeentebestuur Sittard (1951)	Sittard
Gemeentebestuur Valkenburg aan de Geul (1961)	Valkenburg aan de Geul
Gemeentebestuur Venray (1961)	Venray

Bedrijven

Akzo Chemie Nederland B.V. (1959)	Herkenbosch
Architectenbureau Schinkel-Benning B.V. (1974)	Sittard
Ars Drukkerij (1993)	Roermond
Bierbrouwerij 'De Leeuw' B.V. (1957)	Valkenburg aan de Geul
Boven & Van der Bruggen, Van, Advocaten (1988)	Roermond
Brouwerij 'De Ridder' B.V. (1957)	Maastricht
Buro 5 Maastricht (1995)	Maastricht
Buro Kragten B.V. (1988)	Roermond
Buyze B.V. (1975)	Brunssum
Centraal Archief D.S.M. (1994)	Heerlen
Dassen Electrotechniek B.V. (1978)	Stein
Deloitte & Touche (1974)	Maastricht
D.S.M., Limburg B.V. (1978)	Geleen
Eerste Nederlandse Cement Industrie N.V. (1951)	Maastricht
Elisastichting (1961)	Venlo
Fonds voor Sociale Instellingen, Stichting (1988)	Brunssum
Gulpener Bierbrouwerij, Distilleerderij en Azijnfabriek B.V. (1961)	Gulpen
Hermes Groep N.V. (1958)	Weert
Hostellerie 'De Hamert' B.V. (1979)	Wellerlooi
J.G.I. Holding B.V. (1979)	Weert
Koninklijke Brand's Bierbrouwerij B.V. (1961)	Wijlré
Koninklijke Sphinx N.V. (1961)	Maastricht
Laura, Stichting Jubileumfonds (1978)	Eijgelshoven
Lindeboom Bierbrouwerij B.V. (1988)	Neer
Linden & Co. B.V., Van der (1988)	Panningen
Maaßlands Antiquariaat, Veldeke B.V. (1961)	Maastricht
Machinefabriek & IJzergieterij P. Konings B.V. (1949)	Swalmen
Maison Louis (1958)	Maastricht

Public Relationskommissie van de Rabobanken in de regio Roermond (1970)	Roermond
Recycled Paper Europe (1988)	Roermond
Roosmalen's Transport en Handel Mij. B.V., Van (1961)	Maastricht
SAPPI Maastricht B.V. (1961)	Maastricht
Schuffelers B.V., P. (1982)	Maastricht
Solvay Chemie B.V. (1950)	Roermond
Thomas Regout N.V. (1988)	Maastricht
Waterleiding Mij. Limburg N.V. (1958)	Maastricht
Wolf en Hertzdahl Beheer B.V. (1958)	Maastricht

Organisaties en instellingen

Aanvullende Thuiszorg, Stichting (1996)	Sittard
Adelbertabdij, Sint (1995)	Egmond-Binnen
Alphonsianum Paters Redemptoristen (1959)	Wittem
Bisdom Roermond (1949)	Roermond
Bouwvereniging St.-Servatius (1977)	Maastricht
Centrale Bibliotheek van de Katholieke Universiteit Leuven (1972)	Leuven (B)
'Collegium Carolinum' der Paters Oblaten (1961)	Valkenburg aan de Geul
Coöp. Bouwvereniging Ons Belang BA (1995)	Maastricht
Depot van Nederlandse Publikaties K.B. (1976)	's-Gravenhage
Dienst OCSW (1979)	Maastricht
Economisch Technologisch Instituut Limburg (1958)	Maastricht
Elisabeth Strouven, Stichting (1958)	Maastricht
Erasmus Universiteit (1959)	Rotterdam
Eijkhagen College (1966)	Schaesberg
Eijsdens Verleden, Stichting (1976)	Eijsden
F.N.V. Bondgenoten (1981)	Utrecht
F.N.V.-Limburg (1961)	Heerlen
Fontes Rodenses, Stichting (1976)	Kerkrade
Gemeentearchief Venlo (1973)	Venlo
Gemeentekrediet van België (1976)	Brussel (B)
Gemeentelijke Bibliotheek (1979)	Lanaken (B)
Gemeentemuseum Echt (1961)	Echt
Geschied- en Heemkundige Kring 'Het Land van Thorn' (1988)	Thorn
Geschied- en Heemkundige Kring Houthalen (1996)	Opglabbeek (B)
Gewest Noord-Limburg (1970)	Venlo-Blerick
Groot Seminarie Rolduc (1986)	Kerkrade
Heemkunde-Museum Beek, Stichting (1979)	Beek
Heemkundevereniging Geleen (1980)	Geleen
Heemkundevereniging Helden (1984)	Panningen
Heemkunde Vereniging Maas- en Swalmdal (1981)	Reuver
Heemkundevereniging 'Medelo' (1984)	Meijel
Heemkunde-Vereniging 'Roerstreek' (1969)	St.-Odiliënberg

Historische Werkgroep 'De Borch', Stichting (1996)	Baarlo
Hoeseltse Geschiedkundige Studiegroep (1976)	Hoeselt (B)
Hogeschool Limburg (1996)	Heerlen
Industriebank LIOF N.V. (1976)	Maastricht
Instituut voor Genealogie en Streekgeschiedenis (1969)	Roermond
Janscollege, Sint (1979)	Hoensbroek
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Maastricht en Omstreken (1949)	Maastricht
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Noord-Limburg (1955)	Venlo
Kreisarchiv Viersen (1959)	Kempfen (D)
Kristelijke Vereniging van Mijnbeambten (1949)	Sittard
Limburgse Organisatie van Zelfstandige Ondernemers (1951)	Venlo
Limburgse Werkgeversvereniging (1958)	Roermond
Literair Museum (1996)	Hasselt (B)
Mediatheek Katholieke Lerarenopleiding (1980)	Sittard
Meertens-Instituut (1995)	Amsterdam
Milieu- en Heemkundevereniging (1982)	Swalmen
Montfortanen (1959)	Valkenburg
Nederlands Openluchtmuseum (1979)	aan de Geul
Nolensfonds, Stichting Dr. (1997)	Arnhem
Openbare Bibliotheek Valkenburg (1978)	Brunssum
Openbare Bibliotheek en Leeszaal Valkenburg (1979)	Valkenburg
Openbare Leeszaal en Bibliotheek (1960)	Valkenburg
Oudheidkamer Horst, Stichting (1994)	aan de Geul
Provinciale Vereniging voor Vreemdelingenverkeer in Limburg (1960)	Venray
R.K. Scholengemeenschap 'Bouwens van der Boye College' (1978)	Horst
Rooms-Katholiek Gymnasium 'Rolduc' (1978)	Valkenburg
Rooms-Katholieke Scholengemeenschap St.-Ursula voor Gymnasium, Atheneum en HAVO (1978)	aan de Geul
Rijksarchief in Noord-Brabant (1976)	Panningen
Rijksdienst voor de Monumentenzorg (1982)	Kerkrade
Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (1995)	Horn
Rijkshogeschool Maastricht, afdeling Pabo (1978)	's-Hertogenbosch
Scholengemeenschap Albert Schweitzer (1975)	Zeist
Scholengemeenschap voor Atheneum en HAVO 'Groenewald' (1978)	Amersfoort
Stadsarchief Heerlen (1979)	Maastricht
Stadsbibliotheek Antwerpen (1982)	Geleen
Stadsbibliotheek Maastricht (1958)	Stein
Stadsbibliotheek/Bibliotheek LGOG (Keulen) (1995)	Heerlen
Streekarchief regio Eindhoven-Kempenland (1974)	Antwerpen (B)
Universitätsbibliotheek (1982)	Maastricht
Universiteitsbibliotheek-140 (1973)	Maastricht
	Eindhoven
	Münster (D)
	Amsterdam

Vrije Universiteit (1974)
Zusters Arme Kind Jezus, Nederlandse Provincie (1990)
Zusters Onder de Bogen (1949)

Amsterdam
Simpelveld
Maastricht

Persoonlijke contribuanten

Aalbregt, W.C.L.G. (1977) Nieuwstadt
Aben, J.M. (1988) Geysteren
Abrahams, A.G.J. (1979) Maastricht
Admiraal, mr W.A.M. (1979) Heiloo
Adriaens, drs F.H.M.C. (1960) Horn
Ahsmann, M.J.M. (1988) Heerlen
Appelboom, W.J.M.J. (1995) Schin op Geul
Arends, A. (1993) Roermond
Aretz, J.A.W. (1980) Ubach over Worms
Augustus, drs L. (1975) Heerlen
Augustijn, A. (1996) Drachten
Baars, P. (1995) Pey-Echt
Baas, N. (1995) Heerlen
Backbier, H.A.M. (1974) Vessem
Baerts, M.W.P. te (1973) Brunssum
Baltus, C.J. (1975) Sittard
Banens, J.H.M. (1987) Maastricht
Barse, A.J.H. de (1988) Rotterdam
Bartelds, J.H. (1988) Meppel
Bartels, mr J.M.A.L. (1988) Maastricht
Basten Batenburg, mr R.G.C.M. van (1996) Sittard
Batenburg, D.J.C. van (1987) Utrecht
Becker, drs H.J.G. (1982) Maastricht
Beckers, J.J. (1974) Landgraaf
Beek, Chr.W. ter (1974) Venray
Benneker, J.S.H.A. (1993) Oirsbeek
Berden, drs J.V.C.M. (1977) Gouda
Bergen, W. van (1995) Geleen
Berger, mr E.A. (1974) Ottersum
Bergers, H. (1981) Maastricht
Bergh, J.E. van de (1979) Beek
Bergmans, N.H.M. (1974) Buggenum
Berkvens, dr A.M.J.A. (1996) Maastricht
Bertens, drs J.W. (1975) Maastricht
Bertrand, C. (1979) Wijlré
Betteray, mevr. J.J.H. van (1979) Vijlen
Beugels-Brassee, mevr. F.V. (1982) Amstenrade
Beumer, F. (1993) Grevenbicht
Beumer, mej. W.G.M. (1988) Amsterdam
Bie, P.J.C.M. de (1995) Eijsden

- Biggelaar, J.C. van den (1977)
 Block, Ed.J. (1982)
 Bloemen, H.A.C. (1966)
 Boelens, F.P. (1966)
 Boersma, drs H.J.L.M. (1976)
 Boersma, M.Th.L.W. (1982)
- Boesten, H.M.P.L.B. (1979)
 Bogers, J. (1998)
 Bogman, B. (1974)
- Bohnen, drs M.M.M. (1993)
 Bokken, H.L.M. (1979)
 Bollen, F. (1998)
 Bollen, L. (1997)
 Bonnet, J.J. (1979)
 Boom, Th.M.P.M. (1982)
 Boreas, W.J.G.M. (1989)
 Bosmans, dr J.L.J. (1974)
 Botman, S.G.J.M. (1974)
- Bots, dr A.C.A.M. (1976)
 Bouwens, J.G.T. (1967)
 Boven, J.H.H. van (1981)
 Bovens jr, Th. (1979)
 Brans, dr Med. H.O. (1988)
 Brassé (1993)
 Brassee, Ch.J.P. (1973)
 Brassée, J.H.J. (1958)
 Bremmers, W.R.H. (1997)
 Broens, J.W. (1974)
 Brokamp R.A., drs P.P. (1988)
 Brouwer, ir J.F.H. (1979)
 Bruekers, A.W.J. (1988)
 Bruggen, mr H.J.J.M. van der (1986)
 Bruin, L. de (1989)
 Buchem, G.J. van (1981)
 Buchem-Hermans, mevr. I. (1989)
 Buren, F. van (1988)
 Castermans, mgr A.M.H.A. (1994)
 Castermans, W.P. (1979)
 Celen, A. (1985)
 Chambille, ing. H. (1974)
 Charpentier, P.H.M. (1983)
 Cillekens, drs C.M.H. (1978)
 Claessens, drs Th.J.A.H. (1960)
 Claessens, V.Th.J. (1982)
- Wintelre
 Kerkrade
 Borne
 Groningen
 Banholt
 Valkenburg
 aan de Geul
 Heerlen
 Maastricht
 Hamme-
 Merchtem (B)
 Urmond
 Thorn
 Hechtel-Eksel (B)
 Bunde
 Maastricht
 Roermond
 Voerendaal
 Cuyk
 Valkenburg
 aan de Geul
 Nijmegen
 Maastricht
 Nuth
 Maastricht
 Stolberg (D)
 Roermond
 Landgraaf
 Oirsbeek
 Maastricht
 Roermond
 Venlo
 Heythuysen
 Ospel
 Roermond
 Maastricht
 Mheer
 Munstergeleen
 Sweikhuizen
 Born
 Maastricht
 Borgloon (B)
 Maastricht
 Eijsden
 Maastricht
 Valkenswaard
 Horn

Closset, drs P.L.J.L. (1982)	Maastricht
Cluitmans, drs J.H. (1958)	Swalmen
Cobben, H.P.M. (1988)	Beek
Coenegracht, J.N.J.A. (1987)	Maastricht
Coenen, J. (1988)	Heers (B)
Cohlst, J.M.F. (1982)	Vaals
Coolen, G.M.A. (1987)	Maastricht
Corten, Alb.J.A.M. (1960)	Heerlen
Corten, drs G.J.P.M. (1985)	Sittard
Cox, drs G.W.H. (1958)	Goirle
Cox, prof. dr H.L. (1989)	Rheinbach (D)
Cozijnsen, W. (1979)	Maastricht
Crolla-Baggen, de heer en mevr. A.M.G. (1964)	Noorbeek
Crombach, H. (1982)	Voerendaal
Crousen, dr A.M.F.B. (1960)	Roermond
Crugten, mr O.W.J.H. van (1986)	Roermond
Crutzen, F.G.H.M. (1979)	Ransdaal
Crijns, ir A.W.N.J. (1967)	Bunnik
Cuijpers, J.M.M. (1989)	's-Gravenhage
Daniëls, A.L.M.J. (1977)	Maastricht
Daniëls, mr J.H.J. (1987)	Roermond
Darley, W. (1968)	Maastricht
Dassen, E. (1998)	Maastricht
Debets, drs R.M.C. (1974)	Hoofddorp
Defesche-Derks, drs P.M.C. (1974)	Bunde
Delissen, Th.M.J. (1958)	Simpelveld
Deursen, M. van (1992)	Nijmegen
Didden, J.M. (1995)	Meerssen
Dierick-Van Loo, mevr. M.C.G. (1977)	Stein
Dieteren, H. (1971)	Maastricht
Dieteren, J.J.G. (1984)	Sittard
Dieteren, J.W. (1964)	Spaubeek
Dieteren, P.E.M. (1982)	Ubach over Worms
Dinjens, G. (1988)	Maastricht
Dohmen, A.W.J. (1992)	Roermond
Donker, mr J.G. (1974)	Afferden
Dorenbosch, M.K.W. (1975)	Roermond
Dormans, E.H.M. (1979)	Valkenburg aan de Geul
Douben, prof. dr N.H. (1987)	Eindhoven
Drenth, J.H. (1981)	Kerkrade
Duynstee, mr J.E.F.F.M. (1988)	Maastricht
Dijck, drs R.E.P.M. van (1993)	Grathem
Dijk-Regout, mevr. drs L. van (1965)	Heerlen
Dijksman, C. (1982)	Neer
Eerenbeemt, prof. dr H.F.J.M. van den (1968)	Tilburg
Einig, drs P.C.A. (1974)	Roermond

Engelen, C.F.M. (1979)	Sittard
Engelen, J.P.J. (1975)	Klimmen
Engelen, drs Th.L.M. (1982)	Cuijk
Erps, J. (1979)	Zutphen
Eurlings, mr P.A.H. (1988)	Voerendaal
Evers, dr J.H.M. (1995)	Zwolle
Feller, drs J.C. (1979)	Venlo
Fleré, mevr. drs E.C.M. (1998)	Geleen
Franssen, drs G.H. (1977)	Tilburg
Franssen, M. (1979)	Vaals
Frederix, drs L.L.M. (1980)	Munstergeleen
Frijns, Ch.H.F. (1988)	Maastricht
Frijns, P. (1995)	Stein
Gales, drs B. (1975)	Groningen
Geelen, Ch.H. (1974)	Heerlen
Geenen, drs W. (1982)	Wijlré
Gemmeke, drs Ch.E.A. (1960)	Maastricht
Gerards, A.J.M. (1979)	Sittard
Gerard, F.M. (1998)	Voerendaal
Gerrits, H.P.A.J. (1958)	Blerick
Geurts, A.J. (1977)	Almere
Geux, A.J. (1972)	Helden
Ghijzen, drs J.W.J.M. (1989)	Maastricht
Gielen, P.M.P.J. (1978)	Simpelveld
Glaudemans, F.J.T.H. (1982)	Eijsden
Goes, mevr. H.M. (1974)	Maastricht
Gootzen, P.J. (1969)	Melick
Groenewegen, mevr. drs S. (1995)	Maastricht
Grothues, B.A. (1998)	Hoensbroek
Gulikers, J.H.J. (1982)	Maastricht
Gijbels, G. (1968)	Maastricht
Gijsen, mgr dr J.M. (1969)	Reykjavik
Haanen, drs E.P.H.P.T. (1974)	Swartbroek
Haas, dr J.A.K. (1963)	Maastricht
Haegen, prof. dr H. van der (1971)	Heverlee (B)
Haesen, H.S.H. (1995)	Cadier en Keer
Hall, drs J.H.M.M. van (1999)	Banholt
Hamans, prof. dr P.W.F.M. (1986)	Thorn
Hameleers R.A., drs M.V.C.H. (1991)	Berg en Terblijt
Hamelers, ing. H.H.M. (1982)	Bunde
Hanckx, J.Th.F.G.M. (1981)	Maastricht
Hardy, L.V.H. (1958)	Epen
Hautvast, J.P.G. (1979)	Heerlen
Hélin, prof. dr E. (1975)	Luik (B)
Helsen, J. (1981)	Tongeren (B)
Henquet, K.J.M. (1991)	Oosterhout
Henrar, A.F. (1975)	Maastricht

Hermans, J.J. (1991)
 Hermans, dr J.M. (1992)
 Hermans, ir W. (1997)
 Herp, drs P.J. van (1964)
 Hertog, C.G. (1979)
 Heus, G.M. de (1974)

 Heuts, W.G. (1990)
 Heijboer, drs H.J. (1959)
 Heijden, Q. van der (1993)
 Heijden, drs R.P.W.J.M. van der (1974)
 Heythuysen-Corstjens, mevr. A. (1979)
 Hodiamont, mej. E. (1979)
 Hoebbers, P.C.M. (1974)
 Hoen, J.H.M. (1988)
 Homburg, dr E. (1994)
 Hommes, mej. mr A.H.M.H. (1958)
 Horsten, drs M.M.M. (1994)
 Houben, drs C.J.M. (1974)
 Houben, mr drs P.N.J. (1988)
 Hout, ir L.W.M. van (1991)
 Hovens, F.E.R. (1996)
 Hupperts, mr A.J.M. (1982)
 Hustinx, mevr. E.M.L.A. (1995)
 Hustinx, mr F.P.J. (1958)
 Hutschmaekers, drs A.J. (1987)
 Huyben, drs J.J.C. (1975)
 Jacobi, H. (1991)
 Jaegers, A.P.J.M. (1973)
 Jamar, drs J.T.J. (1972)
 Jammers, M. (1974)
 Jansen, C.J. (1988)
 Janssen, drs A.M.P.P. (1988)
 Janssen, B.G.Chr. (1979)
 Janssen, C.H. (1992)
 Janssen, mr C.M.J.M. (1958)
 Janssen, E.M.L. (1981)
 Janssen, drs H.A.J. (1966)
 Janssen, J. (1996)
 Janssen, J. (1997)
 Janssen, drs J.A.J. (1974)
 Janssen, J.H.A.G. (1988)
 Janssen, J.P.H.M. (1979)
 Janssen, mr J.W.A.M. (1974)
 Janssen, R. (1979)
 Janssen, W.P.M. (1980)
 Jenniskens, drs A.H. (1975)

Hoensbroek
 Groningen
 Heiligenberg (D)
 Treebeek
 Heerlen
 Valkenburg
 aan de Geul
 Eijsden
 Heerlen
 Roermond
 Meerlo
 Pey
 Maastricht
 Horst
 Beek
 Eijsden
 Maastricht
 Indiana (U.S.A.)
 Roermond
 Maastricht
 Blerick
 Maastricht
 Maastricht
 Maastricht
 Maastricht
 Roermond
 Weert
 Sittard
 Schinnen
 Heerlen
 Maastricht
 Mook
 Sittard
 Sittard
 Nederweert
 Nijmegen
 Heerlen
 Nederweert
 Vaals
 Zonhoven (B)
 Nuth
 Weert
 Molenhoek
 Nijmegen
 Maaseik (B)
 Eijsden
 Maastricht

Jessen, mevr. L. (1989)	Stevensweert
Jetten, J.M.A. (1982)	Gulpen
Jochems, dr D.B. (1988)	Schin op Geul
Jongen, E. (1995)	Brussel (B)
Jongen, J.M.G. (1979)	Heerlen
Jongh, A. de (1974)	Maastricht
Joosten, E.A. (1988)	Swalmen
Jorritsma, H.H.M.D. (1976)	Amsterdam
Kasdorp, J.M.A. (1988)	Roermond
Kasdorp, M.M.J. (1988)	Lanaken (B)
Keltjens, J.G. (1998)	Arcen
Kerckhoffs, drs J.H.H. (1974)	Spaubeek
Kerkhofs, M. (1979)	Schimmert
Kerpershoek, R.C. (1995)	Landgraaf
Kessels, F.A.H. (1974)	Venlo
Kicken, R.J.A. (1986)	Schimmert
Kirkels, L. (1979)	Meerssen
Klaassen, drs W.J.M. (1974)	Alphen a/d Rijn
Klaassens, D.H.P. (1979)	Venlo
Klep, prof. dr P.M.M. (1978)	Nijmegen
Klerken, C.J.W.A. (1995)	Blerick
Kleutghen, A. (1979)	Overpelt (B)
Klomp, J.A.H.M. (1974)	Kerkrade
Knapen, drs J.G.J. (1975)	Bunde
Knoben, M.L.M.G. (1994)	Nijmegen
Knoors, H.J. (1979)	Roermond
Knoors, J.A. (1972)	Grevenbicht
Kohlbacher, J. (1988)	Maasmechelen (B)
Koldewey, dr J. (1982)	Buren
Koops, drs H.A.B. (1988)	Eijsden
Kreuwels, ir W.G.J. (1984)	Geldrop
Kunder, J. de (1988)	Heythuysen
Kusters, J. (1984)	Eisden-
	Maasmechelen (B)
Kuypers, drs H.M.M. (1974)	Heerlen
Laar, mevr. F. van (1994)	Wassenaar
Labrie, prof. dr. A. (1997)	Maastricht
Lakmaker, mevr. F. (1986)	Gronsveld
Lambriex, P.H.M.J. (1988)	Maastricht
Lampe, P.P. (1998)	Banholt
Langeweg, drs S. (1994)	Maastricht
Lardinois, P.M.J.P. (1975)	Maastricht
Latten, H.F. (1991)	Kerkrade
Leclercq, R.M.F.M. (1981)	Stein
Lemmens, B.M.P. (1974)	Nijmegen
Lemmens, H.J.A. (1998)	Geleen
Lenaerts, G. (1998)	Tongeren (B)

Lendfers, J.M. (1972)	Maastricht
Lensen-Taxhet, J.-P. (1995)	Visé (B)
Lenssen, J.A.M.G. (1991)	Heerlen
Leurs, ing. C.J.P. (1974)	Venray
Leyen, C.J.M. (1974)	Heerlen
Lieshout, J.W.V. van (1981)	Jabeek
Linden, prof. dr A.J. van der (1981)	Maastricht
Linden, drs P.R.H.M. van der (1971)	Nuth
Linschoten, P. van (1989)	Geleen
Linssen, mr A.J.C. (1974)	Amstenrade
Linssen, dr C.A.A. (1962)	Groningen
Linssen, dr G.C.P. (1960)	Roermond
Linssen, H.H.J. (1974)	Weert
Loo, A.J.W. van (1982)	Kerkrade
Loo, T.F.J. van de (1979)	Venlo
Louer, R.P.M. (1987)	Tilburg
Lucassen, prof. dr J.M.W.G. (1974)	Gouda
Lücker, B.P.L. (1974)	Landgraaf
Luthjens, ir L.H. (1976)	's-Gravenhage
Luyt, drs P.B.N. van (1980)	Sittard
Luyten, H. (1998)	Heel
Maenen, mr A.J.Fr. (1958)	Maastricht
Maenen, J. (1979)	Lanaken (B)
Maes, J. (1979)	Maastricht
Manders, W.G.A. (1974)	Horst
Mantel, J.L. (1956)	Brunssum
Marres, E.C.W.L. (1969)	Helmond
Martens, M.J.M. (1979)	Nijmegen
Mast, drs E.R.J. van der (1974)	Warmond
Mathijssen, mr H.J.M.E. (1977)	Wanssum
Meessen, H.L. (1981)	Ulestraten
Meeuws, J.B.R.G. (1974)	Nijmegen
Mennens, P.G.H. (1974)	Beek
Mertens, C.G.A. (1958)	Blerick
Mertens, dr F.J.H. (1987)	's-Gravenhage
Mertens, ir P.A.M. (1974)	Hoensbroek
Mestrom, W.H. (1974)	Pey-Echt
Meurders, H.L.M. (1995)	Nuth
Meuwissen, J. (1984)	Einighausen
Meijden, C.P.J. van der (1995)	Rotterdam
Meijer, ir J.B.M.A. (1961)	Lanaken (B)
Meijsing, mej. J.C. (1978)	Valkenburg aan de Geul
Mingels, A.P.Y.M. (1982)	Maastricht
Minis, drs S. (1981)	Maastricht
Mobers, H. (1979)	Hoogezaand
Moelaert, J. (1982)	Wijchen

Mommers, L. (1973)	Maastricht
Moorer, W.T. (1982)	Brunssum
Moorman, W. (1998)	Horst
Mosmuller, drs J.M.H. (1972)	Klimmen
Mourmans, M.M.J. (1978)	Maastricht
Muisenbergh, mr C.W.F.H. van den (1958)	Goirle
Mulken, W. van (1975)	Bunde
Mulleners, J. (1979)	Amstenrade
Narinx, J.M.G. (1979)	Maastricht
Naus, J.H. (1975)	Panningen
Neer, L.P.G. van (1979)	Maastricht
Neukirch, dr R. (1967)	Köln (D)
Neven, J.C.J. (1987)	Gulpen
Niessen, B. (1981)	Bunde
Niessen, H.F. (1974)	Delft
Niessen, drs L.F.P. (1974)	Klimmen
Niessen, J.J.C.M. (1973)	Roermond
Nieuwenhuis, M. (1980)	Venlo
Nieuwhof-Reul, M. (1960)	Hoensbroek
Nissen, drs P.J.A. (1980)	's-Hertogenbosch
Notenboom, drs H.A.C.M. (1958)	Venlo
Notten, J.G.M. (1980)	Valkenburg
	aan de Geul
	Maastricht
	Bunde
	Sittard
Nijsten, mevr. dr M. (1988)	Achel-Hamont (B)
Oberndorff, Th. (1995)	Elsloo
Offermans, drs J.P.L.G. (1981)	Gulpen
Okhuysen, H. (1988)	Munstergeleen
Oldenbeuving, G.L.J. (1980)	Helden-Panningen
Oojen, P.W.A. van (1981)	Maastricht
Op den Kamp, H.J. (1979)	Sittard
Op het Veld, A.J.G. (1975)	Tervuren (B)
Oppenhuis de Jong, H.W.M. (1985)	Maastricht
Palmen, ir H.M.J. (1974)	Thorn
Palmen, J.Ch. (1963)	Klimmen
Panhuysen, J.F.M. (1982)	Eijsden
Parren, drs H.P.C.M. (1974)	Boxmeer
Patelski, A.S.M. (1982)	Sittard
Peerboom, P.E.H.G. (1990)	Sittard
Peeters, drs J.G.H. (1958)	Maastricht
Penners, W.J.A.M. (1982)	Beek
Pernot, R.A.J.G. (1982)	Heerlen
Perry, dr J. (1976)	Stein
Peters, H.W.J.R. (1976)	Eijsden
Pierey, drs L.J.M. (1974)	Mook
Pieters, H. (1981)	
Piets, J.P.M. (1983)	
Pinckers, A. (1995)	

Piters, M.Th.C. (1995)
 Pluijmaekers, Fr. (1995)
 Pluijmen, L.J.H. (1979)
 Poell, drs W.A.G. (1974)
 Purnot, J.H.M.G. (1982)
 Puts, H.P. (1979)
 Pijpers, drs J.H.F. (1982)
 Quaedvlieg, drs N.T.J. (1982)
 Quint-Maagdenberg, mevr. drs M.J.I. (1983)
 Raedts, ir C.J.B.M. (1984)
 Ramaekers, J.M.G. (1988)
 Renes, J. (1988)
 Rensch, mr T.J. van (1975)
 Richter, M.M.G.M. (1999)
 Ritzen, dr ir J.M.M. (1995)
 Roberts, P. (1979)
 Roebroeck, J.M.G.F. (1981)
 Roll, J. (1978)
 Ronckers, E.M.A. (1979)
 Roost, P.M. (1982)
 Ros, Joh.J. (1979)
 Royen, E.J.G. van (1979)
 Rutten, J. (1998)
 Ruyters, dhr en mevr. M.H. (1981)
 Rijcken, R.J.L.M. (1979)
 Sandt, W.M. van de (1997)
 Schaaf, G. (1980)
 Schatorjé, J.M.W.C. (1980)
 Schefman, P. (1979)
 Schellinx, ing. J.H.W. (1979)
 Schinck, drs P.J.G. (1991)
 Schlösser, ir J.C. (1959)
 Schreurs, mej. Maria J.J.G. (1973)
 Schreurs, J.W.J. (1976)
 Schroten, ir H.M. (1987)
 Schrijnemakers, L. (1979)
 Schrijnemakers, prof. dr M.J.H.A. (1974)
 Schunck-Brouwers, mevr. J.H.L.M. (1979)
 Schutgens, N.H.J. (1966)
 Schwanen, H.M.M. (1975)
 Schwartz, drs G.A.H. de (1960)
 Seelen, drs Th.L.A.M. (1959)
 Seerden, mevr. W. (1990)
 Segers, L. (1983)
 Semmeling, R.J.J. (1982)
 Valkenburg
 aan de Geul
 Hulsberg
 Valkenburg
 aan de Geul
 Ulestraten
 Cadier en Keer
 Rijswijk
 Maastricht
 Heerlen
 Geulle
 Overijse (B)
 Ransdaal
 Wageningen
 Gronsveld
 Linne
 Delft
 Nijmegen
 Maastricht
 Gulpen
 Banholt-Mheer
 Ittervoort
 Reuver
 Eijsden
 Brunssum
 Maastricht
 Heeze
 Maastricht
 Maastricht
 Horst
 Maastricht
 's-Hertogenbosch
 Baarlo
 Heerlen
 Eindhoven
 Herten
 Rotterdam
 Geleen
 New York (U.S.A.)
 Mheer
 Maastricht
 Kerkrade
 Stein
 Venlo
 Eijsden
 Maastricht
 Maastricht

Severens, J.J. (1979)
 Sillekens, J.P.H. (1979)
 Sillekens, drs J.Th. (1972)
 Simonis, J.G.C. (1977)
 Sleijpen, G. (1988)

Sliepen, ing. W.L.A.G. (1960)
 Sloomweg, G.J. (1980)
 Smeets, mr C.G. (1979)
 Smeets, H. (1997)
 Smeets BNA, mr ir J.J.W.M. (1982)
 Smeets, V. (1979)
 Smeijsters, drs E.M.A. (1974)
 Smisdorn, R. (1979)
 Speth, L.J.H. (1979)
 Spierts, P.J.G. (1968)
 Spiertz, L.J. (1974)
 Spiertz, prof. dr M.Ph.G. (1972)
 Spitz, E.J.C. (1958)
 Spoelstra, B. (1988)
 Stals, L. (1979)
 Standaert, C.M.H. (1982)
 Starmans, drs J.C.J.M. (1988)
 Stassen, mr R.J. (1969)
 Steen, mevr. drs I.M. (1985)
 Steen, F.M.J. van der (1970)
 Stehmann, Chr.H. (1979)
 Stevelmans, F. (1976)
 Stevens, H. (1988)
 Stevens, M.F.M.N. (1981)
 Steijvers, J.L. (1974)
 Stille, mr A.L.G.A. (1979)
 Stoel, mej. J.G.M. (1979)
 Straatman, R. (1986)
 Stratmans, H. (1974)
 Stratum, drs J.C.M. van (1965)
 Straus, C.P.L. (1981)

Stroeken, mevr. M. (1996)
 Stroom, A.M.G.G. (1974)
 Stuffken, dr ir J. (1978)
 Stuurman, J.A.G.M. (1967)
 Stijnen, P.J.J. (1979)
 Suylen, H.H.G. (1987)
 Swelsen, J.J.P.M. (1979)
 Tagage, Pastoor S. (1982)
 Teeuwen, dr P.J.M. (1980)

Amstenrade
 Heerlen
 Nijmegen
 Maastricht
 Valkenburg
 aan de Geul
 Geleen
 Limbricht
 Maastricht
 Swalmen
 Merkelbeek
 Hasselt (B)
 Spaubeek
 Antwerpen (B)
 Maastricht
 Landgraaf
 Kerkrade
 Nijmegen
 Maastricht
 Oirsbeek
 Weert
 Thorn
 Maastricht
 Roermond
 Kessel-Lo (B)
 Helden
 Cadier en Keer
 Groningen
 Maastricht
 Landgraaf
 Eelde
 's-Gravenhage
 Lomm
 Amsterdam
 Geldern (D)
 Zaltbommel
 Valkenburg
 aan de Geul
 Lanaken (B)
 Maastricht
 Heerlen
 Hoensbroek
 Maastricht
 Berg en Terblijt
 Amsterdam
 Maastricht
 Venlo

Teunissen, A. (1996)	Margraten
Theelen, J.E. (1974)	Roermond
Theunissen, R.J. (1983)	St.-Odiliënberg
Thewissen, drs E.J.C.G. (1982)	Wijlré
Thewissen, drs H. (1992)	Maastricht
Thijs, drs P. (1975)	Maastricht
Titulaer M.F.E., ir M.J.J. (1994)	Mheer
Tonnaer, J.J.G. (1958)	Sittard
Tonnaer, F.J.G.J. (1981)	Thorn
Tulden, M. van (1977)	Roermond
Tummers, dr P.M.J.E. (1971)	Arnhem
Turlings, J. (1982)	's-Gravenhage
Urlings, A. (1998)	Schimmert
Vaessen, J.S.G. (1976)	Ridderkerk
Vaessen, J.W. (1972)	Sittard
Veelen, M.J. (1990)	Posterholt
Venner, dr J.G.C. (1982)	Grathem
Verbeet, dr G.J.B. (1960)	Maastricht
Verhagen, drs Th.J.P. (1977)	Maastricht
Verheggen, A. (1982)	Roermond
Verheggen, H.A.J.A. (1974)	's-Gravenhage
Verheggen-Crousen, mevr. E.W.M. (1982)	Sittard
Verheijen, G.F. (1973)	Horst
Verheijen-Zach, mevr. M. (1979)	Heerlen
Verhoeven, L.M.H. (1974)	Venlo
Verhofstadt, J.H. (1987)	Kerkdriel
Vermeere, H.M.H. (1986)	Heerlen
Verstraelen, drs J.H.H. (1989)	Weert
Verzijlbergh-Woittiez, dhr en mevr. (1998)	Maastricht
Veugen, F.L.G. (1982)	Sittard
Vissers, drs F.A. (1975)	Aerdenhout
Vleeshouwers, J.M.E. (1979)	Munstergeleen
Vlerken, drs J.P. van (1974)	Aarle-Rixtel
Vorbach, A.H.J. (1975)	Venlo-Blerick
Vrencken, ir drs J.H.A.M. (1979)	Sittard
Vries, prof. dr Joh. de (1974)	Amersfoort
Vromen, G.J. (1975)	Eersel
Vugt, Th. van (1986)	Klein-Doenrade
Wadsworth, S. (1994)	Eijsden
Waes, ir D.J. van (1988)	Maastricht
Wagenaar, R. (1998)	Maastricht
Waltmans, R.F.B. (1979)	Klimmen
Wanders, mr J.W.M. (1968)	Brunssum
Wanders, mr R.M.H. (1971)	Venlo
Warreburg, W.F.M. van de (1974)	Nederweert
Warrimont, A. de (1989)	St.-Martens- Voeren (B)

Waterval, mevr. M. (1995)	Simpelveld
Welten, R.G. (1985)	Zwolle
Weltens, H.A.J. (1988)	Maastricht
Werf, G.H.F. van de (1981)	Neerbeek
Werf, J.J.M. van der (1995)	Simpelveld
Wetering, J.L.H. van (1964)	Maastricht
Wetzels, P.J.M. (1975)	Maastricht
Weusten, H.A.M. (1980)	Valkenburg aan de Geul
Weijs, J.J. van de (1979)	Maastricht
Weijers, J.M. (1987)	Landgraaf
Widdershoven, A.J.H. (1982)	Susteren
Wieërs, J.L.L.J. (1979)	Hasselt (B)
Wieland, drs J.H.M. (1984)	Lelystad
Willems, H.A.E. (1986)	Meijel
Willems, drs L.J.J. (1995)	Valkenburg aan de Geul
Wind, mr G.A.T. (1998)	Roermond
Wintgens, D. (1981)	Heerlen
Wintgens, mej. E.M.A. (1979)	Maastricht
Woude, prof. dr A.M. van der (1987)	Ede
Wouw, N. van de (1991)	Brunssum
Wijers, drs J.J.M. (1959)	Brunssum
Wijk-Dirkx, M. van (1998)	Roermond
Wijnands, H.J.G. (1982)	Eijsden
Wijnen, prof. dr W. (1981)	Bunde
Xhonneux, ir G.S.J.A. (1982)	Gulpen
Zanders, dr H.L.G. (1969)	Lage Mierde
Zeekaf, ing. J.G.M.E.H. (1962)	Well
Zeijen, M.P.J. (1982)	Swalmen
Zuidam, J. (1991)	Schimmert
Zijlstra, N. (1982)	Hoensbroek

